

LIB 013

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र : घटना, घडामोडी, भाष्य

ज्ञानगंगा घोषरी

संपादक

डॉ. मधुकर शेवाळे

संपादक मंडळ

प्रा. प्रवीण घोडेस्वार

डॉ. राजेंद्र कुंभार

डॉ. मोहन खेरडे

डॉ. सुषमा पौडवाल

डॉ. धर्मराज वीर

© २०१४

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

निर्मिती

श्री. आनंद यादव, व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ

मुद्रक

श्री. अरविंद पोतनीस, श्री ऑफसेट प्रेस, ७ ए, नाईस, सातपूर, नाशिक - ७

प्रकाशक

डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - ४२२ २२२

सुट्या अंकाची किंमत	: संस्था रु. १००	व्यक्ती : रु. ३०
वार्षिक वर्गणी	: संस्था रु. ४००	व्यक्ती : रु. १२०

मागील अंक उपलब्धतेनुसार पाठविले जातील. वर्गणीचा धनाकर्ष (डीडी) 'वित्त अधिकारी, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक' या नावे काढलेला आणि नाशिक येथे देय असावा.

ज्ञानगंगोत्री

वर्ष १५ वे

ज्ञानगंगोत्री : जून-नोव्हेंबर २०१४

अंक १ व २

ISSN 2231-6507

अनुक्रमणिका

☐	संपादकीय		२
☐	उच्च शिक्षणातील नवप्रवाह आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद	प्रा. डॉ. राजेंद्र कुंभार	४
☐	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमाचे तुलनात्मक स्वरूप	कु. स्वाती आ. वाडकर	३१
☐	विद्यापीठ ग्रंथालयाची ग्रंथनिवड आणि ग्रंथखरेदी	श्रीमती उमा कुबेर राजोबा	४४
☐	राष्ट्रीय ज्ञान आयोग प्रणीत भारतीय ग्रंथालय व माहितीशास्त्रविषयक प्रस्तावित धोरण	कु. स्वाती आ. वाडकर	५६
☐	ग्रंथालये आणि दफतरखाने यांमधील आपत्ती व्यवस्थापन	डॉ. एस. ए. एन. इनामदार	७०
☐	दिवस व रात्र महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांच्या वाचनविषयक सवयींचा तौलनिक अभ्यास	प्रा. श्रीनिवास मे.आठल्ये	८१
☐	पुस्तक परीक्षण	प्रा. श्रीनिवास मे.आठल्ये	९९
☐	ग्रंथालय माहितीशास्त्र निष्णात शिक्षणक्रम प्रकल्प-विषयांची यादी (२०१३-२०१४)		१०२

पत्रव्यवहाराचा पत्ता

वर्गणी व व्यवस्थापन - डॉ. मधुकर शेवाळे, उप-ग्रंथपाल व प्रमुख, ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - ४२२ २२२.
संपादकीय (साहित्य पाठविण्यासाठी) - डॉ. मधुकर शेवाळे, उप-ग्रंथपाल व प्रमुख, ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - ४२२ २२२.

● या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक व संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

संपादकीय

कोणत्याही शिक्षण व्यवस्थेत आणि संशोधन आस्थापनांमध्ये ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्रांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे असते. तंत्रज्ञानाच्या आणि वाचनसाहित्याच्या बदलत्या स्वरूपाच्या अनुषंगाने अध्ययन-अध्यापनाच्या पारंपरिक पद्धतींना काही अंशी का होईना छेद देण्यात येत आहे. उच्च शिक्षण आणि संशोधन कार्यांमध्ये बदलत्या तंत्रज्ञानाच्या आणि वाचनसाहित्याच्या स्वरूपामुळे निश्चितपणे गती, गुणवत्ता आणि निर्मिती यांमध्ये फरक जाणवत आहे. जसजशी तंत्रज्ञानामध्ये प्रगती होत जाईल आणि माहितीच्या आदान-प्रदानाची साधने प्रगत आणि सहज सोपी होत जातील, तसतशी ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्रे, अध्ययन-अध्यापन, माहिती उपलब्धीच्या कार्यात अधिक परिणामकारक आणि गुणवत्तापूर्वक बदल घडवून आणतील यात शंका नाही. साधारणपणे जागतिकीकरणाच्या मागील २५ वर्षांमध्ये वेळोवेळी झालेली प्रगती आणि बदल हे सकारात्मक स्वरूपात झाल्याचे दिसून आलेले आहेत. यापुढेही नवनिर्मितीच्या अनुषंगाने ग्रंथालये आणि माहितीस्रोत केंद्रे वाचकांना आणि बदललेल्या माहिती उपलब्धीच्या स्रोतांना केंद्रस्थानी ठेवून, तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने ग्रंथपालनाच्या दिशा योग्य दिशेने मार्गक्रमित करतील.

ज्ञानगंगोत्रीच्या प्रस्तुत अंकामध्ये उच्च शिक्षणातील नवप्रवाह आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसादावर प्रा. डॉ. राजेंद्र कुंभार यांनी चर्चा करताना बदलत्या प्रवाहास ग्रंथालयांकडून चांगला प्रतिसाद देण्यात येत असल्याचे स्पष्ट केले आहे. असे असले तरी नवीन सेवा विकसित करणे, नवीन उपक्रम राबविणे व या नव प्रवाहांना सामोरे जाण्यासाठी अजून खूप वाव आहे आणि त्याद्वारेच ग्रंथालये उच्च शिक्षणातील त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करू शकतील असे प्रतिपादित केलेले आहे. कु. स्वाती आदिनाथ व श्रीमती उमा राजोबा यांनी ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणक्रमाच्या पारंपरिक आणि दूरस्थ प्रणालीचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्याचे स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे. दोन्ही प्रणालींमधील साधने, तज्ज्ञता, मूल्यमापन लक्षात घेता दूरस्थ प्रणालीचे महत्त्व अधोरेखित केलेले आहे. विद्यापीठ ग्रंथालयांमधून मुद्रित तसेच अमुद्रित वाचनसाहित्याची उपलब्धी करण्यात येते. ही उपलब्धी करताना विशेषतः ऑनलाईन साधनांकरिताची उपलब्धी यासंदर्भातील अनुभवावर आधारित ग्रंथनिवड आणि ग्रंथखरेदी याबाबतचा लेख श्री. विशाल बापते यांनी सादर केला आहे.

राष्ट्रीय ज्ञान आयोग प्रणीत भारतीय ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रविषयक धोरणाबाबत चर्चा करताना राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या तरतुदींच्या अनुषंगाने ग्रंथालयांना कसा उत्कर्ष साधता येईल याबाबत कु. वाडकर आणि डॉ. इनामदार यांनी भाष्य केलेले आहे. आपत्ती व्यवस्थापन हा सर्वच क्षेत्रांतील महत्त्वपूर्ण भाग आहे. ग्रंथालयेही त्यास अपवाद नाहीत. ग्रंथालयांच्या संदर्भात आपत्तीविषयक काय बाबी असू शकतात आणि त्यावर काय उपाययोजना करायला हव्यात हे डॉ. करमकर यांनी आपल्या लेखात मांडले आहे, तर दिवस-रात्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या वाचनविषयक सवयींचा तुलनात्मक अभ्यास श्री. आठल्ये यांनी सादर केला आहे.

याशिवाय नियमित स्वरूपातील पुस्तक परीक्षण हे सादर आणि सन २०१३-१४ या वर्षात सादर करण्यात आलेल्या विद्यापीठाच्या एम. लिब. शिक्षणक्रमाच्या विद्यार्थ्यांच्या प्रकल्पाची यादी देण्यात आली आहे. यापूर्वी झालेल्या प्रकल्पांचा आढावा घेण्यासाठी प्रस्तुत यादी विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो.

डॉ. मधुकर शेवाळे
संपादक

उच्च शिक्षणातील नवप्रवाह आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद

प्रा. डॉ. राजेंद्र कुंभार
प्राध्यापक, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
Email : rajendra_kumbhar@unipune.ac.in

एनएमसी होरायझन २०१४ च्या अहवालामध्ये उच्च शिक्षणातील नव तंत्रज्ञान आणि उभरते प्रवाह यांचा भविष्यवेध घेतला आहे. एनएमसी होरायझन २०१४ च्या अहवालामध्ये सांगितलेल्या उच्च शिक्षणातील प्रवाहांना शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या कसा प्रतिसाद देत आहेत याबाबतचे विश्लेषण केले आहे. तसेच शैक्षणिक ग्रंथालयांकडून भविष्यात काय प्रतिसाद अपेक्षित आहे याचीही चर्चा सदर लेखात केलेली आहे. प्रचलित वाचनसाहित्याच्या आढाव्यावरून सदर लेखकास असे आढळले की, उच्च शिक्षणातील बदलत्या प्रवाहांना शैक्षणिक ग्रंथालये सकारात्मक प्रतिसाद देत आहेत. त्यासाठी नवीन सेवा विकसित करत आहेत; नवीन सेवा देत आहेत; नवीन उपक्रम राबवित आहेत. असे असले तरी उच्च शिक्षणातील नव प्रवाहांना सामोरे जाण्यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालयांना अधिक चांगल्या सेवा देण्यास अजून खूप वाव आहे. त्याद्वारेच शैक्षणिक ग्रंथालये उच्च शिक्षणातील त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करू शकतील.

(महत्त्वाच्या संज्ञा : शैक्षणिक ग्रंथालयांची बदलती भूमिका, उच्च शिक्षणातील नव प्रवाह, एनएमसी होरायझन अहवाल)

प्रस्तावना

जगामध्ये जवळपास सर्वच क्षेत्रांत सातत्याने बदल होत असतात, म्हणूनच बदल हाच एक स्थायिभाव आहे असे म्हटले जाते. बदलाची ही संकल्पना उच्च शिक्षण आणि

ज्ञानगंगोत्री : जून - नोव्हेंबर २०१४ : ४

शैक्षणिक ग्रंथालये या जुळ्या क्षेत्रांना अवश्य लागू पडते. जगातील अनेक क्षेत्रांप्रमाणे उच्च शिक्षणक्षेत्रातसुद्धा सातत्याने बदल होत आहेत. विशेषतः सध्या शैक्षणिक तंत्रज्ञानामध्ये, माहिती तंत्रज्ञानामध्ये अमूलाग्र बदल होत आहेत. हे बदल बहुअयामी (Multifold), वेगवान आणि व्यापक परिणाम करणारे आहेत. माहिती तंत्रज्ञानातील अशा बदलांचा परिणाम म्हणून उच्च शिक्षणामध्येही दूरगामी बदल होत आहेत. शिक्षणात वापरल्या जाणाऱ्या या माहिती तंत्रज्ञानाला शैक्षणिक तंत्रज्ञान असेही म्हणतात. वेब तंत्रज्ञान, इंटरनेट, संगणकीकृत शैक्षणिक खेळ, शरीरावर धारण करता येणारी स्वयंचलित डेटा संकलन साधने, सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर इत्यादींचा माहिती तंत्रज्ञानात / शैक्षणिक तंत्रज्ञानात समावेश होतो. या व अशा सर्वच तंत्रज्ञानातील विकासांमुळे उच्च शिक्षणाच्या प्रत्येक पैलूमध्ये बदल होत आहे व बदल करणे आवश्यक झाले आहे. तंत्रज्ञानातील बदलांचा उच्च शिक्षणातील अध्ययन, अध्यापन आणि मूल्यमापन या घटकांवर विशेष परिणाम झालेला दिसतो. शैक्षणिक ग्रंथालय हा उच्च शिक्षणाचा अविभाज्य पैलू आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षणातील बदलांना सकारात्मक प्रतिसाद देणे हे शैक्षणिक ग्रंथालयाचे कर्तव्यच आहे. एनएमसी आणि एड्यूकॉज लर्निंग ईनिशिएटिव्ह (युएसए) यांनी त्यांचा २०१४ चा वार्षिक अहवाल नुकताच प्रकाशित केला आहे. हा अहवाल (NMC New Horizon Report (Johnson, et al. २०१४) या नावाने ओळखला जातो. उच्च शिक्षणातील नजिकच्या तसेच पुढील तीन ते पाच वर्षांत येऊ घातलेल्या बदलांचा वेध सदर अहवालात घेतला आहे. या अहवालामध्ये नमूद केलेल्या बदलांना शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या कसा प्रतिसाद देत आहेत आणि भविष्यात त्यांच्याकडून कसा प्रतिसाद अपेक्षित आहे याचा आढावा सदर लेखात घेतला आहे. उच्च शिक्षणातील बदलांच्या पार्श्वभूमीवर शैक्षणिक ग्रंथालयांच्या भूमिकेची चर्चा सदर लेखात केली आहे.

एनएमसी होरायझन अहवाल

न्यू मिडिया कन्सॉरशियम (एनएमसी) आणि एड्यूकॉज लर्निंग ईनिशिएटिव्ह (युएसए) यांच्या संयुक्त उपक्रमातून एनएमसी होरायझन अहवाल तयार झाला आहे. शैक्षणिक तंत्रज्ञानातील नवप्रवाह, शैक्षणिक क्षेत्रात नवतंत्रज्ञानाचा वापर आणि त्यांचे शैक्षणिक क्षेत्रावरील संभाव्य परिणाम याबाबतचा अंदाज घेण्यासाठी वरील दोन संस्था दरवर्षी संशोधन करतात व त्यांच्या संशोधनावर आधारित प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाशी संबंधित भविष्यवेध घेतात. या भविष्यवेधक संशोधनासाठी डेल्फी तंत्राचा वापर केला जातो. डेल्फी तंत्राद्वारे जगभरातील संबंधित तज्ज्ञांची उच्च शिक्षणातील

ज्ञानगंगोत्री : जून - नोव्हेंबर २०१४ : ५

संभाव्य बदलांबाबतची मतं जाणून घेतली जातात. वरील दोन संस्था असे संशोधन २००२ पासून करत आहेत व त्यावरील अहवाल प्रकाशित करत आहेत. एनएमसी होरायझनच्या संशोधन अहवालामध्ये उच्च शिक्षणावर परिणाम करणारे तंत्रज्ञानातील उल्लेखनीय प्रवाह (Key trends) आणि महत्त्वाच्या विकासात्मक बाबींचा वेध घेतला जातो. सदर लेख एनएमसी होरायझन अहवाल (उच्च शिक्षण) २०१४ च्या आवृत्तीवर आधारित आहे.

लेखाचा हेतू आणि लेख लिहिण्यासाठी अवलंबिलेली पद्धती

सदर लेख लिहिण्याचे तीन हेतू आहेत.

- (१) शैक्षणिक ग्रंथालयांवर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे परिणाम करणाऱ्या, एनएमसी होरायझन अहवालामधील निवडक प्रवाहांचा संक्षिप्त आढावा घेणे.
- (२) या अहवालामध्ये चर्चितलेल्या नवप्रवाहांना शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या देत असलेल्या प्रतिसादांचा शोध घेणे.
- (३) अहवालातील ज्या नवप्रवाहांना शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या प्रतिसाद देत नाहीत, त्या नवप्रवाहांना त्यांनी भविष्यात कसा प्रतिसाद द्यावा याबाबतच्या अपेक्षा व्यक्त करणे.

सदर लेख लिहिण्यासाठी एनएमसी होरायझन अहवाल (उच्च शिक्षण) २०१४ च्या आवृत्तीचा आधार घेतला आहे. तसेच अहवालामध्ये चर्चितलेल्या नवप्रवाहांना शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या देत असलेल्या, तसेच त्यांच्याकडून भविष्यात अपेक्षित असलेल्या प्रतिसादांची चर्चा करण्यासाठी अलीकडच्या काळातील म्हणजेच २०११ ते २०१४ या काळातील संशोधनात्मक वाचनसाहित्याचा वापर केला आहे. एवढेच नाही तर लेखाच्या आढाव्यामध्ये अद्ययावतता यावी यासाठी भविष्यात प्रकाशित होणाऱ्या परंतु सध्या प्रीप्रिन्टस् म्हणून उपलब्ध असलेलेल्या ईलेक्ट्रॉनिक नियतकालिकातील लेखांचाही वापर केला आहे. उपलब्ध असलेल्या एकूण संबंधित वाचनसाहित्यापैकी निवडक वाचनसाहित्यच विचारात घेतलेले आहे.

उच्च शिक्षणासंबंधातील एकूण १८ संभावित बदल एनएमसी होरायझन अहवालामध्ये नमूद केले आहेत. त्यातील आठ प्रवाहांचा /बदलांचा शैक्षणिक ग्रंथालयांवर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम होईल असे सदर लेखकास वाटते. म्हणून या लेखामध्ये त्या आठ प्रवाहांचाच आढावा घेतला आहे. त्या आठ प्रवाहांना शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या कसा प्रतिसाद देत आहेत आणि भविष्यात काय प्रतिसाद द्यावा याची चर्चा या लेखात

केलेली आहे. चर्चा करण्यासाठी एनएमसी होरायझन अहवालातील प्रवाहाच्या शीर्षकांचाच वापर केला आहे. प्रत्येक शीर्षकाखाली एनएमसी होरायझन अहवालातील 'अंदाजित प्रवाह' नोंदवून त्या प्रवाहास शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या कसा प्रतिसाद देत आहेत याबाबत पुराव्यांसह चर्चा केलेली आहे. तसेच भविष्यात शैक्षणिक ग्रंथालयांनी उच्च शिक्षणातील या नवप्रवाहांना कसा प्रतिसाद द्यावा याबाबतची अपेक्षा शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद या शीर्षकाखाली व्यक्त केली आहे. शैक्षणिक ग्रंथालयांवर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम करणारे आठ प्रवाह /बदल आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद खालील परिच्छेदांमध्ये स्पष्ट आहे.

१. सामाजिक माध्यमांची विश्वव्यापकता (Ubiquity of Social Media)

अंदाजित प्रवाह : एनएमसी होरायझन अहवालाचे सार येत्या एक ते दोन वर्षांमध्ये सामाजिक माध्यमांद्वारे सर्वदूर उपलब्ध होतील. सामाजिक माध्यमांमध्ये ट्विटर, फेसबुक, विकीज, ब्लॉग इत्यादींचा समावेश होतो. इंटरनेटची वाढती उपलब्धता, इंटरनेट वापरासाठीच्या स्मार्ट फोनसारख्या साधनांचा प्रसार, इत्यादी कारणांमुळे अहवालातील हा अंदाज नक्कीच वास्तवात येईल. अहवालानुसार सध्या विद्यार्थी तसेच शिक्षकही सामाजिक माध्यमांचा अधिकाधिक वापर करत आहेत. पुढील एक ते दोन वर्षांत सामाजिक माध्यमांचा वापर निश्चितपणे आणखी वाढत जाणार आहे.

शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत शैक्षणिक ग्रंथालयांचे विशेष महत्त्व आहे. हे विचारात घेऊन शैक्षणिक ग्रंथालयाच्या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील उपयुक्ततेबाबत जागरूकता निर्माण करण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करणे शक्य आहे. तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये माहिती साक्षरता निर्माण करण्यासाठीही सामाजिक माध्यमांचा उपयोग करता येईल. काही शैक्षणिक ग्रंथालये या हेतूसाठी सध्या सामाजिक माध्यमांचा वापर करत आहेत. उदाहरणार्थ, Colburn आणि Haines (२०१२) यांनी दूरच्या उपभोक्त्यांपर्यंत पोहचण्यासाठी (Outreach) ग्रंथालये, यूट्यूब यासारख्या सामाजिक माध्यमांचा कसा वापर करत आहेत याचा अभ्यास केला. यासाठी त्यांनी ग्रंथालयाची जाहिरात करणाऱ्या या यूट्यूबवरील व्हिडीओचे विश्लेषण केले. Colburn आणि Haines यांना असे आढळले की, जाहिरातीसाठी ग्रंथालये सामाजिक माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर

करत आहेत. शिवाय ग्रंथालयाच्या वेबसाईटवर किंवा शैक्षणिक संस्थेच्या बसेसवर तसेच सामाजिक माध्यमांवर वारंवार जाहिरात करून युट्युबवरील ग्रंथालयाबाबतच्या आशयाच्या उपभोक्त्यांचे प्रमाण ग्रंथालयांनी वाढवावे असे या लेखकांनी सुचविले आहे. Del Bosque, Lief आणि Skart, (२०१२) यांनी ग्रंथालये आणि ग्रंथालय व्यावसायिक सामाजिक माध्यमांचा कसा वापर करत आहेत याचा शोध घेतला. त्यासाठी त्यांनी युनिव्हर्सिटी ऑफ नेवाडा, लॉसवेगास अंतर्गत २९६ ग्रंथालय व्यावसायिकांच्या ट्विटरच्या वापराचे सर्व्हेक्षण केले. या सर्व्हेक्षणात Del Bosque, Lief आणि Skart यांना असे आढळले की, ट्विटरचा वापर करून ग्रंथालय व्यावसायिक वाचकांपर्यंत पोहचू शकतात; त्यांच्याशी संवाद साधू शकतात; तसेच त्यांना त्वरित आणि उपयुक्त पद्धतीने ग्रंथालयीन मदत देऊ शकतात. Del Bosque, Lief आणि Skart यांच्याप्रमाणेच Chu आणि Du (२०१३) यांनीही सामाजिक जाळ्यांच्या साधनांचे (Social Networking Tools) शैक्षणिक ग्रंथालयातील उपयोग अभ्यासले. या अभ्यासामध्ये त्यांनी सामाजिक जाळ्यांच्या साधनांचे ग्रंथालयीन वापराचे प्रमाण आणि ग्रंथालय व्यावसायिकांचा सामाजिक जाळ्यांच्या साधनांबद्दलचा समज आणि दृष्टिकोन या बाबींची समीक्षा केली. सदर समीक्षेतून Chu आणि Du यांना असे आढळले की, ७१% ग्रंथालये व्यावसायिक सामाजिक जाळ्यांच्या साधनांचा वापर करत आहेत व सामाजिक जाळ्यांच्या साधनांच्या उपयुक्ततेबाबत बहुतांश ग्रंथालय व्यावसायिकांचा दृष्टिकोन सकारात्मक आहे. सामाजिक जाळ्यांच्या साधनांचे शैक्षणिक ग्रंथालयांत उपयोजन करण्याबाबत Chu आणि Du चे संशोधन मार्गदर्शक ठरते. Bhardwaj (२०१४) यांना असे आढळले की, ग्रंथालय व्यावसायिक स्वतःला समाजमान्य (Socialize) करण्यासाठी, नवीन घडामोडींबाबत अद्ययावत राहण्यासाठी, नोकरी शोधण्यासाठी आणि भविष्यकालीन परिषदांबाबत माहिती मिळविण्यासाठी माहिती जाळ्यांच्या स्थळांचा वापर करतात. भारद्वाज यांनी पुढे असेही सुचविले आहे की, सामाजिक जाळ्यांच्या साधनांचा वापर वाढविण्यासाठी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमांमध्ये 'सामाजिक जाळ्यांचे उपयोजन' हा घटक समविष्ट केला पाहिजे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या सध्याच्या बहुतांश अभ्यासक्रमांमध्ये भारद्वाज यांची ही सूचना अमलात आलेली दिसते. Grace, Et. al. (२०१२) यांच्या मतानुसार शैक्षणिक ग्रंथालयांना सामाजिक माध्यमांचा वापर करण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. विशेषतः विद्यार्थ्यांमधील परस्पर संवादांमध्ये सहभागी होण्यासाठी तसेच माहिती साक्षरता उपक्रम राबविण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर ग्रंथालये करू शकतात

असे Grace आणि त्यांचे सहकारी यांना वाटते. माझ्या मतानुसार विद्यार्थी समूहास चर्चेस प्रोत्साहन देण्यासाठी, तसेच विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक उपक्रमातील सहभाग वाढविण्यासाठी ग्रंथालये फेसबुकचा वापर करू शकतात. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांना नवीन माहिती देण्यासाठी आणि ग्रंथालयीन सेवांची माहिती पुरविण्यासाठी ग्रंथालये यूट्युबचा वापर करू शकतात. वरील विवेचनावरून असे म्हणता येते की, विद्यार्थी, ग्रंथालयाचे इतर उपभोक्ते आणि ग्रंथालय सेवक हे सामाजिक माध्यमांचा माहितीचे साधन म्हणून तसेच संप्रेषणाचे परिणामकारक साधन म्हणून वापर करत आहेत. Romero (२०१२) यांच्या मतानुसार संप्रेषणाचे साधन म्हणून सामाजिक जाळ्यांना ग्रंथालयीन क्षेत्रात मान्यता मिळालेली आहे. एवढेच नाहीतर ग्रंथालये वेबसाईटचा वापर करून तसेच फेसबुकवर आणि ट्विटरवर ग्रंथालयाची माहिती प्रसारित करून खूप कमी खर्चामध्ये ग्रंथालयाची जाहिरात करत आहेत असेही रोमेरो यांनी विशद केले आहे.

सामाजिक माध्यमांची विश्वव्यापकता म्हणजेच सर्वदूर सहज उपलब्धता ही आनंदाची तसेच काळजीची बाब आहे. सामाजिक माध्यमे विविध प्रकारची प्रचंड माहिती उपलब्ध करून देत आहेत. ही माहिती सहजपणे मिळते तसेच ती त्वरित उपलब्ध होते. या सर्व आनंदाच्या बाबी आहेत. परंतु सामाजिक माध्यमांवरील माहितीच्या गुणवत्तेवर, विश्वासाहर्तेवर कोणाचेही नियंत्रण नाही ही मात्र काळजीची बाब आहे. सामाजिक माध्यमांवरील मूल्यमापन न केलेल्या, गुणवत्ता न तपासलेल्या अशा प्रचंड माहितीमुळे ग्रंथालय व्यावसायिकांना एक नवीन कार्यसंधी उपलब्ध झाली आहे. योग्य माहिती शोधून, तिचे मूल्यमापन करून, तिचे संघटन करून ती योग्य त्या उपभोक्त्यास वेळेत उपलब्ध करून देण्याचे कौशल्य ग्रंथालय व्यावसायिकांकडे आहे. विशेषतः गरजांशी तंतोतंत जुळणाऱ्या या माहितीचा शोध घेण्याचे, शोधलेल्या माहितीची चाळणी (Filter) करण्याचे कौशल्य ग्रंथालय व्यावसायिकांकडे आहे. हे कौशल्य वापरून ग्रंथालय व्यावसायिकांनी उपभोक्त्यांना सामाजिक माध्यम सेवा (Social Media Services), सामाजिक माध्यम शोध व मूल्यमापन सेवा (Social Media Search and Evaluation Services) दिल्या पाहिजेत. अशा सेवांद्वारे ग्रंथालये सामाजिक माध्यमांमधील माहितीचे मूल्यमापन करून योग्य ती माहिती उपभोक्त्यांना उपलब्ध करून देऊ शकतील.

उच्च शिक्षणाच्या सुरवातीपासूनच ग्रंथालये, विद्यार्थी आणि शिक्षकांना विविध प्रकारची माहिती साधने उपलब्ध करून देत आहेत. तसेच माहितीचे कोणतेही नवीन माध्यम (उदाहरणार्थ, ई-जर्नल) उपार्जित करून ते उपभोक्त्यांना उपलब्ध करून देण्यामध्ये ग्रंथालये अग्रेसर राहिलेली आहेत. त्यांच्या या वैशिष्ट्यांचा वापर करून ग्रंथालयांनी

आता सामाजिक माध्यमांमधील गुणवत्तापूर्ण माहिती शोधून ती उपभोक्त्यांना उपलब्ध करून दिली पाहिजे. त्यासाठी योग्य अशी उपयोजके (Apps) तयार केली पाहिजेत.

२. ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययनाचे एकत्रीकरण (Integration of online, hybrid and collaborative learning)

अंदाजित प्रवाह : येत्या एक वा दोन वर्षांमध्ये ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययनाचे वाढत्या प्रमाणावर एकत्रीकरण होईल असा अंदाज एनएमसी होरायझन अहवालामध्ये व्यक्त केला आहे. या नवीन प्रवाहामुळे उच्च शिक्षणामध्ये व्यापक बदल होतील असेही या अहवाल निर्मात्यांचे मत आहे.

शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद : अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत ग्रंथालयांनी सातत्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे; आताही बजावत आहे आणि यापुढेही बजावत राहणार आहे. पारंपरिक अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत तर ग्रंथालयांनी योगदान दिलेलेच आहे. आणि आता नवीन प्रकारच्या ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययनामध्येही ग्रंथालयीन सेवांचे महत्त्व दिसून येते. तंत्रज्ञानामुळे उच्च शिक्षणामध्ये अमूलाग्र बदल होत आहेत. त्यातील दोन बदल मला विशेष महत्त्वाचे वाटतात. ते म्हणजे-

- (१) **व्यापक ऑनलाईन मुक्त अभ्यासक्रमांची (Massive Online Open Courses - MOOC) उपलब्धता :** हारवर्ड, एमआयटी यांसारख्या जगप्रसिद्ध संस्थांनी असे (MOOC) अभ्यासक्रम उपलब्ध केले आहेत. हे अभ्यासक्रम मोफत उपलब्ध आहेत; तसेच ते ऑनलाईनही उपलब्ध आहेत. MOOC अभ्यासक्रमांना लागणारे वाचनसाहित्य वेबसाईटद्वारे मोफत उपलब्ध केले जाते व हे अभ्यासक्रम विश्वव्यापक आहेत. MOOC अभ्यासक्रमांना सध्या वाढती मागणी आहे. अभ्यासक्रमांना सध्या अधिकाधिक प्रतिसाद मिळत आहे. एवढेच नाही तर MOOC अभ्यासक्रम आता अनेक विषयांसह ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रातसुद्धा निर्माण झाले आहेत (Pujar and Bansode, 2014).
- (२) **मुक्त शैक्षणिक साधनांची (Open Education Resources-OER) उपलब्धता :** अनेक संस्था आणि तज्ज्ञ शैक्षणिक साधने (ग्रंथ, नियतकालिके, दृक्-श्राव्य साधने इत्यादी) ऑनलाईन यंत्रणेद्वारे मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध करत आहेत. विशेष म्हणजे ही शैक्षणिक साधने मोफत उपलब्ध केली जात आहेत.

ग्रंथालये वाचनसाहित्य उपलब्ध करतात व वाचनसाहित्याची मोफत उपलब्धता हे वरील दोन्ही नवीन सुविधांचे समान वैशिष्ट्य आहे. अशा परिस्थितीत ग्रंथालये आवश्यक आहेत का? तंत्रज्ञानाच्या वादळांमध्ये ग्रंथालये टिकून राहतील का? वर नमूद केलेल्या तंत्रज्ञानाच्या शिक्षणातील उपयोजनामुळे ग्रंथालये माहिती संप्रेषण साखळीतून बाद तर होणार नाहीत ना? या आणि अशा प्रकारच्या शंका ग्रंथालयांचे अस्तित्व टिकून राहण्याबाबतच्या व्यक्त करण्यात येत आहेत. परंतु माझा वैयक्तिक अनुभव आणि प्रकाशित संशोधनातील निष्कर्षांद्वारे असे ठामपणे म्हणता येते की, बदललेल्या परिस्थितीतसुद्धा ग्रंथालये आपले महत्त्व टिकवून ठेवतील.

MOOC अभ्यासक्रमांना सक्रिय पाठिंबा देऊन आणि माहितीपट (Information Common) निर्माण करून शैक्षणिक ग्रंथालये ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययनामध्ये आपली उपयोगिता आणि महत्त्व अधोरेखित करत आहेत. ऑनलाईन शिक्षणाचा वेगाने प्रसार होत आहे. एनएमसी होरायझन अहवालातील अंदाजानुसार नजिकच्या काळामध्ये या प्रकारच्या शिक्षणाचा अधिक वेगाने विस्तार होणार आहे. MOOC अभ्यासक्रमांद्वारे वरील अंदाजास पुष्टी मिळते. MOOC वरून लक्षात येते की, ऑनलाईन उच्च शिक्षण प्रत्यक्षात आले आहे. Mazoue (२०१३) नुसार हे औद्योगिकरणापश्चात अस्तित्वात आलेले अध्यापनाचे प्रारूप आहे. उच्च शिक्षणाच्या या नवीन प्रारूपामध्ये सध्याच्या व्यावसायिक आणि स्थानबद्ध (Location-bound) शैक्षणिक प्रारूपाला पर्याय उपलब्ध करून देण्याची क्षमता आहे. सध्याची शैक्षणिक ग्रंथालये MOOC ला समर्थन देत आहेत; मदत करत आहेत. उदाहरणार्थ, नार्थ कॅरोलिना स्टेट युनिव्हर्सिटी ग्रंथालयाने MOOC ला मदत करण्यासाठी 'Library Course Tools' (<http://www.lib.ncsu.edu/course/>) नावाची यंत्रणा विद्यार्थ्यांसाठी विकसित केली आहे. या यंत्रणेद्वारे विद्यार्थी विद्यापीठाकडील माहितीसाधने वेबद्वारे मिळवू शकतात (<http://www.lib.ncsu.edu/dli/projects/courseviews>).

ग्रंथालय संघांनी आणि तज्ज्ञांनी MOOC ची उच्च शिक्षणातील अपरिहार्यता ओळखली आहे. आणि म्हणूनच शैक्षणिक ग्रंथालयांनी MOOC ला सक्रिय पाठिंबा द्यावा यासाठी ग्रंथालय संघ, शैक्षणिक ग्रंथालयांना मार्गदर्शन करत आहेत. ACRL चा Environmental Scan हा अहवाल अशा मार्गदर्शनाचे उदाहरण आहे. अहवालामध्ये-

- (१) शैक्षणिक ग्रंथालयांवर परिणाम करणाऱ्या प्रचलित आणि नवीन घटकांची माहिती दिलेली आहे.

- (२) शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या कोणत्या परिस्थितीत कार्य करत आहेत त्या परिस्थितीचे वर्णन केले आहे.
- (३) वरील दोन्हीचे ग्रंथालय साधने, सेवा आणि सेवकांवरील परिणाम यांची चर्चा केलेली आहे.

शैक्षणिक ग्रंथालयांना भावी काळासाठी नियोजन करता यावे यासाठीची मार्गदर्शक तत्त्वे Environmental Scan अहवालामध्ये दिलेली आहेत. उच्च शिक्षणातील MOOC चा प्रवेश लक्षात घेऊन Environmental Scan अहवाल असे सुचवितो की, शैक्षणिक ग्रंथालयांनी MOOC अभ्यासक्रमाच्या विकसनामध्ये आणि ते राबविण्यामध्ये सहभागी झाले पाहिजे. स्वतःच्या अनुभवावर आणि वाचनसाहित्य आढाव्याद्वारे Kerry Wu यांनी सुद्धा MOOC चा शैक्षणिक ग्रंथालयांवरील प्रभाव अभ्यासला आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांनी त्यांच्या संस्थेतील MOOC च्या चर्चेमध्ये सहभागी व्हावे असे आवाहन केले आहे (Wu, २०१३). MOOC चा वाढता प्रसार आणि प्रभाव विचारात घेऊन शैक्षणिक ग्रंथालयांनी MOOC च्या विद्यार्थ्यांसाठी माहितीची पॅकेजेस, पोर्टलस् विकसित करावीत. ‘Course-based additional resource’s package for MOOC’; ‘e-content package for MOOC’ अशा प्रकारची माहिती पॅकेजेस MOOC च्या अध्ययनकर्त्यास उपयुक्त ठरू शकतात. अर्थातच शैक्षणिक ग्रंथालये MOOC अभ्यासक्रमांना आता जी मदत करत आहेत त्याहून जास्त मदत ते करू शकतात.

बदलत्या शैक्षणिक वातावरणास समर्थक अशी आणखी एक नवीन सुविधा सध्या शैक्षणिक ग्रंथालये उपलब्ध करत आहेत. माहितीपीठ (Information Common) हे त्या नवीन सुविधेचे नाव आहे. या सुविधेद्वारा शैक्षणिक ग्रंथालये ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययनात्मक शिक्षणासाठी मदत करत आहेत. माहितीपीठ ही इतर कोणत्याही शिक्षणव्यवस्थेप्रमाणे अध्ययन-अध्यापनास मदत करणारी यंत्रणा आहे. माहितीपीठ म्हणजे ग्रंथालयातील अशी एक विशिष्ट जागा असते की या जागेत संगणक असतात, इंटरनेटची सुविधा असते. याजागेत विद्यार्थी सहअध्ययनासाठी समूहाने येतात व अभ्यास आणि चर्चा करतात. संबंधित विषयावर मार्गदर्शन करण्यासाठी याचठिकाणी शिक्षकही उपलब्ध असतात. महत्त्वाचे म्हणजे चर्चेच्या/अभ्यासाच्या विषयावरील योग्य ग्रंथ आणि माहिती शोधून देण्यासाठी येथेच ग्रंथालय व्यावसायिकही उपलब्ध असतात. माहितीपीठातील ग्रंथालय व्यावसायिक विद्यार्थ्यांना माहिती शोधून देण्याबरोबरच

माहितीचा नीतिपूर्वक वापर करण्याबाबतही मार्गदर्शन करतात. संशोधक विद्यार्थी परस्परांमध्ये तसेच त्यांच्या मार्गदर्शकांबरोबर माहितपीठामध्ये चर्चा करू शकतात. परदेशातील बहुतांश माहितीपीठांशेजारीच चहा, कॉफीची तसेच अल्पोपहाराचीही व्यवस्था असते. बऱ्याच माहितीपीठांच्या ठिकाणी हिरवळ (लॉन) असते आणि सोफसेटही असतात. थोडक्यात, माहितीपीठ ही सहअध्ययनाची आरामदायी सुविधा असते. ही माहितीपीठाची शैक्षणिक आणि संशोधनात्मक वैशिष्ट्ये आहेत. या वैशिष्ट्यांमुळेच माहितीपीठाला ‘अध्ययनपीठ’ (Learning Commons), ‘संशोधनपीठ’ (Research Commons), ‘सृजनपीठ’ (Creative Commons) असेही म्हणतात. माहितीपीठाच्या वरील वैशिष्ट्यांवरून लक्षात येते की, माहितीपीठ हे ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययनाची सर्वोत्तम ग्रंथालयीन सुविधा आहे. माहितीपीठाची उपयुक्तता विचारात घेऊन अध्यापकसुद्धा माहितीपीठ स्थापन करण्यासाठी ग्रंथपालांना मदत करत आहेत (Rene, et.al.).

शैक्षणिक ग्रंथालये माहितीपीठाद्वारे विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययनासाठी सक्रिय मदत करत आहेत, याचे अनेक पुरावे सध्या आढळतात. उदाहारणार्थ, ब्रिटनमधील चार विद्यापीठ ग्रंथालयांनी सहअध्ययनासाठी माहितीपीठे निर्माण केली आहेत (Appleton, Stevenson and Boden, २०११). Talve (२०११) यांच्यामते सध्याच्या माहितीपीठांमध्ये डिजिटल आणि नेटवर्क सुविधा असतात; सामाजिक वातावरण असते आणि त्याला सौंदर्यमूल्यही असते. या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे माहितीपीठ हे एकट्याने तसेच एकत्रितपणे अंतरक्रियात्मक (Interactive) पद्धतीने अध्ययन करणाऱ्याची सुविधा म्हणून उदयास येत आहेत. Beagle (२०१२) यांनी माहितीपीठाच्या निर्मितीची तार्किक कारणे शोधली आहेत. त्यांच्या मतानुसार भौतिक (Physical), अभासी (Virtual) आणि सांस्कृतिक (Cultural) वैशिष्ट्यांच्या एकत्रीकरणातून माहितीपीठे निर्माण केली जातात. तसेच ग्रंथालयीन सुविधांसह, अनेक अध्ययन-अध्यापन सुविधांचेही माहितीपीठांमध्ये एकत्रीकरण केले जाते.

सध्या जगभरातील थोड्याच शैक्षणिक ग्रंथालयांकडे माहितीपीठाची सुविधा उपलब्ध आहे. परंतु आता सर्वच शैक्षणिक ग्रंथालयांनी माहितीपीठे निर्माण केली पाहिजेत असा संदेश एनएमसी होरायझन अहवालातून मिळतो. माहितीपीठाद्वारे विद्यार्थी तसेच शिक्षक ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययन प्रक्रियांचा लाभ घेऊ शकतात. जी ग्रंथालये माहितीपीठ त्वरित निर्माण करू शकत नाहीत त्यांनी किमान ग्रंथालयातील

छोटीशी जागा माहितीपीठ म्हणून उपलब्ध करावी. अशा जागेला चर्चापीठ/युक्तिवाद स्थळ/नवनिर्मिती कार्यशाळा अशा नावाने संबोधवे. ग्रंथालयातील अशा जागेला आणखी नावीन्यपूर्ण नावानेही ओळखले जाऊ शकते. यामध्ये सहअध्ययन क्षेत्र (Collaborative Learning Zone); संशोधन सुसंवाद क्षेत्र (Research Interaction Zone), बोलण्यास/चर्चेस परवानगी असणारे क्षेत्र (Talking / Discussion Zone) इत्यादी नावीन्यपूर्ण शीर्षकांचा समावेश असू शकतो. शांततापूर्ण अध्ययन क्षेत्राच्या (Silent Reading Zone) शिवाय अधिकची सुविधा म्हणून माहितीपीठ निर्माण केले जावे.

ऑनलाईन, हायब्रिड आणि सहअध्ययनास मदत करण्यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालयांनी ऑनलाईन रिडर क्लब विकसित करावेत. अशा क्लबद्वारे ग्रंथालये त्यांच्यामध्ये आणि वाचकांमध्ये संपर्क निर्माण करू शकतील. ऑनलाईन रिडर क्लबद्वारे विद्यार्थी ग्रंथालयाचा वापर, त्यांचे वाचन उपक्रम, त्यांचा वाचन अनुभव, इत्यादींबाबतची माहिती एकमेकांना देऊ-घेऊ शकतील. तसेच ऑनलाईन रिडर क्लबद्वारे शैक्षणिक ग्रंथालये अंतरशाखीय अध्ययनास प्रोत्साहन आणि मदत देऊ शकतील. अनेक विद्यापीठे आता त्यांच्या शिक्षणक्रमांमध्ये 'कॅफेटेरिया' पद्धतीचा अवलंब करतात. या पद्धतीमध्ये विद्यार्थी एकावेळेस एका मुख्य विषयाबरोबर इतर ज्ञानशाखांमधील निवडक विषयांचा अभ्यास करू शकतो. उदाहरणार्थ, ग्रंथालयशास्त्राचा विद्यार्थी ग्रंथालयशास्त्राच्या विषयांबरोबरच एक वा दोन पेपर मानसशास्त्राचे अभ्यासू शकतो. कॅफेटेरिया पद्धतीने एकाच वेळेस विविध विषय शिकणाऱ्या या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक ग्रंथालये ऑनलाईन रिडर क्लबद्वारे ईलेक्ट्रॉनिक वाचनसाहित्याचे वितरण करू शकतील. याचप्रमाणे शैक्षणिक ग्रंथालयांनी 'ऑनलाईन टिचिंग-लर्निंग क्लबही विकसित करावेत. अशा क्लबद्वारे शैक्षणिक ग्रंथालये शिक्षकांना तसेच विद्यार्थ्यांना माहितीची, ईलेक्ट्रॉनिक वाचनसाहित्याची देवघेव करू शकतील. शिक्षकही अशा क्लबद्वारे त्यांच्याकडील अध्ययनसाहित्य विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचवू शकतील.

३. डेटाप्रेरित अध्ययन आणि मूल्यमापनाचा वाढता वापर (Rise of Data-driven Learning and Assessment)

अंदाजित प्रवाह : विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन अनुभवाचे मोजमाप करण्यासाठी तसेच त्यांच्या अध्ययनाचे मूल्यमापन करण्यासाठी नवीन प्रकारच्या डेटाचा वापर करण्याकडे सध्या अधिक कल आहे असे एनएमसी होरायझन अहवालात नमूद केले आहे. शैक्षणिक

मूल्यमापनासाठी नावीन्यपूर्ण तंत्रे आणि साधने विकसित करण्याचा शिक्षणतज्ज्ञ सातत्याने प्रयत्न करत आलेले आहेत. आजच्या ऑनलाईन वातावरणात विद्यार्थी आणि शिक्षक अधिकाधिक डेटा संगणकादी यंत्रांच्या साहाय्याने मिळवीत आहेत; डेटाचा संग्रह करत आहेत. अशा डेटामध्ये विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाची दडलेली वैशिष्ट्ये, लक्षणे आणि त्यातील पॅटर्न शोधण्यासाठी मोजमापाचे स्वयंचलित नवीन साधने/ ऑप्स वा अज्ञावली विकसित करण्याकडे सध्या अधिक कल दिसतो. अशा साधनांचा वापर करून अध्ययन डेटाचे विश्लेषण करण्यावरही सध्या भर दिला जातो. अध्ययन डेटाच्या विश्लेषणाचे निष्कर्ष अध्ययन-अध्यापन पद्धतीत सुधारणा करण्यासाठी वापरले जातात. अध्ययन डेटाचे संगणकीकृत संकलन आणि विश्लेषण करण्याच्या यंत्रणेस अध्ययन विश्लेषके (Learning Analytics) असे म्हटले जाते. अध्ययन विश्लेषकांना 'मूल्यमापनाची उपयोजके' (Evaluation Apps) असेही म्हणता येईल. अध्ययन विश्लेषके डेटाप्रेरित असतात म्हणजेच डेटावर आधारित असतात. अध्ययन विश्लेषके म्हणजेच 'बिग डेटा'चे शैक्षणिक उपयोजन आहे असे एनएमसी होरायझन अहवालात सांगितले आहे. थोडक्यात, अध्ययन आणि मूल्यमापनासाठी संगणकाधारित डेटाचे मोठ्या प्रमाणावर उपयोजन सध्या होत आहे. कोणकोणत्या प्रकारच्या डेटाचे विश्लेषण अध्ययन विश्लेषकांद्वारे करता येते हे एनएमसी होरायझन अहवालात सांगितले आहे. तसेच अध्ययन विश्लेषकाचे फायदेही स्पष्ट केले आहेत.

शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद : शिक्षक विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी मदत करतात. त्याचप्रमाणे ग्रंथालयेही विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी मदत करत असतात. विद्यार्थी शिक्षकांकडून शिकतात. त्याचप्रमाणे ते ग्रंथालयीन साधने आणि सेवांद्वारेही शिकतात. याप्रमाणे शिक्षक विद्यार्थ्यांचा अध्ययन डेटा मूल्यमापनासाठी वापरतात त्याचप्रमाणे ग्रंथालयेसुद्धा (विद्यार्थ्यांचा) विद्यार्थ्यांच्या ग्रंथालय वापराचे मूल्यमापन करण्यासाठी ग्रंथालय वापरचा डेटा उपयोगात आणू शकतात. तसेच ग्रंथालय वापरचा डेटा विचारात घेऊन ग्रंथालयाचेही महत्त्व अधोरेखित करू शकतात.

ग्रंथालयीन गुंतवणुकीवरील परतवा (नफा) (Return on Investment - ROI) मोजण्यासाठी ही ग्रंथालये ग्रंथालय वापरचा डेटा उपयोगात आणत आहेत हे खालील उदाहरणांवरून लक्षात येते. ग्रंथालयाचे शैक्षणिक प्रक्रियेतील महत्त्व पटवून देता यावे यासाठी ग्रंथालये गुंतवणुकीवरील परतवा मोजण्याचे नवनवीन निकष शोधत आहेत/ तयार करत आहेत. हे निकष बहुतांशकरून पुढील बाबींवर आधारित असतात.

- (१) विद्यार्थ्यांच्या परीक्षेतील गुणांमध्ये झालेले वाढ. त्याच्या एकंदरीत व्यक्तिमत्त्वात झालेला विकास.
- (२) अध्यापकांच्या संशोधन लेखांमध्ये झालेली वाढ. तसेच त्यांचा लेख छापलेल्या नियतकालिकाचा इंपॅक्ट फॅक्टरमध्ये आणि त्याच्या एच-इंडेक्स यामध्ये झालेली वाढ.
- (३) महाविद्यालयाला/विद्यापीठाला नॅककडून मिळालेली श्रेणी, इत्यादी.

विद्यार्थ्यांचा ग्रंथालय वापराचा डेटा वापरून ग्रंथालयाचा गुंतवणुकीवरील परतवा मोजण्याची स्फुर्ती एनएमसी होरायझन अहवालातील प्रवाहावरून मिळू शकते. असा डेटा वापरून ग्रंथालयाच्या गुंतवणुकीवरील परतवा मोजण्याचे प्रयत्न सध्या अनेक संस्था करत आहेत. उदहरणार्थ, Kingma आणि McClure (In press) यांनी सिरॅकुज युनिव्हर्सिटी लायब्ररीच्या गुंतवणुकीवरील परतवा मोजला. हा परतवा मोजण्यासाठी या दोन संशोधकांनी Contingent Valuation पद्धतीचा वापर केला. सदर ग्रंथालयाच्या एका डॉलरच्या गुंतवणुकीवर ४.४९ डॉलर परतवा मिळतो असे या संशोधकांनी सिद्ध केले. गुंतवणुकीवरील परतवा मोजण्यासाठी अनेक ग्रंथालये LibQUAL + ROI याही प्रारूपाचा वापर करत आहेत (Lewin and Passonneau, २०१२). विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर ग्रंथालय वापराचा सकारात्मक परिणाम होतो हे Soria, Fransen and Nackerud (२०१३) यांनी दाखवून दिले आहे. यासाठी त्यांनी युनिव्हर्सिटी ऑफ मिनिसोटा येथील पदवीच्या पहिल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांचा अभ्यास केला. ग्रंथालयाचा वापर करणाऱ्या या विद्यार्थ्यांना, वापर न करणाऱ्या या विद्यार्थ्यांपेक्षा परीक्षेत जास्त गुण मिळतात असे या संशोधकांना आढळले. याशिवाय विद्यार्थ्यांना त्यांची शैक्षणिक ध्येय-धोरणे साध्य करणे शक्य व्हावे तसेच शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविता यावी यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालये विविध अध्ययन व्यूहरचना आणि मूल्यमापन पद्धतींचा अवलंब करत आहेत (Gilchrist, Debra and Oakleaf, Megan, २०१२).

विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कृतींचा डेटा संकलित करण्याची सुविधा अनेक संगणकीकृत अध्ययन व्यवस्थापन पद्धतींमध्ये (Learning Management Systems) असते. या डेटाचा वापर करून धोक्याच्या पातळीखालील विद्यार्थी ओळखणे शक्य होते. अध्ययन विश्लेषकांचा वापर करून ग्रंथालयेसुद्धा यशस्वीपणे अभ्यास करणारे विद्यार्थी तसेच अध्ययनात अडखळणारे विद्यार्थी शोधू शकतात. अध्ययन विश्लेषकांच्या निष्कर्षांधारे ग्रंथालये अडखळणाऱ्या या आणि इतर विद्यार्थ्यांसाठी व्यक्तिगत ग्रंथालय

सेवा विकसित करू शकतील. वरील सर्व विश्लेषणावरून एक बाब लक्षात येते, ती म्हणजे शैक्षणिक ग्रंथालयाने विद्यार्थ्यांचा ग्रंथालय वापराचा डेटा संकलित केला पहिजे व ग्रंथालयाचे मूल्य स्पष्ट करण्यासाठी त्या डेटाचा वापर केला पाहिजे. यासाठी अध्ययन विश्लेषकांच्या धर्तीवर ग्रंथालय विश्लेषके (Library analytics) तयार केली पाहिजेत. ग्रंथालय विश्लेषकांधारे 'बिग डेटा'चे ग्रंथालयात उपयोजन करणे शक्य होईल.

ई-सायन्स लायब्ररीरियनशिप (E-Science Librarianship), रिसर्च डेटा सर्विसेस (Research Data Services -RDS), डेटा क्युरेशन (Data Curation), इत्यादी सेवांसाठी शैक्षणिक ग्रंथालये डेटा प्रेरित वातावरणाचा लाभ घेऊ शकतात. वरील नवीन अशा ग्रंथालयीन कार्यांमध्ये व्यापक डेटाचे (बीग डेटा) संकलन, त्याचे मूल्यमापन, वर्गीकरण, संघटन, प्रतिप्राप्ती केले जाते व योग्य डेटा, योग्य अध्ययनकर्त्यास योग्य वेळी उपलब्ध केला जातो. Pollock (२०१२) यांच्या मतानुसार सध्या डेटा शोधाच्या प्रगत कौशल्यांना खूप महत्त्व आले आहे. तसेच डेटाचे दृष्यीकरण (Data Visualization), डेटा शोध (Data Mining), डेटा विश्लेषण, इत्यादी सेवांनाही सध्या खूप मागणी आहे. या सर्व कार्यांना एकत्रितपणे डेटा क्युरेशन (Data Curation) असे म्हणतात. Pollock यांच्या मतानुसार ग्रंथपालांकडे डेटा क्युरेशन कौशल्ये असतात व त्यामुळे ते या कार्यात सध्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. सध्या डेटा क्युरेशनचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर वैज्ञानिक क्षेत्रात होत आहे. डेटा क्युरेशनच्या कार्यामुळे Pollock ग्रंथपालांना वैज्ञानिक माहितीज्ञ (Science Informationist) असे म्हणतात. वैज्ञानिक माहितीज्ञ म्हणजे वैज्ञानिक डेटा क्युरेशनमध्ये सक्रिय असलेला ग्रंथपाल. माझ्या मतानुसार अशा डेटा क्युरेशन करणाऱ्या व्यक्तीला 'डेटा ग्रंथपाल' म्हणणे जास्त संयुक्तिक होईल. वैज्ञानिक माहितीज्ञ किंवा वैज्ञानिक डेटातज्ञ डेटा तयार करणाऱ्या या व्यक्तीच्या म्हणजेच संशोधकांच्या सहकार्याने, मदतीने कार्य करतात व मोठ्या प्रमाणावर डेटा संकलित करून तो उपभोक्त्यांना उपलब्ध करतात. अशा प्रकारचे 'बीग डेटा'चे वातावरण दिवसेंदिवस विस्तारत आहे. याचे श्रेय सध्याच्या डेटाप्रेरित चळवळीला जाते.

सध्या काही विषयांमध्ये तुलनेने डेटाचा अधिक वापर होत आहे. अशा विषयांना डेटामय विज्ञान किंवा 'डेटामय विषय' (Data Intensive Science) असे म्हटले जाते. डेटामय विज्ञानामुळे वैज्ञानिकांपुढे डेटा व्यवस्थापनाचे आव्हान उभे राहिले आहे (Tenopir Birch and Allard, २०१२). डेटामय विषयांच्या योग्य हाताळणीसाठी डेटा व्यवस्थापन कौशल्यांची गरज असते. अशी कौशल्ये वैज्ञानिकांकडे असतीलच

असे नाही. तसेच त्यांच्याकडे डेटा व्यवस्थापनासाठी वेळ आणि प्रशिक्षणही असेल असे नाही. ग्रंथपालांकडे मात्र ही कौशल्ये असतातच आणि म्हणून डेटामय विषयांमुळे ग्रंथपालांना 'डेटा शोध ग्रंथपाल' म्हणून कार्य करण्याची संधी निर्माण झाली आहे असे Tenopir Birch आणि Allard यांना वाटते. ग्रंथपाल त्यांच्या माहिती संघटन आणि माहिती शोध कौशल्यांमुळे डेटाचे उत्तम व्यवस्थापन करू शकतात. तसेच त्यासाठी उच्च दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करू शकतात आणि डेटाविषयक सल्लाही देऊ शकतात. थोडक्यात, सध्याच्या डेटा प्रेरित उच्च शिक्षणाच्या वातावरणात ग्रंथपाल 'संशोधन डेटासेवा' (Research Data Services) देऊ शकतात. डेटा प्रेरित वातावरणामध्ये डेटा क्युरेशन कार्यातील आव्हाने वाढत आहेत; डेटासंबंधी नवीन प्रमाणके तयार होत आहेत; डेटा संग्रहाकांची (Data Repositories) संख्या सतत वाढत आहे. तसेच डेटा व्यवस्थापनासाठी क्लाऊड तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत आहे. अशा या डेटा प्रेरित, डेटा प्रभावित, डेटा उपयोजनाच्या वातावरणात ग्रंथपाल संशोधकांच्या मदतीने डेटा व्यवस्थापनामध्ये, डेटासेवा देण्यामध्ये अधिक उपयुक्त भूमिका बजावू शकतात असे भाकित २०१२ मध्ये केले गेले होते. डेटा प्रेरित, डेटा प्रभावित वातावरणामुळे भविष्यात डेटा संपत्तीची संरचना (Data Asset Framework) (<http://www.dcc.ac.uk/resources/repository-audit-and-assessment/data-asset-framework>) सारखी साधने निर्माण होतील अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात येत आहे. अशा साधनांच्या मदतीने विद्यार्थ्यांचे अधिक परिणामकारक मूल्यमापन करणे शक्य होईल. ग्रंथालयेसुद्धा डेटा संपत्तीची संरचना साधनांचा वापर करू शकतील. अशा साधनांचा वापर करून ग्रंथालये संशोधन डेटा संकलित करू शकतील, डेटाचे संग्रहण आणि वर्णन (Metadata) करू शकतील आणि डेटा सेवा देऊ शकतील.

डेटा प्रेरित उच्च शिक्षण वातावरणात ग्रंथालयांची भूमिका अधोरेखित करण्यासाठी २०१२ मध्ये ARCL ने सक्रिय मूल्यमापन (Assessment in Action) हा उपक्रम कार्यान्वित केला. प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेचे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन आणि प्रगतीबाबत निश्चित ध्येय असते. हे ध्येय साध्य करण्यामध्ये ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात हे ग्रंथपालांना नोंदविता आले पाहिजे व ते संबंधितांपर्यंत पोहचवता आले पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या यशस्वितेतील शैक्षणिक ग्रंथालयाचे योगदान नोंदविण्याची आणि ते संप्रेषित करण्याची क्षमता ग्रंथपालांमध्ये निर्माण करणे हे ARCL च्या सक्रिय मूल्यमापन उपक्रमाचे एक उद्दिष्ट आहे.

४. माहितीचा उपभोक्ता ते माहितीचा निर्माता - असा विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेतील बदल (Shift from students as consumers to Students as Creators)

अंदाजित प्रवाह : पुढील तीन ते पाच वर्षांत विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणावर माहिती निर्माण करू लागतील असे भविष्य एनएमसी होरायझन अहवालाने वर्तविले आहे. म्हणजेच विद्यार्थी आता माहितीचे केवळ उपभोक्ते न राहता माहितीचे निर्मातेपण होणार आहेत.

शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद : संशोधनाच्या माध्यमातून विद्यार्थी माहिती निर्माण करतात. ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना माहिती निर्मितीमध्ये मदत करू शकतात. तसेच त्यांचे संशोधन प्रकाशित करण्यामध्येही मदत करू शकतात. या कार्यामध्ये ग्रंथालये सक्रिय आहेत याची अनेक उदाहरणे आढळतात. उदाहरणार्थ, संशोधनामध्ये ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना काय आणि कशी मदत करतात याबाबत Hensley, Shreeves, and Davis-Kahl (In press) यांनी केलेल्या सर्वेक्षणात असे आढळले की, ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना त्यांचे संशोधन संप्रेषित करण्यामध्ये, प्रकाशित करण्यामध्ये परिपूर्ण मदत करतात. Hensley आणि त्यांच्या सहलेखकांचे असेही मत आहे की, विद्यार्थी आता माहितीचा निर्माता झाल्यामुळे त्याला बौद्धिक संपदा अधिकार, कॉपीराईट, मोफत ईलेक्ट्रॉनिक वाचनसाहित्याचा वापर इत्यादींबाबत अधिकृत, योग्य व परिपूर्ण माहिती असणे गरजेचे झाले आहे. माहिती साक्षरता उपक्रमांद्वारे ग्रंथालये संशोधक-विद्यार्थ्यांना माहिती निर्माण करण्यामध्ये आणि ती संप्रेषित करण्यामध्ये मदत करू शकतात. माहिती निर्माण करण्यामध्ये आणि ती संप्रेषित करण्यामध्ये ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना मदत करतात याचे आणखी एक उदाहरण म्हणजे Library Publishing Coalition. ही ग्रंथालय-प्रकाशनयुती Educopia Institute (२०१३) यांच्या सहकार्याने कार्य करत आहे. वाचनसाहित्य प्रकाशनात ग्रंथालयांचा सहभाग वाढविण्यासाठी कार्य करणाऱ्या या युतीमध्ये सध्या ५० पेक्षा जास्त शैक्षणिक ग्रंथालये सहभागी आहेत. काही ग्रंथालये विकीज तयार करून विद्यार्थ्यांना माहिती निर्माण करण्यामध्ये आणि ती संप्रेषित करण्यामध्ये मदत करत आहेत. थोडक्यात, Herther (२०१३) यांनी म्हटल्याप्रमाणे ऑनलाईन पब्लिशिंग आणि मोफत ईलेक्ट्रॉनिक वाचनसाहित्य प्रकाशनाची चळवळ यामुळे ग्रंथालयांना नावीन्यपूर्ण कार्य करण्याची नवीन संधी मिळत आहे व ही संधी दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत आहे. या संधीमुळे ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना माहिती निर्मितीमध्ये आणि ती संप्रेषित करण्यामध्ये मदत करू शकतात हे सिद्ध करणे शक्य होत आहे. विद्यार्थ्यांना

वाचनसाहित्य प्रकाशनात मदत करण्याच्या ग्रंथालयाच्या संधीबाबत ACRL च्या Educopia Institute (२०१२) ने समाधान व्यक्त केले आहे. तसेच काही इशाराही दिला आहे. ACRL ची Research Planning and Review Committee (२०१२) म्हणते की, विद्वत् संप्रेषणाची आणि प्रकाशनाची नावीन्य प्रारूपे अत्यंत वेगाने निर्माण होत आहेत. यामध्ये ग्रंथालयांनी सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे अन्यथा ते या प्रक्रियेतून बाजूला टाकले जाऊ शकतात. इतरांचे संशोधनसाहित्य नीतीपूर्वक कसे वापरावे यासाठी ग्रंथालये अध्यापकांना मार्गदर्शन करत आहेत. तसेच त्यांच्या लेखांच्या प्रकाशनासाठी योग्य नियतकालिक निवडण्यामध्येही मदत करत आहेत. ही परंपरा पुढे सुरू ठेवत ग्रंथालयांनी आता विद्यार्थ्यांनाही वाचनसाहित्य नीतीपूर्वक वापरण्यामध्ये तसेच योग्य प्रकाशन माध्यम निवडण्यामध्ये मदत करावी.

सध्या संशोधनासाठी विविध प्रकारची ईलेक्ट्रॉनिक / डिजिटल साधने उपयुक्त ठरत आहेत. या साधनांना ई-संशोधन साधने असे म्हणतात. यामध्ये 'Google Docs'(docs.google.com); 'SurveyMonkey' (www.surveymonkey.com) इत्यादींचा समावेश होतो. अशा प्रकारची ई-संशोधन साधने कशी वापरावित याबाबत मार्गदर्शन करून ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना माहिती निर्मितीत मदत करू शकतात. संशोधन लेखांमध्ये द्यावयाच्या संदर्भांच्या व्यवस्थापनासाठी आता अनेक संदर्भ व्यवस्थापन साधने (Reference Management Tools) विकसित करण्यात आली आहेत. 'Zotero' (www.zotero.org), 'RefWork' (www.refworks.com) ही त्यांची उदाहरणे आहेत. संदर्भ व्यवस्थापन साधने कशी वापरावीत याबाबत प्रशिक्षण उपक्रम राबवून ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना माहिती निर्मितीमध्ये (माहिती प्रकाशित करण्यामध्ये) मदत करू शकतात. पहिल्यांदाच माहिती निर्माण करत असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी माहिती साक्षरता उपक्रम राबवून ग्रंथालये अशा विद्यार्थ्यांना माहिती निर्मितीमध्ये बहुमोल मदत करू शकतात.

५. बदलाबाबतचा वेगवान दृष्टिकोन (Agile Approach to Change)

अंदाजित प्रवाह : पुढील पाच वर्षांमध्ये उच्च शिक्षण संस्था वेगाने बदल करतील असे एनएमसी होरायझन अहवालाच्या तज्ज्ञांना वाटते. हा बदल वेगवान तर असेलच शिवाय तो सहज बदल असेल. असा बदल अत्यंत बुद्धिवान पद्धतीने केला जाईल. अर्थातच बदलत्या परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांना त्यांचे

शिक्षणक्रम, अभ्यासक्रम, अध्ययन तंत्र आणि मूल्यमापन पद्धती या सर्वांमध्ये अमूलाग्र बदल करावे लागतील. तसेच हे बदल वेगाने आणि बुद्धिचातुर्याने करावे लागतील. ज्या उच्च शिक्षण संस्था अशा प्रकारचे वेगवान बदल करणार नाहीत, त्या संस्था या सतत बदलणाऱ्या या जगामध्ये तग धरू शकणार नाहीत. याची जाणीव झाल्यामुळे बहुतांश उच्च शिक्षण संस्था सातत्याने, वेगाने, हुशारीने बदल करत आहेत.

शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद : उच्च शिक्षण संस्थांमधील बदलाला अनुसरून त्यातील ग्रंथालयेसुद्धा वेगाने बदलत आहेत, विकास करत आहेत. शैक्षणिक ग्रंथालयांची गेल्या २० वर्षांतील वाटचाल अभ्यासली तर लक्षात येते की, त्यांनी उच्च शिक्षणातील बदलास सकारात्मक प्रतिसाद दिलेला आहे. या प्रतिसादाचाच भाग म्हणून शैक्षणिक ग्रंथालयांनी त्यांच्या धोरणांमध्ये, उपक्रमांमध्ये आणि सेवांमध्ये सातत्याने योग्य असे बदल केले आहेत. एवढेच नाहीतर वेगवान बदलाचे पुरस्कर्ते म्हणून ग्रंथपालांनी ग्रंथालयांमध्ये अनेक बदल केले आहेत. जसे, ग्रंथालयांचे संगणकीकरण केले आहे; ई-वाचनसाहित्य उपार्जित करून ते वाचकांना उपलब्ध करत आहेत; इंटरनेटधारीत सेवा पुरवीत आहेत; इमारत, फर्निचर आणि इतर पायाभूत सुविधांचे नूतनीकरण केले आहे. ग्रंथालयांच्या बदलाच्या वेगवान दृष्टिकोनावर Brian Mathews (Mathews, २०१२) यांनी शिक्कामोर्तब केले आहे. त्यांच्या 'Think Like a Startup: A White Paper to Inspire Library Entrepreneurialism' या लेखामध्ये मॅथुज म्हणतात की, ग्रंथालयांनी नेहमीच वेगवान बदलाचा दृष्टिकोन स्वीकारलेला आहे. त्यांच्या विचारांच्या समर्थनार्थ मॅथुज पुढे असेही म्हणतात की, आपण उत्तमरितीने करत असलेले कार्य करत राहण्यापेक्षा अपेक्षित गरजांच्या पूर्ततेसाठी सतत नवीन संधी शोधत राहिलो आहोत. असे असले तरीही शैक्षणिक ग्रंथालयांनी वेगवान बदलाचा ध्यास यापुढेही धरलाच पाहिजे.

६. लवचीक शिक्षण पद्धतीचा अवलंब (Flipped Classroom)

अंदाजित प्रवाह : पुढील एक किंवा त्याहीपेक्षा कमी कालावधीत लवचीक अध्ययन संकल्पनेचा मोठ्या प्रमाणावर अवलंब केला जाईल असा अंदाज एनएमसी होरायझन अहवालात व्यक्त केला आहे. या अहवालानुसार लवचीक शिक्षण ही मिश्र (Blended) आणि गरजाधारित शिक्षण व्यवस्था आहे. ही शिक्षण व्यवस्था लवचीकतेने, सक्रियतेने आणि उत्स्फूर्तपणे अध्ययन करण्यास उपयुक्त ठरते. मुक्त शिक्षण,

दूर शिक्षण, MOOC इत्यादी प्रकारच्या शिक्षणामध्ये सध्या लवचीक शिक्षण या संकल्पनेचा वापर होत आहे. Neshyba (२०१३) यांच्यानुसार Flipping हे एक अध्ययन तंत्र आहे. यामध्ये परंपरिक व्याख्यान पद्धतीचा अजिबात वापर केला जात नाही किंवा कमी वापर केला जातो. लवचीक शिक्षणात पारंपरिक पद्धतीऐवजी अंतरक्रियात्मक (Interactive) दृष्टिकोनाचा आणि तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. या शिक्षण पद्धतीत विद्यार्थ्यांना वर्गाबाहेरून माहिती संकलित करण्यास प्रोत्साहन दिले जाते व वर्गात या माहितीअधारित चर्चा, युक्तिवाद करण्यास मदत केली जाते, प्रोत्साहन दिले जाते. लवचीकतेमुळे या शिक्षण पद्धतीस विद्यार्थ्यांची अधिक पसंती आणि प्रतिसाद मिळत आहे. Daley (२०१३) यांच्या संशोधनानुसार University of North Carolina-Chapel Hill, येथील ८६ टक्के विद्यार्थ्यांनी लवचीक शिक्षण पद्धतीस पसंती दर्शवली आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, भविष्यात या शिक्षण पद्धतीस अधिक मागणी राहणार आहे. शिक्षण पद्धतीतील या बदलाचा ग्रंथालयांनी बोध घेतला पाहिजे व त्यानुसार आपल्या कार्यपद्धतीत योग्य असे बदल केले पाहिजेत. असे बदल आणण्यासाठी लवचीक ग्रंथपालांची (Flipped Librarians) आवश्यकता आहे (Pinto and Little, २०१४).

शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद : सध्याच्या शैक्षणिक ग्रंथालयांनी त्यांचे लवचीक ग्रंथालयात रूपांतर करण्याची वेळ आता आली आहे. यासाठी ग्रंथालयांनी त्यांच्या कामकाजाच्या वेळेमध्ये, सभासदत्वाच्या नियमांमध्ये, ईलेक्ट्रॉनिक डेटाबेसेस व ॲक्सेस करण्याच्या नियमांमध्ये लवचीकता आणली पाहिजे. वास्तविक पाहता ग्रंथपालनाच्या सर्वच पैलूंमध्ये लवचीकतेचा अवलंब करून ग्रंथालये लवचीक शिक्षणास पूरक भूमिका बजावू शकतात. ग्रंथपालांनीसुद्धा त्यांच्या भूमिकांमध्ये लवचीकता आणली पाहिजे. लवचीक शिक्षणाच्या युगात ग्रंथपालांनी केवळ ग्रंथपाल एवढी एकच भूमिका न बजावता विविध भूमिका बजावल्या पाहिजेत. जसे, डेटा शोध तज्ज्ञ, वाचन सल्लागार, वाचनसाहित्य वापरण्याबाबतचा मार्गदर्शक, लेखन सल्लागार, विद्यार्थ्यांचा प्रकाशन मार्गदर्शक, डेटा क्युरेटर, इत्यादी.

७. खेळ आणि खेळीकरण (Game and Gamification)

अंदाजित प्रवाह : पारंपरिकदृष्ट्या खेळ हे एक मनोरंजनाचे साधन आहे. अलीकडच्या काळात मात्र शिक्षणतज्ज्ञ खेळाच्या शैक्षणिक मूल्यांकडे अधिक आकर्षित

झाले आहेत. आता खेळ आणि खेळाचा विकास यासाठी संगणक तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक वापर होत आहे. संगणक तंत्रज्ञानाच्या उपयोजनामुळे खेळांचे शैक्षणिक मूल्य वाढत आहे. विशिष्ट कार्याची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी खेळाच्या तत्वांचा आणि तंत्राचा वापर करणे म्हणजे खेळीकरण (Gamification). एनएमसी होरायझन अहवालानुसार पुढील दोन ते तीन वर्षांत खेळ आणि खेळीकरण हा उच्च शिक्षणातील एक प्रमुख नावीन्यपूर्ण पैलू असेल.

शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद : उच्च शिक्षणात खेळ आणि खेळीकरणाच्या (Gamification) वापरास ग्रंथालये सकारात्मक प्रतिसाद देत आहेत. उदाहरणार्थ, Fusich, et. al. (२०११) यांनी सांगितल्याप्रमाणे California State University-Fresno (Fresno State) येथील Henry Madden ग्रंथालयाने HML-IQ नावाचा ग्रंथालयाचा परिचय करून देण्यासाठीचा खेळ तयार केला आहे. या खेळाद्वारे Henry Madden ग्रंथालय विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयीन साधने आणि सेवांबाबत परिचित करत आहे. याचप्रमाणे North Carolina State University च्या ग्रंथालयानेसुद्धा खेळीकरणाचा वापर करून ग्रंथालय प्रशिक्षणासाठी 'Scavenger hunt' हा खेळ तयार केला आहे. याचा वापर करून या ग्रंथालयाने ENG १०१ वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना यशस्वीपणे ग्रंथालय प्रशिक्षण दिले आहे (Burke, Lai and Rogers, २०१३). माहिती साक्षरतेसाठी खेळीकरण परिणामकारकपणे कसे वापरता येईल हे Becker (२०१३) यांनी स्पष्ट केले आहे. त्याप्रमाणे University of Huddersfield ग्रंथालयाने लेमनरी (Lemontree) नावाचा ऑनलाईन खेळ तयार केला आहे (Walsh, २०११). या खेळाद्वारे विद्यार्थी त्यांच्या प्रत्येक ग्रंथ देवघेवीबरोबर काही गुण वा चिन्ह (badges) मिळवू शकतात. विद्वत्तेचे प्रतीक म्हणून हे गुण वा चिन्ह विद्यार्थी त्यांच्या फेसबुक वा ट्विटरवर प्रदर्शित करू शकतात. हे गुण वा चिन्ह प्रतिष्ठेचे समजले जात असल्यामुळे अधिक ग्रंथदेवघेव करून अधिक गुण /चिन्ह मिळविण्याचा विद्यार्थ्यांचा प्रयत्न असतो. खेळीकरणाच्या ग्रंथालयातील उपयोजनाची काही उदाहरणे जरी आढळत असतील तरीसुद्धा Kim (२०१३) यांनी म्हटल्याप्रमाणे ग्रंथालयीन खेळीकरण (Library Gamification) हे सध्या प्राथमिक अवस्थेत आहे. यशस्वी ग्रंथालयीन खेळीकरणासाठी निश्चित ध्येय, योग्य नियोजन आणि कौशल्यपूर्ण अंमलबजावणी आवश्यक आहे असे किम यांना वाटते.

खेळांचे शैक्षणिक मूल्य विचारात घेऊन शैक्षणिक ग्रंथालयांनी संगणकीकृत शैक्षणिक खेळ उपार्जित करावेत व ते उपभोक्त्यांना उपलब्ध करावेत. तसेच त्यांनी उपार्जित केलेल्या आणि इंटरनेटवर मोफत उपलब्ध असलेल्या शैक्षणिक खेळांचे पोर्टलही तयार करावे. संगणकीकृत शैक्षणिक खेळ सहजपणे आणि त्वरित उपलब्ध करून शैक्षणिक ग्रंथालये आपले मूल्य वर्धित करू शकतात.

८. स्वयं-मोजमापन (Quantified Self)

अंदाजित प्रवाह : व्यक्तीच्या दैनंदिन कृतींचा विविध साधनांच्या साहाय्याने डेटा संकलित करण्याच्या प्रक्रियेस स्वयं-मोजमापन म्हणतात. एनएमसी होरायझन अहवालानुसार पुढील चार ते पाच वर्षांत स्वयं-मोजमापन तंत्राचा उच्च शिक्षणात व्यापक प्रमाणात वापर केला जाईल. सदर अहवालानुसार अशी अनेक तंत्रज्ञानात्मक साधने निर्माण केली जातील. यांचा वापर करून अध्ययनकर्ता स्वतःच्या दैनंदिन अध्ययनवृत्तीचा डेटा संकलित करू शकेल. या पुढील काळामध्ये शरीरावर धारण करता येतील अशी घड्याळे, रिस्टबँड, नेकलेस, चष्मे इत्यादी प्रकारची स्वयं-मोजमापन साधने मोठ्या प्रमाणावर विकसित केली जातील. व्यक्तीने स्वतःच्या शरीरावर धारण केलेल्या तांत्रिक साधनांद्वारे त्या व्यक्तीच्या दैनंदिन वृत्तीचा अचूकपणे आणि तंतोतंतपणे मोजमाप करण्याच्या प्रक्रियेला स्वयं-मोजमापन (Quantified self) असे म्हणतात. एनएमसी होरायझन अहवालानुसार स्वयं-मोजमापन तंत्राद्वारे अध्यापक विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन वृत्तीबाबत इत्यंभूत माहिती मिळवू शकतील. या माहितीचा वापर करून अध्यापक अधिक परिणामकारक अध्यापन पद्धती विकसित करू शकतील.

शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद : आपल्या अध्ययनाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी अध्यापक विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन अध्ययनकृती जाणून घेऊ इच्छितात. त्याचप्रमाणे ग्रंथपालही आपल्या उपभोक्त्यांच्या दैनंदिन ग्रंथालयीन कृती जाणून घेऊ इच्छितात. विद्यार्थ्यांचे ग्रंथालय वापरण्याचे पॅटर्न त्यांच्या अभ्यासाचे पॅटर्न ग्रंथपाल माहित करून घेऊ इच्छितात. ग्रंथालय सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी, नावीन्यता आणण्यासाठी अशी माहिती ग्रंथपालांना उपयुक्त ठरते. यासाठी स्वयं-मोजमापनाचे तंत्रज्ञान आणि साधने उपयुक्त ठरू शकतात. या साधनांचा वापर करून ग्रंथपाल विद्यार्थ्यांच्या माहितीशोध वर्तनाचे निरीक्षण करू शकतात; ग्रंथालय वापरचा अभ्यास करू शकतात; तसेच विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयीचा डेटा संकलित करू शकतात. या

डेटाचा वापर करून ग्रंथपाल विद्यार्थ्यांचे वाचन वर्तन जाणून घेऊ शकतात. स्वयं-मोजमापन तंत्रे आणि साधनांचे वरील ग्रंथालयीन उपयोग विचारात घेऊन या तंत्राचा ग्रंथालयात कसा वापर करता येईल याबाबत ग्रंथालय व्यावसायिकांनी विचार करणे गरजेचे आहे. कारण सध्या या तंत्राच्या ग्रंथालयीन वापराची उदाहरणे आढळली नाहीत.

सदर लेखाची उपयुक्तता

एनएमसी होरायझन अहवाल २०१४ च्या आवृत्तीमध्ये उच्च शिक्षणातील नवप्रवाहांचा भविष्यवेध घेतला आहे. त्या प्रवाहांना शैक्षणिक ग्रंथालये सध्या कसा प्रतिसाद देत आहेत आणि यापुढे त्यांनी कसा प्रतिसाद द्यावा याबाबतचा आढावा सदर लेखामध्ये घेतला आहे. प्रतिसाद देणाऱ्या या उदाहरणांची चर्चाही केलेली आहे. लेखातील आढावा आणि चर्चेतून ग्रंथपाल उच्च शिक्षणातील नवप्रवाह जाणून घेऊ शकतील. तसेच बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात ग्रंथालयाची भूमिका समजू शकतील. शिवाय उच्च शिक्षणातील नवप्रवाहानुसार त्यांच्या भविष्यकालीन प्रतिसादाची दिशा ठरवू शकतील. लेखामध्ये चर्चितेले बदलाचे प्रवाह विचारात घेऊन ग्रंथपाल त्यांच्या उपभोक्त्यांसाठी माहिती तंत्रज्ञान साक्षरता उपक्रमाचे नियोजन आणि आयोजन करू शकतील. लेखातील प्रवाह आणि चर्चेच्या अनुषंगाने ग्रंथालय व माहितीशास्त्र शिक्षणतज्ज्ञ त्यांच्या अभ्यासक्रमामध्ये योग्य ते बदल करू शकतील. तसेच त्यांच्या अध्यापन आणि मूल्यमापन पद्धतीमध्ये नाविन्यता आणण्याचा प्रयत्न करू शकतील.

समारोप

सदर लेखाची अशी खात्री आहे की, सध्याची शैक्षणिक ग्रंथालये उच्च शिक्षणातील बदलत्या गरजांची बऱ्यापैकी पूर्तता करत आहेत. त्याचवेळेस भविष्यकालीन बदलास अनुरूप सेवा देण्याची तयारीही करत आहेत. २०१२ मध्ये ACRL च्या Research Planning and Review Committee ने शैक्षणिक ग्रंथपालनातील दहा सर्वोच्च प्रवाह नोंदविले आहेत. त्यातील तीन प्रवाह एनएमसी होरायझन अहवालातील प्रवाहांशी जुळणारे आहेत. ग्रंथालयाचे मूल्य संप्रेषित करणे (Communicating value), विद्वत् संप्रेषणातील ग्रंथालयाची भूमिका (Scholarly communication) आणि डेटा क्युरेशनमधील ग्रंथालयाची भूमिका हे ACRL च्या अहवालातील तीन प्रवाह एनएमसी

होरायझन अहवालातील अनुक्रमे डेटा प्रेरित अध्ययन, विद्यार्थ्यांस-माहितीचे निर्मिती आणि स्वयं-मोजमापन या प्रवाहाशी जुळतात. एका ग्रंथालय संघाने अपेक्षिलेले प्रवाह उच्च शिक्षणातील प्रवाह अभ्यासणाऱ्या या एका अंतरराष्ट्रीय संशोधन संस्थेच्या प्रवाहाशी जुळतात. याचा अर्थ ग्रंथालये उच्च शिक्षणातील बदलांना उत्तम प्रतिसाद देत आहेत असा होतो. माहिती तंत्रज्ञानाचा / शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची कौशल्ये ही आजच्या ग्रंथापालांची ताकद आहे. तसेच तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर ही आजच्या शैक्षणिक ग्रंथालयांची ताकद आहे. योग्य प्रकारचे शोध, नावीन्यता आणि उच्च शिक्षणातील विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या ही आजच्या शैक्षणिक ग्रंथालयांची संधी आहे. वर नमूद केलेली ताकद आणि संधी तसेच ग्रंथालय व माहितीशास्त्रातील संशोधन आणि प्रचलित परिषदांमधील चर्चा या सर्वांच्या साक्षीने असे म्हणता येते की, शैक्षणिक ग्रंथालये उच्च शिक्षणातील बदलांना समाधानकारक प्रतिसाद देत आहेत व पुढेही अधिक परिणामकारक सेवा देत राहतील.

संदर्भ

1. ACRL Research Planning and Review Committee (2012). 2012 top ten trends in academic libraries. *College & Research Libraries News*, 73 (6). (June 2012): 311-320. <http://crln.acrl.org/content/73/6/311.full.pdf+html>.
2. Appleton, Leo; Stevenson, Valerie and Boden, Debbi (2011). Developing learning landscapes: academic libraries driving organisational change. *Reference Services Review*. 39 (3), 343-361.
3. Assessment in Action: Academic Libraries and Student Success (2012). <http://www.ala.org/acrl/AiA>. (Accessed on 15th March 2014).
4. Beagle, Donald (2012). The emergent information commons: Philosophy, models, and 21st century learning paradigms, *Journal of Library Administration*, 52 (6-7), 518-537, DOI: 10.1080/01930826.2012.707951.
5. Becker, Bernd W. (2013). Gamification of library instruction. *Behavioral & Social Sciences Librarian*, 32 (3), 199-202.
6. Bhardwaj, Raj Kumar (2014). Use of social networking sites by LIS professionals in higher education institutions in India: A study. *The Reference Librarian*, 55:1, 74-88, DOI: 10.1080/02763877.2014.855604.
7. Burke, Anne; Lai, Adrienne and Rogers, Adam (2013). The North Carolina State University Libraries' Mobile Scavenger Hunt: A case study. In *Mobile Library Services: Best Practices*. Edited by Charles Harmon, Michael Messina, Maryland, Scarecrow Press, pp. 65-78.
8. Chu, Samuel Kai-Wah and Du, Helen S. (2013). Social networking tools for academic libraries. *Journal of Librarianship and Information Science*. 45(1), 64-75. DOI: 10.1177/0961000611434361.
9. Colburn, Selene and Haines, Laura (2012). Measuring libraries' use of YouTube as a promotional tool: An exploratory study and proposed best practices. *Journal of Web Librarianship*, 6(1), 5-31.
10. Daley, J. (2013). Why 86 percent of UNC-Chapel Hill students prefer the flipped classroom. *EdTech Magazine*. <http://www.edtechmagazine.com/higher/article/2013/12/why-86-percent-unc-chapel-hill-students-prefer-flippedclassroom>. (Accessed on 15 March 2014).
11. Data Asset Framework. <http://www.dcc.ac.uk/resources/repository-audit-and-assessment/data-asset-framework>. (Accessed on 19 March 2014).
12. Del Bosque, D., Leif, S. and Skarl, S. (2012). Libraries atwitter: Trends in academic library tweeting. *Reference Services Review*, 40 (2), 199-213.

13. Educopia Institute (2013). Library publishing coalition. <http://www.educopia.org/programs/lpc>. (Accessed on 19 March 2014).
14. Environmental Scan (2013) <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org.acrl/files/content/publications/whitepapers/EnvironmentalScan13.pdf> (accessed on 20th March 2014).
15. Fusich, Monica et al. HML-IQ Fresno State's online library orientation game. *College & Research Libraries News*, 72(11), (December 1, 2011): 626-630.
16. Gilchrist, Debra and Oakleaf, Megan, (2012). An essential partner: the librarian's role in student learning assessment. Urbana-Champaign, National Institute for Learning Outcomes Assessment. [http://www.msche.org/publications/LibraryLO_000\[1\].pdf](http://www.msche.org/publications/LibraryLO_000[1].pdf) (accessed on 20th March 2014).
17. Grace Saw, Wendy Abbott, Jessie Donaghey, and Carolyn McDonald (2012). Social media for international students: It's not all about Facebook. *Proceedings of the IATUL Conferences*. Paper 19. <http://docs.lib.purdue.edu/iatul/2012/papers/19> (accessed on 20th March 2014).
18. Hensley, Merinda Kaye; Shreeves, Sarah L. and Davis-Kahl, Stephanie (In press). A Survey of Library Support for Formal Undergraduate Research Programs. *College and Research Libraries* (In press).
19. Johnson, L. et al. (2014). NMC horizon NMC Horizon Report: 2014 higher education edition. Austin, Texas: The New Media Consortium.
20. Kim, Bohyun (2013). Keeping Up With... Gamification. http://www.ala.org/acrl/publications/keeping_up_with/gamification (accessed on 20th March 2014).
21. Kingma, Bruce and McClure, Kathleen (In press). *Lib-Value: Values, Outcomes, and Return on Investment of Academic Libraries, Phase III: ROI of the Syracuse University Library. College and Research Libraries*, (In press)
22. Lewin, Heather S., and Passonneau Sarah M. (2012). An analysis of academic research libraries assessment data: A look at professional models and benchmarking data. *Journal of Academic Librarianship*, 38(2), 85–93.
23. Mathews, Brian. 2012. Think Like a Startup: A White Paper to Inspire Library Entrepreneurialism. Virginia Tech University Libraries, posted April 3. <http://hdl.handle.net/10919/18649>. (accessed on 17/3/2014).
24. Mazoue, James G. (2013). The MOOC Model: Challenging Traditional Education (EDUCAUSE Review) <http://www.educause.edu/ero/article/mooc-model-challenging-traditional-education> (accessed on 17/3/2014).
25. Neshyba, S. (2013, April 4). It's a flipping revolution. *The Chronicle of Higher Education*. Retrieved from. <http://chronicle.com/article/Its-a-Flipping-Revolution/138259/> (accessed on 17/3/2014).
26. Pinto, Caro and Little, Geoffrey (2014). Flipped Librarians: Assessing Our Own Need to Understand Our Users. *The Journal of Academic Librarianship*. (In press) <http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2014.01.009>.
27. Pollock, Ludmila. (2012). Data Management: Librarians or Science Informationists? *Nature*, 490: 343 (October 18). doi:10.1038/490343d.
28. Pujar, S. M. and Bansode, S. Y. (2014). MOOCs and LIS education: a massive opportunity or challenge. *Annals of Library and Information Studies*, 61(1), 74-48.

29. Renee, D. et al. (2014). Exploring the learning commons: Tutoring moves into Hinckley Library. College and Research Libraries News, March, 125-146.
30. Romero, Nuria (2012). Social reading and the creation of customer loyalty clubs or communities to improve communication with our users and reduce costs in marketing and advertising. The Bottom Line: Managing Library Finances, 25(2), 63-67. DOI:10.1108/08880451211256388.
31. Soria, Krista M.; Fransen, Jan, and Nackerud, Shane (2013). Library Use and Undergraduate Student Outcomes: New Evidence for Students' Retention and Academic Success. portal: Libraries and the Academy. 13 (2), 147-164.
32. Talve, Annie (2011). Libraries as places of invention. Library Management. 32 (8/9), 493-504.
33. Tenopir, Carol, Ben Birch, and Suzie Allard (2012). Academic Libraries and Research Data Services: Current Practices and Plans for the Future. ACRL white paper. Chicago: Association of College and Research Libraries, June. http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org.acrl/files/content/publications/whitepapers/Tenopir_Birch_Allard.pdf.
34. Walsh, Andrew (2011). Gamifying the university library. (Presented at the Online Information Conference 2011, London, 2011) <http://eprints.hud.ac.uk/11938/>. (Accessed on 15th March 2014).
35. Wu, Kerry (2013). Academic libraries in the age of MOOCs. Reference Services Review, 41(3), 576-587.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमाचे तुलनात्मक स्वरूप

कु. स्वाती आदिनाथ वाडकर
श्रीमती उमा कुबेर राजोबा

Email : uma.rajoba@gmail.com

पारंपरिक पद्धती आणि दूरस्थ शिक्षण प्रणालीच्या माध्यमातून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणक्रमाचे कसे वितरण करण्यात येते यासंदर्भात तुलनात्मक अभ्यास या लेखात करण्यात आलेला आहे. हा अभ्यास करताना अभ्यासक्रम, आवश्यक सुविधा, मूल्यमापन, प्रात्यक्षिक, तंत्रज्ञान, अध्ययन प्रक्रिया यासंदर्भातील विविध बाबींचा अभ्यास केलेला आहे.

प्रास्ताविक

ग्रंथालय या संस्थेची सुरवात प्राचीन काळात झाली असली तरी 'ग्रंथपालन' व्यावसायाची अधिकृत सुरवात मात्र अमेरिकेत मेलविल ड्युयी यांनी १९ व्या शतकाच्या अखेरीस केली. भारतात महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी इ.स. १९११ मध्ये सुरू केलेल्या 'ग्रंथपालन' प्रशिक्षणाचे स्वरूप कालानुरूप सतत बदलत आहे. तसेच सामाजिक व वैज्ञानिक प्रगतीमुळे या अभ्यासक्रमाचे स्वरूपही विस्तारत आहे. गेल्या १०० ते १२५ वर्षांत हा व्यवसाय जागतिक स्तरावर एक प्रतिष्ठित व समाजमान्य व्यवसाय म्हणून रुजला तसेच स्वतंत्र विद्याशाखेचा दर्जा मिळवून राजमान्यही झाला आहे. सध्या भारतातील एकूण ९० नियमित व ५ मुक्त विद्यापीठांत ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विद्याशाखेतील प्रमाणपत्र ते विद्यावाचस्पतीसह विशेष कौशल्याचे विविध अभ्यासक्रम सुरू आहेत. त्यापैकी काही नियमित विद्यापीठात व संस्थामध्ये पारंपरिक तसेच दूरस्थ प्रणालीचेही अभ्यासक्रम सुरू असून हे सर्व अभ्यासक्रम राष्ट्रीय स्तरावर समकक्ष आहेत.

१. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम

अभ्यासक्रम म्हणजे शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी तयार केलेला एक सुनियोजित पाठ्यक्रम होय. उद्दिष्टे, पाठ्यक्रम, पद्धती व मूल्यमापन हे अभ्यासक्रमाचे चार घटक होत. विद्यार्थ्यांना का शिकवावे, काय शिकवावे, कसे शिकवावे व जे शिकविले आहे ते विद्यार्थ्यांस कितपत ज्ञात झाले हे अभ्यासक्रमाच्या उद्दिष्टे, पाठ्यक्रम, पद्धती व मूल्यमापन या चार घटकांद्वारे स्पष्ट होते. अभ्यासक्रमाचे तात्त्विक व प्रात्यक्षिक असे दोन प्रकार असून तात्त्विक अभ्यासक्रमांमुळे ज्ञानाची पातळी वाढते तर प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रमांमुळे ज्ञानाचे उपयोजन करण्याचे कौशल्य प्राप्त होते. सामाजिक गरजेप्रमाणे अभ्यासक्रमाचे आरेखन करण्यासाठी व राष्ट्रीय स्तरावर अभ्यासक्रमात एकवाक्यता असावी यासाठी ठरावीक कालानंतर राष्ट्रीय स्तरावर अभ्यासक्रम पुनर्रचना समितीची स्थापना करण्यात येते. या समितीच्या शिफारशीप्रमाणेच विविध अभ्यासक्रमांची वेळोवेळी पुनर्रचना करण्यात येते.

ग्रंथपालन हा एक व्यवसाय असल्यामुळे या अभ्यासक्रमात तात्त्विक व प्रात्यक्षिक विषयांसह व्यावसायिक कार्यानुभवही आवश्यक आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे 'विविध प्रकारच्या ग्रंथालय व्यवस्थापनासाठी आवश्यक असलेले कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळ विकसित करणे' हे होय. इतर सर्व अभ्यासक्रमांप्रमाणेच या अभ्यासक्रमाचे विविध स्तर, पाठ्यक्रम व उद्दिष्टे राष्ट्रीय स्तरावर आरेखित केली जातात. भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात एकसूत्रता निर्माण करण्यासाठी डॉ.रंगनाथन यांनी अनेक प्रयत्न केले. त्यामुळे १९५७ ते २००१ या काळात भारतीय अनुदान आयोगाने स्थापन केलेल्या सहा ग्रंथालय समित्यांपैकी तीन समितींनी ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या अभ्यासक्रमाचे विकास आराखडे सादर केलेले आहेत. त्यापैकी डॉ.करिसिदप्पा समितीने (२००१) या अभ्यासक्रमासाठी चार स्तर व मोड्युलर पाठ्यक्रमाची शिफारस केली आहे.त्यानंतर राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने (२००५) स्थापन केलेल्या ग्रंथालय कार्यगटाने भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राच्या विकासासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण शिफारशी भारत सरकारला सादर केल्या आहेत.

२. अभ्यासक्रमाचे स्वरूप

भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील बडोदा (१९११), लाहोर

(१९१५), मद्रास(१९२० ते १९३८), बनारस (१९४१), मुंबई(१९४३) व दिल्ली (१९४८) येथील ग्रंथालय व्यवस्थापनाच्या अभ्यासक्रमांचा कालावधी तीन महिने ते एक वर्ष मुदतीचे पदविका स्तरावरील होते. कालौघात या अभ्यासक्रमात तात्त्विक व प्रात्यक्षिक विषयात संख्यात्मक व गुणात्मक बदल होऊन अभ्यासक्रमाचे स्वरूपही विस्तारत गेले. डॉ.रंगनाथन यांनी युनेस्को व युजीसीच्या मदतीने दिल्ली विद्यापीठात सर्वात प्रथम B.Lib.Sc.(1949), M.Lib.Sc.(1949), Ph.D.(1949) व नंतर M.Phil.(1979) चे अभ्यासक्रम सुरू केले. त्यानंतर १९६० पर्यंत भारतातील १५ विद्यापीठांत वरील सर्व अभ्यासक्रम सुरू झाले. परंतु या अभ्यासक्रमात सुसूत्रता नसल्यामुळे युजीसीने डॉ.रंगनाथन, डॉ.कौला व डॉ.करिसिदप्पा यांच्या अध्यक्षतेखाली अनुक्रमे ग्रंथालयशास्त्र अभ्यासक्रम पुनर्रपाहणी समिती.(१९५७-१९६६) अभ्यासक्रम विकास समिती (१९९०-१९९२) व अभ्यासक्रम विकसन समिती (१९९७-२००१) ची स्थापना केली. डॉ. रंगनाथन समितीच्या अहवालात ग्रंथालय प्रशिक्षणाची उद्दिष्टे, प्रवेश पात्रता व संशोधनाचा तपशील दिल्यामुळे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या स्वतंत्र विद्याशाखेची निर्मिती झाली.

डॉ. कौला समितीच्या अहवालामुळे भारतातील सर्व विद्यापीठातील अभ्यासक्रमात सुसूत्रता आली. या समितीने B.Lib.Sc. व M.Lib.Sc.साठी १६ विषय सुचविले. डॉ. करिसिदप्पा समितीच्या अहवालात अभ्यासक्रमाची विभागणी सात प्रमुख विभागात केली असून तो चार स्तरांवर अमलात आणावा असे सुचविले आहे. तसेच दूरशिक्षण संस्थासाठीही याच शिफारशी लागू करण्याची सूचना केली आहे.

नियमित व पारंपरिक तसेच दूरशिक्षण प्रणालीतील अभ्यासक्रमात एकसूत्रता व समकक्षता येण्यासाठी कौला व करिसिदप्पा समितीच्या शिफारशी महत्त्वपूर्ण आहेत. तसेच स्थानिक पातळीवर अभ्यासक्रमात २०% बदलही प्रमाणित मानण्यात आल्यामुळे राष्ट्रीय स्तरावरील समकक्षता अबाधित ठेवून उपभोगक्यांच्या गरजेप्रमाणे लवचीक अभ्यासक्रमाची निवड करणे सुलभ झाले आहे. सध्या भारतातील सर्व विद्यापीठांचे अभ्यासक्रम राष्ट्रीय स्तरावर समकक्ष असले तरी अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे, पाठ्यक्रम, नियोजन, मूल्यमापन पद्धती, पुनर्रचना कालावधी व भाषा माध्यम वेगवेगळे आहेत.

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात पारंपरिक शिक्षण व्यवस्थेतील वाढीव विद्यार्थी संख्येचा भार कमी करण्यासाठी तसेच पारंपरिक शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्यांना शिक्षण प्रवाहात आणण्यासाठी पत्राद्वारे शिक्षण या पद्धतीपासून पुढे क्रमाने दूरशिक्षण, मुक्त शिक्षण व इलेक्ट्रॉनिक शिक्षण (Virtual Learning) या प्रयोगातून मुक्त शिक्षण

पद्धती विकसित झाली. मागेल त्याला शिक्षण, काम करताकरता शिक्षण, गरजेनुसार व सोयीनुसार शिक्षण ही मुक्त शिक्षण प्रणालीची वैशिष्ट्ये आहेत. विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) कायदा कलम १२/ ब अन्वये मान्यता प्राप्त असलेल्या यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र विधिमंडळ कायद्यातील दुरुस्तीमुळे (२००३) जागतिक पातळीवर विस्तारले आहे. नियमित व दूरस्थ शिक्षण प्रणालीची विद्यापीठे मूलतः वेगवेगळ्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी स्थापन झाली असली तरी तेथील अभ्यासक्रम राष्ट्रीय स्तरावर समकक्ष आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्रातील एक नियमित व एक मुक्त विद्यापीठाच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयातील पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांचे तुलनात्मक स्वरूप प्रस्तुत संशोधनात स्पष्ट केले आहे.

३. तौलनिक संशोधन पद्धती

ग्रंथालयात घडणारी प्रत्येक गोष्ट ही तौलनिक अभ्यासाचा विषय आहे असे सिमसोव्हा यांनी म्हटले आहे. तुलनात्मक पद्धतीमध्ये दोन घटना, पद्धती किंवा परिस्थितीचा अभ्यास करण्यात येतो. तौलनिक पद्धतीला अनियंत्रित प्रायोगिक पद्धती असेही म्हटले जाते. कारण तौलनिक अभ्यासातील घटना, पद्धती किंवा परिस्थिती ही घडत असते किंवा घडून गेलेली असल्यामुळे त्यावर अभ्यासकाला नियंत्रण ठेवता येत नाही. दोन घटना, वस्तू किंवा पद्धतीतील साम्य व फरक यांचे वस्तुनिष्ठ व कारणमीमांसेसह वर्णन, प्राथमिक अनुमान व अनुमानाची चाचणी या गोष्टींना तौलनिक अभ्यासात महत्त्वाचे स्थान आहे असे हार्वि व डॅन्टन यांचे मत आहे. तसेच तौलनिक अभ्यासात दोन गोष्टीतील खरीखुरी तुलना, साम्य व फरक यांची कारणीमिमांसा या बाबी आवश्यक आहेत. त्यामुळे तौलनिक अभ्यास पुढील निकषांच्या आधारे पूर्ण करणे गरजेचे असते. १. साम्य व फरकाबाबतचा प्राथमिक अंदाज किंवा अनुमान २. संबंधित माहितीचे संकलन व वर्णन ३. माहितीचे तंत्रशुद्ध विश्लेषण व चिकित्सा. ४. संकलित माहितीची समोरासमोर मांडणी ५. तुलना ६. कारणमीमांसा व निष्कर्ष मांडणी. परंतु कोणत्याही एका संशोधनात हे सर्व निकष एकाच वेळी वापरता येत नाहीत असे प्रा. रिसवडकर यांचे म्हटले आहे. प्रस्तुत अभ्यासासाठी रिचर्ड फेज यांनी सुचविलेली १. माहितीचे वर्णन २. माहितीचे अवलोकन ३. माहितीची समोरासमोर मांडणी व ४. माहितीची तुलना या पद्धतींचा उपयोग केला आहे. तसेच अभ्यासक्रमाचे स्वरूप, तात्त्विक व प्रात्यक्षिक विषय, मूल्यमापन व नियोजन पद्धती या चार घटकांच्या आधारे तुलना केली आहे.

४.१ उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील एक नियमित व एक मुक्त विद्यापीठाच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील पदवी व पदव्युत्तर-

१. अभ्यासक्रमाची माहिती संकलित करणे.
२. अभ्यासक्रमातील समान व असमान घटक शोधणे.
३. अभ्यासक्रम नियोजन व मूल्यमापन पद्धती जाणून घेणे.
४. अभ्यासक्रमाचे स्वरूप तुलनात्मक पद्धतीने सादर करणे ही उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत.

४.२ व्याप्ती व मर्यादा

अभ्यासासाठी निवडलेली विद्यापीठे मूलतः दोन भिन्न प्रणालीची-नियमित व मुक्त असल्यामुळे त्यांचे भाषा माध्यम, भौगोलिक कार्यक्षेत्र, अभ्यासकेंद्राची संख्या, पुनर्रचना कालावधी या घटकांचा समावेश माहिती विश्लेषण व निष्कर्षामध्ये केलेला नाही. तसेच B.Lib.& I. Sc. व M.Lib.& I.Sc. या दोन अभ्यासक्रमांचीच निवड केली असून संलग्नित M.Lib.& I.Sc. अभ्यासक्रमासह इतर अभ्यासक्रमांचा समावेश यात केलेला नाही. अभ्यासक्रमाचे स्वरूप, तात्त्विक व प्रात्यक्षिक विषय, नियोजन व मूल्यमापन पद्धती या चार घटकांच्या आधारे तुलना केलेली आहे. इंटरनेटवर उपलब्ध असलेली २०१३-२०१४ या शैक्षणिक वर्षातील अभ्यासक्रम माहितीपुस्तिका व अभ्यासकेंद्र संयोजकाची मुलाखत या दोन साधनांचा उपयोग माहिती संकलनासाठी केला असून संख्यात्मक व वर्णनात्मक माहितीतील साम्य व फरक याद्वारे तुलनात्मक निष्कर्ष सादर केलेले आहेत. प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य हेतू अभ्यासक्रमांचे तुलनात्मक स्वरूप सादर करणे हाच असून M.Lib.& I.Sc. अभ्यासक्रमाच्या पूर्ततेसाठी अहवाल सादर केला आहे. त्यामुळे शिफारशी केवळ मुक्त विद्यापीठीय अभ्यासक्रमासाठी सुचविलेल्या आहेत.

४.३ प्राथमिक अनुमान

नियमित व मुक्त या दोन्ही प्रकारच्या विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील पदवी व पदव्युत्तर-

१. अभ्यासक्रमातील तात्त्विक व प्रात्यक्षिक विषय समान आहेत.

२. अभ्यासकमाच्या नियोजन व मूल्यमापन पद्धतीमध्ये फरक आहे.
या प्राथमिक अनुमानाची सत्यासत्यता पुढील माहिती विश्लेषणाद्वारे स्पष्ट होते.

अ. अभ्यासकमाचे स्वरूप

क्र.	तपशील	B.Lib. & I.Sc.		M.Lib. & I.Sc.	
		नियमित विद्यापीठ	मुक्त विद्यापीठ	नियमित विद्यापीठ	मुक्त विद्यापीठ
१	अभ्यासक्रम पद्धती	सत्र	वार्षिक	सत्र	वार्षिक
२	अभ्यासक्रम उद्दिष्टे	४	७	६	०
	अभ्यासविषय उद्दिष्टे	२ ते ३	०	१ ते २	०
	अभ्यासघटक उद्दिष्टे	०	२ ते ३	०	२ ते ३
३	पात्रता निकष	पदवी उत्तीर्ण	पदवी उत्तीर्ण	B.Lib. & I.Sc.	B.Lib. & I.Sc.
४	उपस्थिती प्रमाण	७५%	७०%	७५%	७०%
५	भाषा माध्यम इंग्रजी	इंग्रजी	मराठी	इंग्रजी	मराठी
६	अनिवार्य घटक	टयुटोरियल्स	गृहपाठ लेखन	गृहपाठ लेखन	गृहपाठ लेखन
		सेमिनार	नाही	सेमिनार	शिबिर
		टर्मवर्क	साधन निर्मिती	प्रकल्प	प्रकल्प
		सहल	नाही	अंतर्गत परीक्षा	नाही
७	उत्तीर्णता निकष गुण	४०%	५०%	४०%	५०%
८	उत्तीर्णता श्रेणी	पाच	चार	पाच	चार

नियमित विद्यापीठातील अंतर्गत परीक्षा, टर्म वर्क कार्यानुभव, सेमिनार, सहल हे घटक मुक्त विद्यापीठात नाहीत. मुक्त विद्यापीठातील उत्तीर्णतेचे निकष, उत्तीर्णता श्रेणी व साधननिर्मिती घटकाद्वारे समकक्षता साधली आहे. तसेच अभ्यासविषयाची

उद्दिष्टे दिलेली नसली तरी अभ्यासघटकांची सूक्ष्म उद्दिष्टे दिली आहेत. मुक्त विद्यापीठात तृतीय श्रेणी नाही.

ब. तात्त्विक व प्रात्यक्षिक विषय

क्र.	तपशील	B.Lib. & I.Sc.		M.Lib. & I.Sc.	
		नियमित विद्यापीठ	मुक्त विद्यापीठ	नियमित विद्यापीठ	मुक्त विद्यापीठ
	विषय	संख्या (गुण)	संख्या (गुण)	संख्या (गुण)	संख्या (गुण)
१	तात्त्विक विषय	१३ (६५०)	७ (६५०)	६ (६००)	७ (६५०)
२	प्रात्यक्षिक विषय	५ (३५०)	*६ (३५०)	२ (२००)	२ (१५०)
	एकूण	१८ (१०००)	१३ (१०००)	८ (८००)	९ (८००)

* चार + दोन

नियमित विद्यापीठात सत्र पद्धतीमुळे तात्त्विक विषय संख्या जास्त असल्याचे दिसून येते. मात्र मुक्त विद्यापीठात प्रात्यक्षिक विषयाची संख्या जास्त आहे. दोन्ही विद्यापीठांत B.Lib. & I.Sc. चे तात्त्विकचे सर्व व प्रात्यक्षिकचे तीन विषय समान आहेत. मात्र मुक्त विद्यापीठातील विषयाची नावे पारंपरिक आहेत. मुक्त विद्यापीठातील B.Lib. & I.Sc. चे प्रात्यक्षिकचे दोन विषय केवळ कार्यानुभवासाठी असून त्यांचे मूल्यांकन केले जात नाही.

दोन्ही विद्यापीठांत M.Lib. & I.Sc. चे तात्त्विकचे चार व प्रात्यक्षिकचे दोन विषय समान आहेत. मात्र मुक्त विद्यापीठात ऐच्छिक विषय निवड करण्याची सोय आहे. नियमित विद्यापीठातील M.Lib. & I.Sc. चा एक पूर्ण विषय तर एका विषयातील काही घटक मुक्त विद्यापीठाच्या अभ्यासकमात नाहीत. मात्र मुक्त विद्यापीठात एका विषयातील घटक प्रत्येक वर्षी वेगळे व नवीन असल्यामुळे समकक्षता साधली आहे.

क. मूल्यमापन पद्धती

क्र.	तपशील	B.Lib. & I.Sc.		M.Lib. & I.Sc.	
		नियमित विद्यापीठ	मुक्त विद्यापीठ	नियमित विद्यापीठ	मुक्त विद्यापीठ
	अंतिम परीक्षा गुण				
	तात्त्विक विषय	५२०	४५५	३००	४५५
	प्रात्यक्षिक विषय	२५०	२३०	१००	९०
	एकूण गुण	७७०	६८५	४६०	५४५
	अंतर्गत गुण				
	तात्त्विक विषय	१३०	१९५	३००	१९५
	प्रात्यक्षिक विषय	१००	१२०	१००	६०
	एकूण गुण	२३०	३१५	४००	२५५
	एकूण मूल्यमापन गुण				
	तात्त्विक विषय	६५०	६५०	६००	६५०
	प्रात्यक्षिक विषय	३५०	३५०	२००	१५०
	एकूण मूल्यमापन गुण	१०००	१०००	८००	८००

दोन्ही विद्यापीठांतील B.Lib. & I.Sc. व M.Lib. & I.Sc. चे एकूण मूल्यांकन गुण समान आहेत. परंतु अंतिम परीक्षा व अंतर्गत मूल्यमापन पद्धतीत फरक आहे.

नियमित विद्यापीठात M.Lib. & I.Sc.च्या माहिती तंत्रज्ञान विषयासाठी १०० गुणांचे प्रात्यक्षिक असून अंतिम परीक्षा व अंतर्गत परीक्षेसाठी ५० गुण आहेत. मुक्त विद्यापीठात M.Lib. & I.Sc. च्या माहिती तंत्रज्ञान विषयातील अंतर्गत परीक्षा नसून कार्यपुस्तिकेसाठी १० गुण आहेत. तर प्रकल्प विषयासाठी बहिस्थ व अंतर्गत परीक्षकांचे प्रत्येकी ७५ + २५ = १०० गुण असून त्यांचे सरासरी गुण देण्यात येतात.

ड.नियोजन पद्धती

क्र.	तपशील	B.Lib. & I.Sc.		M.Lib. & I.Sc.	
		नियमित विद्यापीठ	मुक्त विद्यापीठ	नियमित विद्यापीठ	मुक्त विद्यापीठ
१	कालावधी	जून ते एप्रिल	जुलै ते एप्रिल	जून ते एप्रिल	जुलै ते एप्रिल
२	विद्यार्थी संख्या	३०	४०	३०	२५
३	अभ्यासकेंद्रे	५	४५	४	२५
४	भौ. कार्यक्षेत्र	तीन जिल्हे	राज्यस्तरीय	तीन जिल्हे	राज्यस्तरीय
५	पद्धती	वर्गाध्यापन	मार्गदर्शन	वर्गाध्यापन	मार्गदर्शन
		सेमिनार	वर्गचर्चा	सेमिनार	शिबीर
		ट्युटोरीयल्स	गृहपाठ	गृहपाठ	गृहपाठ
		टर्मवर्क	कार्यानुभव *	ट्युटोरीयल्स	शोधनिबंध
		सहल	साधन निर्मिती	संशोधन प्रकल्प	संशोधन प्रकल्प
		अंतर्गत परीक्षा	नाही	अंतर्गत परीक्षा	नाही
		अंतिम परीक्षा	अंतिम परीक्षा	अंतिम परीक्षा	अंतिम परीक्षा
६	सेवांतर्गत प्रशिक्षण	नाही	नाही	नाही	नाही
७	प्रात्यक्षिक तुकडी	१५ विद्यार्थी	१० व २० विद्यार्थी	१५ विद्यार्थी	१५ विद्यार्थी
८	तासिका वेळ	६० मिनिटे	१२० मिनिटे	६० मिनिटे	१२० मिनिटे
९	प्रात्यक्षिक तासिका	** २६	३७	** १२	२४
१०	तात्त्विक तासिका	** २८	३६	** ३०	४२
११	अध्यापन साधने	संदर्भ सूची	पाठ्यपुस्तके	संदर्भ सूची	पाठ्यपुस्तके
		संदर्भ साधने	संदर्भ साधने	संदर्भ साधने	संदर्भ साधने
१२	अध्यापक ●	पूर्णवेळ १ ते ३	अंशतः १०	पूर्णवेळ १ ते ३	अंशतः ८
१३	केंद्रसंयोजक	पूर्णवेळ	पूर्णवेळ जादा काम	पूर्णवेळ	पूर्णवेळ जादा काम

* संदर्भसेवा व माहिती सेवा प्रात्यक्षिक/ ** प्रति सत्रातील संख्या/ ● किमान संख्या

दोनही विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रम नियोजन पद्धतीत सर्व प्रकारचा फरक आहे. मुक्त विद्यापीठातील B.Lib. & I.Sc. चा कार्यानुभव व M.Lib. & I.Sc. साठी शोधनिबंध व संशोधन आराखडा सादरीकरण या पद्धती आवश्यक असूनही त्यांचे मूल्यमापन केले जात नाही. तसेच तासिका कालावधी व संख्या यांचे प्रमाणही जास्त आहे.

५. प्राथमिक अनुमानाची चाचणी

उपरोक्त माहिती विश्लेषणाद्वारे दोन्ही प्राथमिक अनुमाने काही प्रमाणात सत्य असल्याचे स्पष्ट होते.

१. अभ्यासक्रमातील तात्त्विक व प्रात्यक्षिक विषय समान आहेत.

या अनुमानाप्रमाणे B.Lib. & I.Sc. अभ्यासक्रमातील विषय संख्या व नावे समान आहेत. तसेच दोन्ही विद्यापीठांत M.Lib. & I.Sc. अभ्यासक्रमातील विषय संख्या व सहा विषय समान आहेत.

२. अभ्यासक्रमाचे नियोजन व मूल्यमापन पद्धतीमध्ये फरक आहे.

या अनुमानाप्रमाणे दोन्ही विद्यापीठातील B.Lib. & I.Sc. व M.Lib. & I.Sc. चे एकूण मूल्यांकन गुण समान आहेत. दोन्ही विद्यापीठांत अंतिम परीक्षा व अंतर्गत मूल्यमापन पद्धतीत फरक आहे. तसेच दोनही विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रम नियोजन पद्धतीत सर्व प्रकारचा फरक आहे.

६. निष्कर्ष

१. मुक्त विद्यापीठ हे राज्यस्तरीय असल्यामुळे अभ्यासकेंद्रे व प्रवेश संख्या जास्त असल्यामुळे प्रतिवर्षी उत्तीर्ण प्रशिक्षणार्थीची संख्या जास्त असते.
२. मुक्त विद्यापीठात उत्तीर्णतेसाठी आवश्यक असणारे गुण (५०%), प्रथमश्रेणी (६०%) व विशेष श्रेणी (Above ७५%) ची गुण मर्यादा जास्त असल्यामुळे उच्च गुणवत्ता साधली आहे.
३. मुक्त विद्यापीठात अंतर्गत मूल्यमापनाची पद्धत सांख्यिकीय तर नियमित विद्यापीठात व्यक्तीसापेक्ष आहे. मात्र नियमित विद्यापीठात अंतर्गत मूल्यमापनासाठी कमी गुण असूनही मूल्यमापनचे निकष जास्त आहेत.
४. दोन्ही विद्यापीठांत B.Lib. & I.Sc. च्या अभ्यासक्रमातील विषय संख्या व

नावे समान आहेत. मात्र तात्त्विक विषयांतर्गत ८०% घटक व प्रात्यक्षिक विषयांतर्गत ७०% घटक समान आहेत.

५. नियमित विद्यापीठातील B.Lib. & I.Sc. अभ्यासक्रमातील टर्मवर्क या पद्धतीत सात कार्यांचा समावेश असून त्यांना ५० गुण आहेत. संदर्भसेवा या विषयासाठी मौखिक परीक्षा केवळ ५० गुणांची आहे. मात्र मुक्त विद्यापीठातील संदर्भसेवा या विषयांतर्गत साधननिर्मिती हा स्वतंत्र विषय १०० गुणांचा आहे. तसेच संदर्भसेवा व माहितीसेवा या विषयांतर्गत प्रात्यक्षिक असूनही त्यांना गुण नाहीत.
६. दोन्ही विद्यापीठांत B.Lib. & I.Sc. च्या अभ्यासक्रमाच्या मूल्यमापन पद्धतीत पुढील फरक आहे.
 १. अंतिम परीक्षा गुण : नियमित > मुक्त
 २. अंतर्गत गुण : नियमित < मुक्त
७. दोन्ही विद्यापीठांत M.Lib. & I.Sc. च्या अभ्यासक्रमातील सहा विषय व नावे समान आहेत. मात्र तात्त्विक विषयांतर्गत ७०% घटक व प्रात्यक्षिक विषयांतर्गत ८५% घटक समान आहेत.
८. नियमित विद्यापीठातील M.Lib. & I.Sc. च्या अभ्यासक्रमातील दोन विषय वेगळे असून ऐच्छिक विषयाची सुविधा नाही. मात्र मुक्त विद्यापीठात दोन ऐच्छिक विषय आहेत. शिवाय एका विषयातील घटक प्रत्येक वर्षी नवीन असल्यामुळे अभ्यासक्रमात लवचीकता व आधुनिकता आली आहे.
९. दोन्ही विद्यापीठांत M.Lib. & I.Sc. च्या अभ्यासक्रमाच्या मूल्यमापन पद्धतीत पुढील फरक आहे.
 १. अंतिम परीक्षा गुण : नियमित < मुक्त
 २. अंतर्गत गुण : नियमित > मुक्त
१०. नियमित विद्यापीठात M.Lib. & I.Sc. च्या माहितीतंत्रज्ञान तात्त्विक व प्रात्यक्षिक या विषयाचे गुणांचे महत्त्व प्रमाण जास्त (प्रत्येकी १००) आहे. तसेच या विषयातील प्रात्यक्षिक घटक संख्या दोन्ही विद्यापीठांत समान असूनही नियमित विद्यापीठात माहितीतंत्रज्ञानातील आधुनिक कौशल्यांचा समावेश केलेला आहे.
११. मुलतः भिन्न शिक्षण पद्धती असल्यामुळे दोन्ही विद्यापीठांत अभ्यासक्रमाच्या सर्वच नियोजन पद्धतीत फरक आहे.
१२. सेवांतर्गत प्रशिक्षण सुविधा दोन्ही विद्यापीठांत नाही. तसेच मुक्त विद्यापीठात पूर्णवेळ अध्यापक व केंद्र संयोजक नाहीत.

६. शिफारशी

१. मुक्त विद्यापीठातील B.Lib. & I.Sc. च्या अभ्यासक्रमात सध्याच्या आवश्यक घटकासह सहल व किमान तीन ते सहा महिन्यांच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची गरज आहे. तसेच साधननिर्मितीसाठी असलेले ५० गुण कमी केल्यास ग्रंथालय सहल व एका ग्रंथालयाचे अहवाल लेखन समाविष्ट करता येईल. ग्रंथालय व्यवस्थापन कार्याचा आत्मा असलेल्या वर्गीकरण प्रात्यक्षिकामध्ये डॉ. रंगनाथन यांच्या जगन्मान्य विद्बिंदू वर्गीकरण पद्धतीचा समावेश आवश्यक आहे. माहितीतंत्रज्ञानामुळे तसेच ग्रंथालय आज्ञावलीमुळे सखोल तालिकीकरण प्रात्यक्षिकाची गरज नाही. त्यामुळे या प्रात्यक्षिकचे गुण कमी करून त्याऐवजी संदर्भसेवा व माहितीसेवा यांचे गुण समाविष्ट करण्यास हरकत नाही. तसेच B.Lib. & I.Sc. साठी प्रवेश पात्रता ही पदवी उत्तीर्णितेसह MS-CIT उत्तीर्णता आवश्यक करून संगणक प्रात्यक्षिक कार्यात आणखी किमान २ ते ३ कौशल्यांचा समावेश करणे गरजेचे आहे. तसेच कौशल्याधारित प्रशिक्षणासाठी तात्त्विक व प्रात्यक्षिक यांचे परस्पर प्रमाण ६ : ४ असणे गरजेचे आहे.
२. मुक्त विद्यापीठातील M.Lib. & I.Sc. अभ्यासक्रमात सध्याच्या अंतर्गत मूल्यमापन घटकासह अंतर्गत परीक्षा, समूह कार्य किंवा समूह लेखन, संशोधन ग्रंथालय भेट या घटकांचा समावेश करण्यास वाव आहे. तसेच शोधनिबंध व संशोधन आराखडा सादरीकरण या संशोधन कौशल्य दर्शविणा-या घटकांचे अंतर्गत मूल्यमापन करणे गरजेचे आहे. माहिती तंत्रज्ञान या विषयातील तात्त्विक व प्रात्यक्षिक विषय प्रत्येकी १०० गुणांचे करून माहिती तंत्रज्ञानातील प्रात्यक्षिक घटक वाढविण्याची गरज आहे. याशिवाय सध्याचा वर्तमान घटना व माहिती जागृतीचा नावीन्यपूर्ण विषय चालू ठेवणेही आवश्यक आहे. पण त्याचबरोबर सद्यःस्थितीतील सामाजिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी करिसिदप्पा समितीने सुचविलेला (Module : 7) विशेष माहिती पद्धतीतील सर्व पद्धतींचा थोडक्यात व एकत्रित समावेश असलेल्या नवीन विषयाचीही गरज आहे.
३. मुक्त विद्यापीठातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रम हे व्यावसायिक प्रशिक्षणाचे असल्यामुळे केंद्रसंयोजकांना वर्षभर जादा काम करावे लागते. त्यांना पूर्णवेळ मदतनीसाची गरज आहे. पदव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण केलेल्या इच्छुक विद्यार्थ्यांना मानधन तत्त्वावर अभ्यास केंद्रासाठी

पूर्णवेळ मदतनीस नेमल्यास केंद्रसंयोजकांवरील कार्यभार थोडा कमी करता येणे शक्य आहे.

समारोप

मुक्त विद्यापीठातील सर्वच अभ्यासक्रम इतर विद्यापीठाशी केवळ समकक्षच नसून उच्च गुणवत्तेचे असल्याचे विविध स्पर्धात्मक परीक्षेच्या निकालाद्वारे सिद्ध झाले आहे. भारतातील लोकसेवा आयोग व सेट- नेट परीक्षेत उत्तीर्ण होणा-या विद्यार्थ्यांमध्ये मुक्त विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण लक्षणीय आहे. तरीही आधुनिक जागतिकीकरणच्या युगात सर्वच विद्यापीठांना वैश्विक गुणवत्ता निर्माण करणे व ती टिकवून ठेवणे आवश्यक झाले आहे. त्यामुळे मुक्त विद्यापीठाच्या नवीन कुलगुरूंनी अभ्यासक्रम पुनर्रचना करण्याचा घेतलेला निर्णय स्वागतार्ह आहे. प्रस्तुत संशोधन ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करण्यासाठी मार्गदर्शक होऊ शकेल अशी आशा आहे.

संदर्भसूची

१. चितळे चित्रलेखा (२००३). ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम. ज्ञानगंगोत्री १(२).
२. देवधर, विजय (२०१०). शैक्षणिक ग्रंथालये आणि ग्रंथपालन: वाटचाल एकविसाव्या शतकाकडे. ज्ञानगंगोत्री ५(२).
३. लेले, व वि (२०१२). ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील विविध पैलू. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
४. Murty, S.T. and Sing, S. ed. (2006). Library Education and Research in India. Jaipur : RBSA Publications.
५. सातारकर, सु.प्र. (२००२). ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम पुनर्रचना. ज्ञानगंगोत्री ३(१).
६. शेवाळे, मधुकर (२०११). ग्रंथपालनाचा इतिहास : प्राचीन व आधुनिक काळ ग्रंथालय. ज्ञानगंगोत्री १३(४).
७. Venkatrama. P. (2012). Change Mangement in New Generation Libraries in II. A Bulletin XLVII(2).

विद्यापीठ ग्रंथालयाची ग्रंथनिवड आणि ग्रंथखरेदी

विशाल दत्तात्रय बापते

सहाय्यक ग्रंथपाल

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

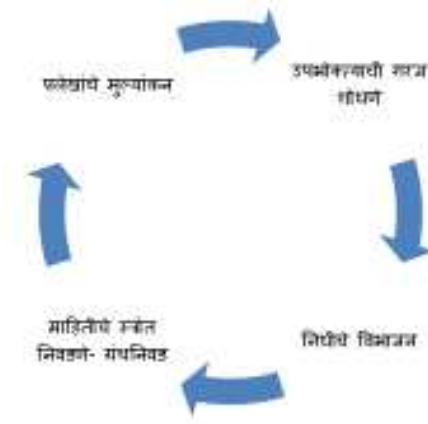
vishal_bapte@rediffmail.com

वाचनसाहित्य संग्रहाचा विकास ही कोणत्याही ग्रंथालयाच्या संदर्भातील महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया असते. वाचनसाहित्याच्या बदलत्या स्वरूपामुळे मुद्रित आणि अमुद्रित अशा दोन्ही प्रकारच्या वाचनसाहित्याची उपलब्धी वाचकांना होणे आवश्यक असते. विद्यापीठ ग्रंथपालाची उद्दिष्टे लक्षात घेता त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या वाचनसाहित्याची निवड आणि खरेदी करण्यासाठी विविध मार्गदर्शक तत्त्वे, ग्रंथनिवडीचे टप्पे, मागणी आदेश आदि प्रक्रियांवर या लेखात भाष्य करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना

ग्रंथनिवड, ग्रंथखरेदी व ग्रंथसंग्रह हा ग्रंथविकास प्रक्रियेचाच (Collection Development) एक भाग आहे. ही ग्रंथालयातील अव्याहत चालणारी प्रक्रिया आहे. विद्यापीठ ग्रंथालय हे शैक्षणिक क्षेत्रातील नेतृत्व करणारी संस्था असल्यामुळे ग्रंथसंग्रहास वेगळेच महत्त्व प्राप्त होते. ग्रंथसंग्रह व ग्रंथविकास ही एक व्यापक संकल्पना आहे. 'ग्रंथ' म्हणजे केवळ मुद्रित पुस्तक असा नसून त्यामध्ये सीडीज, डिव्हीडीज, नकाशे, तक्ते, नियतकालिके, ई-बुक आणि ई-जर्नल्स, इत्यादी वाचनसाहित्याचादेखील समावेश होतो.

ग्रंथसंग्रहाचा विकास म्हणजे उपभोक्त्याच्या गरजा शोधणे, उपलब्ध निधीचे विभागणी करणे, गरजेनुसार माहितीची साधने शोधणे, त्यानुसार ग्रंथनिवड करणे आणि वेळोवेळी उपलब्ध वाचनसाहित्याचे मूल्यांकन करणे होय (Tucker, 2004).

ग्रंथसंग्रह विकास प्रक्रियेचे चक्र

ग्रंथसंग्रह : नवीन पैलू

निरनिराळी संकेतस्थळे व महाजालावरील आधारित साहित्य (Web Based Material), हा ग्रंथालयीन विकास प्रक्रियेचाच एक भाग होऊ शकतो. नव्हे तो आहेच. ग्रंथालये परमाणू, नियतकालिके, वृत्तपत्रे आणि परमाणू ग्रंथांचे (E-books) वर्गीणीदार असतात. हे सर्व वाचन साहित्य प्रकार थेट प्रकाशकांकडून अथवा मध्यस्थांमार्फत खरेदी केले जातात (Wilson, २००६). विदेशातली प्रकाशने असतील तर मध्यस्थ महत्त्वाची भूमिका बजावतात. याशिवाय स्प्रींगर, वायली, पिअर्सन, आणि टेलर अँड फ्रान्सीस या प्रकाशकांची परमाणू पुस्तके किंवा नियतकालिके मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होतात. सामाजिक शास्त्रांमध्ये सेज या प्रकाशकाचे मुद्रित आणि अमुद्रित या दोन्ही बाबतीत बाहुल्य दिसून येते.

ग्रंथसंग्रह विकास प्रक्रियेचे महत्त्व

ग्रंथसंग्रह व ग्रंथविकास खालील प्रमुख तीन कारणाकरिता आवश्यक आहे.

- पालक संस्थेची उद्दिष्टे पूर्ण करणे.
- उच्च शिक्षण व संशोधन यास गतिमानता प्रदान करणे.
- समाजाचा बौद्धिक, राजकीय, आर्थिक व सामाजिक विकास साधणे.

ग्रंथनिवडीची नीतिनिर्देशक तत्त्वे

ग्रंथनिवडीची अनेक नीतिनिर्देशक तत्त्वे प्रतिपादीत केली जातात. ग्रंथ निवडीबाबत मेलविल डिवेचे घोषवाक्य, मॅककॉल्विनचा मागणी सिद्धांत, डूरीचे तत्त्व आणि डॉ. एस आर. रंगनाथन यांचे ग्रंथालय शास्त्राचे पाच नियम फार लोकप्रिय आहेत. भारतातील ग्रंथालय व माहितीशास्त्राचे विद्यार्थी ही सर्व नियमावली घासून-पिटून काढतात. या सर्व नियमांची उजळणी करण्याची येथे आवश्यकता वाटत नाही. परंतु माझ्या वैयक्तिक अनुभवातून सुचलेली नीतिनिर्देशक तत्त्वे खालीलप्रमाणे देत आहे.

- ग्रंथसंग्रह उच्चशिक्षणास पूरक व संशोधनाची सखोलता वाढविणारे असावे.
- अभ्यासक्रमाला लावलेली क्रमिक पुस्तके व संदर्भ ग्रंथ प्राधान्य देऊन घेण्यात यावीत.
- विद्यापीठांतर्गत येणारया विविध शैक्षणिक विभागाचे प्रतिनिधित्व विद्यापीठ ग्रंथालयाद्वारे व्हावयास हवे.
- विद्यापीठ ग्रंथालय शैक्षणिक ग्रंथालयांच्या श्रुंखलेत सर्वोच्च स्थानी असल्यामुळे व या स्वरूपाच्या ग्रंथालयाचा वाचकवर्ग/उपभोक्तावर्ग हा विद्यापीठांतर्गत येणाऱ्या शैक्षणिक विभागापुरते मर्यादित नसल्यामुळे ग्रंथसंग्रह हा सर्वसमावेशक व विश्वातील सर्व विषयांना प्राधान्य देणारा असावा. किंबहुना असाच ग्रंथसंग्रह चोखंदळ वाचकाच्या व सर्वसामान्यांच्या गरजा पूर्ण करू शकतो.
- कला, वाणिज्य, विज्ञान, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय व इतर तत्सम ज्ञानशाखांना ग्रंथविकास प्रक्रियेत समान स्थान असावयास हवे. अर्थात ग्रंथालयाचा प्रकार व स्वरूप यानुसार ग्रंथसंग्रहाचा विकास करणे यथोचित ठरते.
- विविध विद्याशाखांचे अधिष्ठाते, प्रशासकीय वर्ग यांनीही सुचविलेल्या ग्रंथाचा ग्रंथखरेदी दरम्यान विचार व्हावयास हवा.
- ग्रंथसंग्रह करताना अभ्यासक्रमाला लावलेली महत्त्वपूर्ण शीर्षके नवीन आवृत्तींना प्राधान्य देऊन घ्यावीत. याशिवाय अभ्यासक्रमास पूरक ठरणाऱ्या साहित्याचाही ग्रंथनिवड करताना समावेश करावयास हवा.
- भौतिक स्वरूपातील ग्रंथांबरोबर इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपाच्या प्रलेखांचा ई-लर्निंगचा घटक म्हणून वाचनसंस्कृतीत प्राधान्य द्यावयास हवे.

ग्रंथ निवडीची साधने

ग्रंथ निवडीची बरीच साधने असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ग्रंथ निवड करताना मानवविहित व प्रलेखनिहाय असे प्रमुख दोन स्रोत वापरले जातात. या दोन्हीही स्रोतात समाविष्ट उपस्रोत खालीलप्रमाणे देता येतील.

मानवविहित

- विभागप्रमुख
- शिक्षक प्रवर्ग
- विद्यार्थी
- संशोधक
- विद्या-अधिष्ठाते
- सर्वसामान्य उपभोक्ते
- प्रकाशकांचे प्रतिनिधी
- ग्रंथपुरवठाधारक
- ग्रंथालयीन कर्मचारी
- इतर

प्रलेखनिहाय

- प्रकाशकांचे तालिकापत्रे
- प्रकाशकांची संकेतस्थळे
- ग्रंथपुरवठाधारकांच्या याद्या
- ग्रंथ परीक्षणे
- अभ्यासक्रमाला लावलेल्या ग्रंथांची यादी
- ग्रंथप्रदर्शनी
- दृक-श्राव्य माध्यमावरील ग्रांथिक चर्चा
- ग्रंथ विक्रेत्याच्या दुकानास भेट
- इतर

ग्रंथ निवडीचे टप्पे

१. शिफारशी गोळा करणे : ग्रंथ निवड करताना सर्वप्रथम विविध शैक्षणिक

विभागातील शिक्षक, विद्यार्थी व विभागप्रमुख यांच्याकडून त्यांना आवश्यक असणारया ग्रंथाच्या याद्या मागवाव्यात. या याद्या मागविताना विविध शीर्षकांतर्गत उपलब्ध असणाऱ्या निधी संबंधित विभागप्रमुखास कळविले पाहिजेत. उदा. विद्यापीठ अनुदान आयोग, राज्य सरकार, समाज कल्याण विभाग यांच्याकडून विविध प्रवर्गात- जसे नियतकालिके, ग्रंथांकरिता, बुक बँक, विविध विषयांच्या विकासाकरिता उदा. युजीसीकडून मिळणारे Special Assistance Programme (SAP)- प्राप्त होणारे- निधी मिळत असतात. म्हणजे पैसा अधिक कार्यक्षम रितीने खर्च होऊ शकतो. शिफारस केलेल्या ग्रंथायाद्या बोलवताना आपणास हव्या त्या घटकांचा समावेश करून शिफारस पत्राचा नमुना तयार करावा आणि याच विहित नमुन्यात ग्रंथायाद्या मागवाव्यात. ग्रंथोपार्जन विभागाचे संगणकीकरण करताना व त्यामध्ये समाविष्ट इतर कार्यांचे सुसूत्रीकरण, एकात्मकता तसेच अचुकता वाढविण्यासाठी याचा उपयोग होतो. शिफारसपत्रात ग्रंथकार, ग्रंथनाम याबरोबर प्रकाशन, मूल्य व निधी हे तीन घटक अत्यंत महत्त्वाचे मानले आहेत.

२. **शिफारसपत्रांचे अवलोकन करणे** : ग्रंथोपार्जन विभागांतर्गत जमा झालेल्या शिफारशींचे अवलोकन ही यानंतरची मुख्य पायरी होय. ग्रंथोपार्जन विभाग प्रमुखाने ग्रंथसूचीचे विविध घटक तपासणे ही यातील सर्वात मोठी जबाबदारी आहे. यासाठी सुनियोजित चालणारी संगणकीय आज्ञावली अधिक उपयुक्त ठरते. तसेच ग्रंथसूचीसंबंधी असणारी माहिती साधने उपयोगात आणणे ही शिफारसपत्रांची तारतम्यता पडताळताना उपयोगात आणावीत. ग्रंथनाम, ग्रंथाकार, प्रकाशन व मूल्य याबाबत काही चुका असतील तर ग्रंथ योग्य तरतुदीसह मिळविण्यासाठी त्यात आवश्यक दुरस्ती करावयास हवी. हे सर्व करत असतानाच अगोदरच एखाद्या शीर्षकाच्या किती प्रती आहेत हे पाहावयास हवे. त्यानुसार उपलब्ध निधीतून मागणी केलेल्या प्रतींच्या तुलनेत प्रत्यक्ष किती घेता येऊ शकतील याचे मार्गदर्शन उपलब्ध होऊ शकते. संदर्भ ग्रंथांची खरेदी करताना खरेदीतील पुनरावृत्ती टाळणे हे तर फारच आवश्यक आहे. हेदेखील ग्रंथालयाच्या आज्ञावलीमार्फतच शक्य होऊ शकते. विद्यापीठ ग्रंथालयात ही बाब विशेष महत्त्वपूर्ण ठरते. अर्थात महाविद्यालयीन ग्रंथालये याकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही. प्रशासकीयरित्या भारी किमतीची संदर्भग्रंथं त्यातही त्यांचा कृत्यांक जर समान असेल तर ग्रंथपालाच्या दृष्टीने ही त्रासदायक बाब असू शकते. ग्रंथालयाच्या आज्ञावलीमार्फत शिफारशी

भरताना सूचविणाऱ्या व्यक्तीचे नाव, विभाग, शीर्षक, ग्रंथकाराचे नाव, प्रकाशक, ग्रंथप्रकार उदा. पाठ्यपुस्तक, संदर्भग्रंथ वगैरे, आय एस बीन एन नंबर, आवृत्ती, प्रकाशनवर्ष, चलन, किंमत, प्रती आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आर्थिक तरतुदीचे स्वरूप यांचा स्पष्ट उल्लेख असावयास हवा. हे सर्वच घटक समाविष्ट करणे कधी कधी शक्य होत नाही. कारण प्राप्त याद्या वरील सर्व घटकांसहित असेलच असे नाही. तथापि तालिकापत्रे, प्रकाशकांची संकेतस्थळांना भेटी देऊन या घटकांची परिपूर्ती होऊ शकते. परंतु वेळ, पर्याप्त मनुष्यबळ व कुशलता यांचाही यावर निश्चितच परिणाम होतो.

३. **शिफारशींना वरिष्ठ प्राधिकरणामार्फत मान्यता देण्यासाठी शीर्षक निवड करणे** : उपभोक्त्यांकडून सुचविलेल्या सर्वच पुस्तकांची खरेदी शक्य होत नाही. ग्रंथनामांना मान्यता देताना खालील गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतील.

- उपलब्ध निधी
- विशिष्ट शीर्षकांची विषयानुरूप संख्या व प्रतींची उपलब्धता
- ग्रंथाचा प्रवर्ग- संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तक किंवा पाठ्यपुस्तक इत्यादी
- विद्यार्थी आणि पाठ्यपुस्तक यांचे गुणोत्तर
- ग्रंथालयाचा प्रकार
- ग्रंथातील माहितीची प्रचलितता
- नवीन आवृत्त्या
- मनोरंजनात्मक साहित्य
- सरकारी प्रलेख
- पुरस्कृत ग्रंथ
- स्पर्धात्मक परीक्षेचे साहित्य

वरील सर्व बाबींचा विचार करून ग्रंथपालाने किंवा विद्यापीठ स्तरावर ग्रंथोपार्जन विभाग प्रमुखाने विविध शिफारशींमधून ग्रंथनिवड करावी.

४. **शिफारशींना मान्यता देणे** : आलेल्या सूचना आणि शिफारशींमधून ग्रंथनिवड केल्यानंतर अंतिम आदेश देण्यापूर्वी त्यास ग्रंथपालाची किंवा अन्य उच्च प्राधिकरणाची मान्यता द्यावी लागते. यासंबंधी संपूर्ण अधिकार ग्रंथपालसही असू शकतात. महाविद्यालयीन स्तरावर अनुक्रमे प्राचार्य किंवा ग्रंथपाल, विद्यापीठात स्वतः ग्रंथपाल अथवा दोन्ही ठिकाणी हा निर्णय ग्रंथालयीन समितीच्या माध्यमातून होतो. बहुधा ग्रंथपाल स्वतःच हा निर्णय घेतो.

५. **ग्रंथखरेदीचे आदेश देणे** : यानंतरचा महत्त्वपूर्ण टप्पा म्हणजे ग्रंथखरेदीचे आदेश देणे होय. ग्रंथखरेदीचे आदेश देण्यासंबंधी वेगवेगळ्या ग्रंथालयांतून निरनिराळ्या कार्यपद्धती पाहावयास मिळतात. विद्यापीठ स्तरावर दरपत्रक निश्चित करून, निविदा बोलविणे, ग्रंथप्रदर्शनीतून खरेदी आणि थेट आदेश अशा या पद्धती आहेत. दरपत्रक पद्धतीत मान्यताप्राप्त ग्रंथपुरवठाधारकांकडून सूट, दर व अटीसंदर्भात तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविलेल्यानुसार विविध पुस्तक प्रवर्गातर्गत प्रस्ताव मागविण्यात येतात. सध्या महाराष्ट्र विद्यापीठांना लागू असणार-या नवीन लेखा संहितेनुसार ग्रंथखरेदीबाबत कुठलेही स्पष्ट उल्लेख नाही.

तक्ता क्र. १ : सूट दरासाठी विविध पुस्तक प्रवर्ग

अ. क्र.	पुस्तक प्रवर्ग	सूट दर
१	मराठी भाषेतील ग्रंथ	
२	हिंदी भाषेतील ग्रंथ	
३	संस्कृत भाषेतील ग्रंथ	
४	इंग्रजी भाषेतील भारतीय पुस्तके	
५	इंग्रजी भाषेतील विदेशी पुस्तके	
६	स्पर्धात्मक परीक्षेची पुस्तके	
७	सरकारी प्रलेख	
८	संस्थात्मक साहित्य	
९	खंडात्मक ग्रंथ	
१०	सी.डी. आणि डी.व्ही.डी. यावरील ग्रंथ	
११	परिसंवादीय साहित्य	
१२	दुर्मिळ ग्रंथ	
१३	ई-ग्रंथ	

प्राप्त निविदांचा तुलनात्मक तक्ता करून ग्रंथालय समिती/खरेदी समितीद्वारे घेण्यात आलेल्या निर्णयानुसार निवड झालेल्या ग्रंथपुरवठाधारकास ग्रंथ पुरविण्यासंबंधी आदेश देण्यात येतात. हा एक प्रकारचा त्या आर्थिक वर्षासाठीचा करारच असतो. यात बहुधा महत्तम सूट दर देणारा ग्रंथपुरवठाधारकच निवडण्यात येतो. याशिवाय ग्रंथ पुरविण्यासंबंधी काही नियमावली असते, ज्यामध्ये राज्यस्तरीय किंवा राष्ट्रीय ग्रंथ संघटनेचे सभासदत्व, जी.ओ.सी लागू होण्याच्या पद्धती, ग्रंथांचा पोच प्रकार व कालावधी, आर्थिक बाबींचे स्वरूप, ग्रंथपुरवठाधारकाने सादर करायची कागदपत्रे व ग्रंथालयानुसार इतर अटींचाही समावेश होतो. सूट दराशिवाय या घटकांनादेखील उजवेपणा मिळू शकतो.

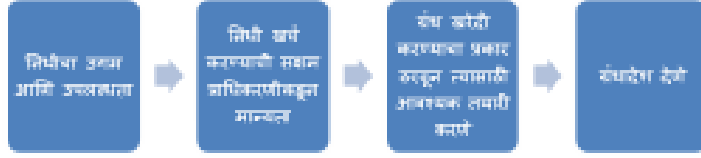
ग्रंथप्रदर्शनी भरवून उपभोक्त्यांनी इच्छिलेले व निवडलेले ग्रंथ खरेदी करणे हीदेखील एक लोकप्रिय पद्धत आहे. यातदेखील सूट दर निश्चित असू शकतात. अनेकदा ग्रंथप्रदर्शनी ही एक शैक्षणिक उपक्रम म्हणून राबविला जातो.

ग्रंथालयाद्वारे एखाद्या ग्रंथ पुरवठाधारकास ग्रंथ पुरवठा करण्यासंबंधी थेट आदेश दिले जाऊ शकतात. ग्रंथादेश देताना त्यासंबंधी कुठलीही ठरलेली नियमावली असेलच असे नाही. सूटदराबाबत या पद्धतीत बरीच लवचीकता असते. पारदर्शकता राखून अशी पद्धती यशस्वी होऊ शकते. परंतु या संदर्भात वित्त व अंकेक्षण विभागाकडून शोधन करावयाच्या नस्त्यातील विविध त्रुटी त्रासदायक ठरू शकतात. महालेखाकारामार्फत याबाबत आक्षेप घेतल्या जाऊ शकतात.

५.१ ग्रंथादेश देण्याचे प्रकार

- अ) **परत बोलीवर (Approval Plan)** : ग्रंथालय व ग्रंथपुरवठाधारक या दोघांमधील करार की ज्यान्वये नंतरचा (ग्रंथपुरवठाधारक) ग्रंथालयास विविध ग्रंथ निवडून खरेदीकरण्यास्तव कुठल्याही ग्रंथादेशाविना पाठवते. ग्रंथालयास अशा पद्धतीने पाठविलेली पुस्तके खरेदी केलीच पाहिजे असे बंधन नसते.
- ब) **पूर्वनिर्धारित आदेश (Blanket Order)** : ग्रंथालय व ग्रंथपुरवठाधारक यामधील असा करार की ज्यान्वये नंतरचा (ग्रंथपुरवठाधारक) ग्रंथालयाने पूर्वीच आपल्या गरजा वर्णिल्याप्रमाणे ग्रंथ पाठविते. ही पुस्तके ग्रंथालये परत करू शकत नाहीत. ती खरेदी करावीच लागतात.
- क) **निर्धारित आदेश (Firm Order)** : ग्रंथालयाने ग्रंथपुरवठाधारकास आपल्याला हव्या असलेल्या प्रलेखांची लिखित उल्लेखित सुस्पष्ट अटींसह मागणी करणे म्हणजे ग्रंथादेश किंवा फर्म ऑर्डर होय.

- ड) **स्थायी आदेश (Standing Order) :** ग्रंथालय व ग्रंथपुरवठाधारक यामधील असा करार की ज्यान्वये खंडात्मक ग्रंथाच्या नवीन आवृत्ती प्रकाशित होताच परस्पर ग्रंथालयास पाठविल्या जातात. ग्रंथालय जोपर्यंत स्पष्ट सूचना ग्रंथपुरवठाधारकास करत नाही तोपर्यंत ग्रंथपुरवठाधारक हा आदेश कार्यान्वित करत राहतो. संदर्भ ग्रंथाच्या नवीन आवृत्त्या तत्काळ मिळविण्याच्या दृष्टिकोनातून हा आदेशप्रकार उपयुक्त ठरतो.
- ग्रंथादेश देण्यापूर्वी निम्ननुसार पायरीवजा जाणे आवश्यक आहे.

ग्रंथादेश देताना तो मोघम स्वरूपाचा असू नये. मागवायची पुस्तके, वित्तविषयक बाबी, ग्रंथपुरवठा करण्याबाबतचा कालावधी, फेरमुदत, सूट दर, ग्रंथ पाठविण्याची पद्धती, देयके शोधन करण्याचा प्रकार याबाबत निश्चितता आणि नियमावली असावी. हाताने लिहून अलीकडे आदेश दिले जात नाहीत. निदान एक्सेल शीट किंवा वर्डचा वापर करून तरी हे आदेश दिले जातात. ग्रंथालयीन आज्ञावलीमार्फत हे आदेश प्रसूत झाल्यास ग्रंथोपार्जन विभागाच्या संगणकीकरणाच्या दृष्टिकोनातून हे महत्त्वाचे पाऊल ठरेल. ग्रंथालयीन आज्ञावलीतील ग्रंथोपार्जन मोड्यूल (Acquisition Module) हे अद्यापही पूर्णतः वापरले जात नाही. डिजिटायझेशन, ई-सुविधा वगैरे गोष्टींचा आपण बराच गाजावाजा करित असलो तरी ग्रंथोपार्जन मोड्यूल न वापरणे किंवा यशस्वी हाताळण्यात कमी पडणे ही बाब सांप्रतकाळची पाश्चात्य देशातील प्रगती पाहता बरी वाटत नाही.

६. **ग्रंथप्राप्ती :** ग्रंथपुरवठाधारकास ग्रंथ पुरविण्यासंबंधी आदेश दिल्यानंतर दिलेल्या मुदतीत बहुधा ती प्राप्त होते. अन्यथा संबंधितास स्मरणपत्रे पाठवून त्यास विचारणा करावी. त्यानुसार मर्यादित प्रमाणात वाढीव मुदत द्यावी. योग्य प्रमाणात प्रतिसाद न मिळाल्यास किंवा ग्रंथपुरवठाधारकाने ग्रंथ पुरविण्यासंबंधी असमर्थता दाखविल्यास दरपत्रकाप्रमाणे मंजूर दुसऱ्या पुरवठाधारकास ग्रंथ पुरविण्यासंबंधी आदेश द्यावेत. दरपत्रकाप्रमाणे पूर्वीचे आदेश नसतील तर ग्रंथपाल स्वतंत्रपणे

वरिष्ठ प्राधिकरणास विश्वासात घेऊन निर्णय घेऊ शकतो. दिलेल्या मुदतीत ग्रंथ प्राप्त झाल्यास ते दिलेल्या आदेशानुसार आहेत की नाही याची पडताळणी करावी. शीर्षक, ग्रंथनाम, प्रकाशक, मूल्य, आवृत्ती व मागविलेल्या प्रती या मूळ आदेशानुसार तपासणे हे या अंतर्गत येते. म्हणून आदेश देताना ते अचूक असावयास हवेत. मूल्य निश्चितीकरता मूल्य-पुरावा मागविता येतो. परकीय चलनातील ग्रंथ खरेदी करताना मूल्य पुराव्याविना ते खरेदी करू नयेत. न मागविलेले ग्रंथ, फाटलेली, दोषपूर्ण मुद्रण असलेली पुस्तके ग्रंथपुरवठाधारकास परत करता येतात. त्या बदल्यात त्याच पण नवीन प्रती मागवाव्यात. किंवा एकंदर देयकातून ग्राह्य न ठरणारी पुस्तके किमतीसह वगळावीत.

ग्रंथादेशाप्रमाणे जी पुस्तके आहेत, त्यावर खालील प्रक्रिया करण्यात येतात.

- भौतिक तपासणी
- मालकी हक्क दर्शविणारे व इतर शिक्रे मारणे
- वर्गांक देणे
- ग्रंथाची वर्गवारी ठरविणे
- दाखल अंक नोंदणी करणे
- संगणकीकृत तालीकापत्रे तयार करणे
- स्तंभसंकेतांकीत (Barcode Labels) चिठ्ठी लावणे
- आर.एफ.आयडीकृत ग्रंथालय असल्यास टॅग लावणे
- सांख्यिकी अहवाल निर्माण करून ग्रंथ देवघेवीकरता संबंधित विभागास उपलब्ध करून देणे

७. **देयकांचे शोधन करणे :** वरीलप्रमाणे देयकानुसार ग्रंथप्राप्ती दरम्यान कार्यवाही झाल्यानंतर देयके वित्त विभागाकडे आवश्यक अभिप्रायासह पाठविता येतात. देयके शोधनासाठी पाठविताना ती ग्रंथपालाने प्रमाणित करून पाठवावीत. आर्थिक शीर्ष, शीर्षकांतर्गत आर्थिक तरतूद, विशिष्ट शिर्षास खरेदी करावयाच्या मान्यतेचे प्रमाणपत्रे, खर्ची घातलेली रक्कम, त्यानंतर उरणारी रक्कम, खरेदी ज्या महिन्यातील आहेत त्या महिन्यातील जी.ओ.सी.च्या प्रती या सर्व कागदपत्रांची चळत देयकांसोबत असणे आवश्यक आहे. देयकानुसार कमी असलेल्या पुस्तकांची किंवा ग्रंथाच्या भौतिक तपासणीत दोषपूर्ण पुस्तकांची रक्कम वजा करून तशा नोंदीसह देयके वित्त विभागाकडे पाठविली पाहिजेत. ज्या ग्रंथाची किंमत विदेशी चलनात दिलेली आहे ती त्या महिन्यातील गूड ऑफिस कमिटीच्या दरानुसार

आहेत की नाही हेदेखील देयके शोधनासाठी जाण्याअगोदर पाहावयास हवे. परिणामकारक संदर्भ सेवा देण्याकरिता उच्चशिक्षणास पूरक व संशोधनमुलक ग्रंथनिवड असावी. त्यामुळे प्रचलित जागरूकता सेवा व निवडक माहिती सेवा देणाऱ्या व्यक्तींच्या अनुभवाचा ग्रंथनिवडीदरम्यान विचार व्हावयास हवा.

८. **वित्तविषयक व ग्रंथालयीन आकडेवारी अहवाल** : देयके शोधनासाठी वित्त विभागाकडे पाठविल्यानंतर खर्च झालेल्या निधीच्या आधारे विषयवार, ग्रंथपुरवठाधारकानुसार किती खर्च झाला व एकूण किती खरेदी झाली यासंबंधी विविध अहवाल तयार करावेत. ग्रंथालयीन संगणकीय आज्ञावलीमार्फत हे काम अधिक कार्यक्षमतेने होऊ शकते. विविध प्रकारचे अहवाल त्याद्वारे प्रसृत करता येतात. विभागनिहाय-विषयनिहाय किती निधी प्राप्त झाला, किती खर्च झाला, किती शिल्लक आहे, एकूण किती ग्रंथ खरेदी झाली, विषयनिहाय किती झाली, किती प्रतीत झाली यासारखे अनेक अहवाल प्रशासनिकदृष्ट्या ग्रंथालयास आवश्यक असतात. विकास विभाग, वित्त व अंकेक्षण विभाग व शैक्षणिक विभागाच्या बऱ्याच सांख्यिकीय मागण्या या अहवालांमार्फत पूर्ण होऊ शकतात.

समारोप

ग्रंथ निवड व ग्रंथ खरेदी ही जिकिरीची प्रक्रिया आहे. विद्यापीठ ग्रंथालयाच्या परिप्रेक्ष्यातून ही एक गर्भित स्वरूपाचे कार्य आहे. ई-बुक्स चा बोलबाला कितीही जरी असला तरी ग्रंथासारखा मुद्रित प्रलेख उपभोक्त्यास अजूनही उचित व सोयीचा वाटतो, हे नाकारून चालणार नाही. अर्थात ग्रंथ खरेदीत मुद्रित ग्रंथ व अमुद्रित ग्रंथ यासाठी स्वतंत्र विचार हवा असून तशा स्वरूपाची आर्थिक तरतूद करणे आवश्यक आहे. ग्रंथविकासासाठी ग्रंथोपार्जन विभागाची कार्यक्षमता वाढविण्यास्तव ग्रंथ खरेदी-प्रक्रियेचे संगणकीकरण व्हावयास हवे. महाविद्यालयीन स्तरावर याबाबत जागरूकता असली तरी अजूनही परिस्थिती बदललेली नाही. विद्यापीठ ग्रंथालयातूनदेखील याबाबत पूर्णता साध्य झालेली दिसून येत नाही. काही विकासाभिमुख आणि प्रयत्नशील ग्रंथालयांचा याला अपवाद असू शकेल. परंतु विकसित देशांच्या ग्रंथालयीन सेवा पाहता ही अवस्था बरी वाटत नाही. दुबळ्या ग्रंथोपार्जन विभागाचा निश्चितच इतर सेवांवर परिणाम पडतो. त्यातल्या त्यात पारंपरीक ग्रंथ सेवा प्रदान करताना जर आपण कमी पडत असू तर आमच्यासारखे आम्हीच' असे म्हणावे लागेल. ही अवस्था काही अंशी बदलविण्यासाठी वरील विवेचन आशाभूत ठरेल असे वाटते.

संदर्भ साहित्य

- 1) Tucker, J. C. (2004). Collection development for new librarians: -dvice from the trenches. Retrieved January 10, 2013, from UNLV: <http://digitalscholarship.unlv.edu>
- 2) Wilson, K. (2006). Computers in Libraries. New Delhi: New Age International Publishers.

राष्ट्रीय ज्ञान आयोग प्रणीत भारतीय ग्रंथालय व माहितीशास्त्रविषयक प्रस्तावित धोरण

कु. स्वाती आदिनाथ वाडकर
एम. लिब. विद्यार्थिनी

डॉ. एस. ए. एन. इनामदार
ग्रंथपाल, वालचंद कॉलेज ऑफ इंजिनियरिंग, सांगली
Email : i_sanr@yahoo.co.in

मानवाच्या सामाजिक विकासात ग्रंथालय या सामाजिक संस्थेचा उगम व विकास म्हणजे मानवाच्या सामाजिक परिपक्वतेचा विकास होय. सामाजिक विकासाबरोबरच ग्रंथालयाचा तर ग्रंथालयाच्या विकासामुळे समाजाचा विकास झाल्याचे दिसून येते. आधुनिक काळात ग्रंथालयाची भूमिका बदलत आहे. माहितीप्रधान समाजासाठी ज्ञान संसाधन केंद्राची भूमिका ग्रंथालयास स्वीकारावी लागत आहे. आधुनिक व प्रगत अशा माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात ज्ञान व माहिती हेच सामाजिक विकासाचे व अस्तित्वाचे मूळ सूत्र ठरत आहे. त्यामुळे ज्ञानाचे व्यवस्थापन संशोधनातून ज्ञानाची निर्मिती उत्तम ज्ञानसेवांचा विकास व ज्ञानाचा प्रसार करणारी ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रे आता ज्ञान संसाधन केंद्रे म्हणून उदयास येत आहेत. त्यामुळे भारतातील पंतप्रधानाचे उच्चस्तरीय सल्लागार मंडळ असलेल्या राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ज्ञानाधिष्ठीत समाजनिर्मितीसाठी ग्रंथालयाचा सर्वांगीण विकास आवश्यक मानला आहे. ज्ञान आयोगाने ग्रंथालय विकासासाठी एकूण दहा शिफारशी सुचविलेल्या आहेत. या शिफारशी ग्रंथालयीन उद्दिष्टे, समस्या, आव्हान, दर्जा, सेवा व सुधारणा, इ. घटकांविषयीच्या असून नागरिकांना ज्ञानाचे उपार्जन सुलभ व्हावे अशी अपेक्षा आहे.

(महत्त्वाच्या संज्ञा : ग्रंथालय संशोधन विकास, ज्ञान निर्मिती, उपयोजनसंस्था, सामाजिक सहभाग)

प्रस्तावना

भारतीय ग्रंथालय विकासाची सुरुवात स्वातंत्र्यपूर्व काळात झाली असली तरी स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रंथालयीन साधने, सेवा, सेवक व प्रशिक्षण यांमध्ये अमूलाग्र बदल झाला आहे. भारतीय ग्रंथालयासंबंधी स्वतंत्र व लिखित धोरणामुळे सर्वच क्षेत्रात ग्रंथालय ही आवश्यक सेवा मानण्यात आली. शासकीय स्तरावर ग्रंथालय विकासाचे प्रयत्न जाणीवपूर्वक करण्यात आले. तसेच डॉ. रंगनाथन यांच्या प्रयत्नामुळे भारतातील शैक्षणिक, सार्वजनिक व विशेष ग्रंथालयाची एक विशिष्ट प्रणाली व कार्यपद्धती प्रस्थापित झाली आहे. विविध शैक्षणिक आयोग पंचवार्षिक योजना, विद्यापीठ अनुदान आयोग, विविध समित्या व कायदे यामुळे ग्रंथालयीन व्यवहारास शासकीय व सामाजिक आधार मिळाला आहे.

एकोणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात माहिती तंत्रज्ञान, संगणक तंत्रज्ञान व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा प्रभाव भारतीय ग्रंथालय क्षेत्रावरही झाला. त्यामुळे वाचनसाहित्य ग्रंथालय सेवा व सुविधामध्ये अमूलाग्र बदल झाला आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे माहिती केंद्र म्हणून मान्य झालेली ग्रंथालये आता एकविसाव्या शतकात ज्ञान संसाधन केंद्र बनू पाहत आहेत.

विशिष्ट ध्येयप्राप्तीचे मार्ग व कार्यक्रमाची रूपरेषा म्हणजे धोरण होय. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी इ.स. १९५७ मध्ये शासकीय धोरणामध्ये माहिती धोरणाचा समावेश केला. त्यामुळे विज्ञान तंत्रज्ञान व समाजशास्त्रीय संशोधनातून नवीन ज्ञानाच्या निर्मितीसाठी संशोधन संस्थांची स्थापना करण्यात आली. माहिती प्रसार माध्यमाप्रमाणेच ग्रंथालये माहितीप्रसाराचे कार्य प्रभावीपणे करू शकतात. यासाठी भारतीय ग्रंथालय संघ, ग्रंथालय संघटना व माहितीकेंद्रे यांनी परिसंवादाच्या माध्यमातून भारत सरकारला भारतीय ग्रंथालय व माहितीशास्त्रविषयक धोरण ठरविण्यासाठी प्रवृत्त केले. भारतीय ग्रंथालय संघ व राजा राममोहन रॉय फाऊंडेशन यांनी संयुक्तपणे या धोरणाचा मसुदा भारत सरकारला इ.स. १९८४ सादर केला. त्यानंतर भारत सरकारने नियुक्त केलेल्या डॉ. डी.पी. चट्टोपध्याय समितीने या धोरणाचा दहा प्रकारणात्मक पुनर्रचित मसुदा इ.स. १९८६ सादर केला. या मसुद्यातील शिफारशीची अंमलबजावणी करण्यासाठी कोमल आनंद यांच्या अध्यक्षतेखाली कार्यकारी गट नेमण्यात आला. या कार्यकारी गटाच्या शिफारशी भारत सरकारने इ.स. १९९२ मध्ये स्वीकारल्या. अशा प्रकारे भारताचे राष्ट्रीय ग्रंथालय व माहितीविषयक धोरण अस्तित्वात आले. या धोरणामध्ये दहा

प्रकरणे असून त्यामध्ये धोरणविषयक उद्देश भूमिका राष्ट्रीय ग्रंथालय पद्धती माहितीचे आधुनिकीकरण आर्थिक व मनुष्यबळ सुविधा या घटकांचा समावेश आहे. त्यानंतर डॉ. मनमोहनसिंग यांनी ज्ञानाधिष्ठीत समाज व अर्थव्यवस्था निर्मितीसाठी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाची स्थापना केली आहे.

१. राष्ट्रीय ज्ञान आयोग

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या सर्व क्षेत्रांत विशेषतः शिक्षणाचा विकास वेगाने झाला. साधारणपणे १९५० ते १९७० या काळात पारंपरिक शिक्षण १९७० ते १९८५ या काळात व्यावसायिक शिक्षण व १९८५ नंतर इलेक्ट्रॉनिक, संगणक व माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान शिक्षणाचा विकास झाला. त्यामुळे जागतिक बाजारपेठेत भारतीयांना अनेक नवीन संधी निर्माण झाल्या. डॉ. अरुण निगवेकर यांच्या मते-

"India has contributed value added human power to the world, particularly in the last decade, which has given us new identity."

‘ज्ञान निर्मितीची’ क्षमता असलेला देश अशी नवी ओळख भारताला प्राप्त झाली आहे. कारण एकविसाव्या शतकात ज्ञान हेच भांडवल असून ज्ञानातून संपत्ती निर्माण करण्याची क्षमता फक्त शिक्षण व संशोधनात आहे. अमेरिकन विद्यापीठे विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रात तर जपानी विद्यापीठे संशोधनात अग्रेसर आहेत.

विज्ञान तंत्रज्ञान व संशोधनामुळे हे दोन देश जगात अग्रेसर आहेत. विकासाच्या मार्गावर असलेल्या आपल्या देशात ज्ञानाधिष्ठीत समाज निर्मितीसाठी राष्ट्रीय स्तरावर दूरगामी व एकमुखी नियोजनाची गरज ओळखून राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रीय ज्ञान आयोग म्हणजे पंतप्रधानांचे उच्चस्तरीय सल्लागार मंडळ असून ज्ञानाधिष्ठीत समाज व अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याच्या हेतूसाठी या आयोगाची निर्मिती करण्यात आली.

१.१ ज्ञान आयोगाची गरज

एकविसावे शतक हे ज्ञान पुनरुज्जीवनचे शतक आहे. या ज्ञानाधिष्ठीत शतकात ज्ञानातून संपत्ती निर्माण करण्याच्या क्षमतेला फार महत्त्व आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात विज्ञान तंत्रज्ञान, संगणक व माहिती तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवन बदलून गेले. जागतिकीकरणामुळे भारतासारख्या

विकसनशील देशात शिक्षण, ज्ञान, ज्ञानापासून संपत्तीची निर्मिती व अर्थकारण यांचे नवीन संदर्भ बदलत आहे. ज्ञानाचे संसाधन म्हणून उपयोग करण्याची क्षमता ज्या देशात आहे तोच देश जागतिक स्पर्धेत टिकू शकतो.

भारतात नजीकच्या दशकात जगातील सर्वाधिक तरुण मनुष्यबळाचे संसाधन निर्माण होणार आहे. त्यामुळे येणाऱ्या संधीचा योग्य उपयोग करून ज्ञानाधिष्ठीत समाजाची जागतिक आव्हाने पेलण्यासाठी नियोजनात्मक कार्यक्रमाची गरज होती. भारतात विविध शैक्षणिक स्तर व्यावसायिक शिक्षण ग्रामीण व सामाजिक विकासासाठी वेगवेगळी मंडळे अस्तित्वात आहेत. त्यांची कार्यक्षेत्रेही वेगवेगळी आहेत. त्यामुळे राष्ट्रीय स्तरावर एकमुखी व दूरगामी नियोजनाची गरज ओळखून डॉ. मनमोहन सिंग यांनी दि.१३.०६.२००५ रोजी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाची स्थापना केली. डॉ. सॅम पित्रोदा हे या आयोगाचे अध्यक्ष असून विविध क्षेत्रातील एकूण सात तज्ज्ञ व्यक्ती या समितीच्या सदस्य आहेत. तीन वर्षांचा कार्यकाल असलेल्या या समितीने आपला अहवाल व शिफारशी पंतप्रधानांना सादर केला आहे.

१.२ ज्ञान आयोगाची उद्दिष्टे

ज्ञानाधिष्ठीत समाज निर्मिती हे ज्ञान आयोगाचे प्रमुख उद्दिष्ट असून ज्ञान संकल्पना (Knowledge Concept), ज्ञान निर्मिती (Knowledge Creation), ज्ञान प्राप्तीत सुलभता (Access to Knowledge), ज्ञानाचे उपयोजन (Knowledge Application) व उत्तम ज्ञानसेवांचा विकास (Delivery of Services) या पाच मुलतत्वांवर आधारित ज्ञान आयोगाकडे पुढील कार्ये सोपविण्यात आली.

१. ज्ञान निर्मितीचे नवीन मार्ग शोधणे.
२. ज्ञान निर्मितीत सामाजिक सहभाग वाढविणे.
३. समाजातील सर्व स्तरांत ज्ञान उपलब्ध करणे.
४. सशक्त शिक्षण व्यवस्थेसाठी नवीन संस्था निर्माण करणे.
५. संशोधनास चालना देणे.
६. आरोग्य, शिक्षण, कृषी, पाणी, उर्जा व उद्योग या क्षेत्रांत ज्ञानाचे उपयोजन सुलभ करणे.
७. सक्षम प्रशासन व संपर्क व्यवस्थेसाठी माहिती व संप्रेषण साधनांचा उपयोग करणे. या कार्यासाठी ज्ञान आयोगाने सर्वांत प्रथम शिक्षणाचा हक्क भाषा माध्यम भाषांतर

कार्य ग्रंथालय ज्ञान साधनाचे राष्ट्रीय जाळे व उपग्रहीय ज्ञान मार्ग (Portal) या सहा क्षेत्रांचा विकास आवश्यक मानून त्यासाठी कार्यगट (Working group) स्थापन करण्यात आले. या कार्यगटाच्या अहवालाच्या आधारे राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने आपल्या शिफारशी केंद्र सरकारला सादर केल्या आहेत. सध्या ज्ञान आयोगाचा प्रस्ताव केंद्र व राज्य सरकारच्या विचाराधीन असून राजस्थान ओरिसा व आंध्र या राज्यांमध्ये कृतिकार्यक्रमाची रूपरेषा तयार करण्यासाठी विभागवार मंडळे स्थापन करण्यात आली आहेत. तसेच राष्ट्रीय ज्ञान जाळे (NKN) राष्ट्रीय नमुना पाहणी कार्यालय (NSSO) ई गर्व्हन्स प्रोजेक्ट (NeGP), इ. द्वारे आयोगाच्या काही शिफारशींची अंमलबजावणी सुरू झाली आहे.

१.३ ग्रंथालय कार्यगट

ग्रंथालयासाठी दिल्ली येथील सचिवालय ग्रंथालयाच्या माजी संचालक श्रीमती कल्पना दासगुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक कार्यगट नियुक्त केला. सोपविलेले कार्य वेळेत पूर्ण करण्यासाठी या गटाने आणखी चार विशेष समित्यांची नियुक्ती केली. कार्यगट व विशेष समित्यांनी भारतातील ग्रंथालयांची पाहणी करून ग्रंथालय क्षेत्राचा अहवाल व शिफारशी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाकडे सादर करण्याचे कार्य सोपवण्यात आले. कारण राष्ट्रीय आयोगाने स्वीकारलेल्या पंचसूत्रीपैकी ज्ञानप्राप्तीची सुलभता (Access to Knowledge) या सूत्राचा अवलंब करण्यासाठी ग्रंथालये दोन प्रकारची कार्य करू शकतात. पहिले स्थानिक पातळीवरील ज्ञान व माहिती केंद्रे व दुसरे राष्ट्रीय व वैश्विक ज्ञान प्राप्तीचे मार्ग हे होत. माहिती साधन व माहिती निर्धन या दोन समाजगटासाठी ग्रंथालये समान स्तरावर माहिती सेवा देऊ शकतात. त्यामुळे राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने पुढील कार्ये ग्रंथालय कार्य गटाकडे सोपविली.

१. ग्रंथालयाची उद्दिष्टे नव्याने ठरविणे.
२. ग्रंथालयाच्या समस्या व आव्हाने जाणून घेणे.
३. ग्रंथालयाच्या सर्वांगीण विकासासाठी बदल सुचविणे.
४. आधुनिक माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानद्वारे ग्रंथालय सेवा सुधारणे.
५. माहिती साधन व माहिती निर्धन या दोन समाजगटातील अंतर कमी करण्यासाठी नवीन उपक्रमाची शक्यता तपासणे.
६. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणात गुणवत्ता निर्माण करण्याचे मार्ग शोधणे व कार्यरत व्यावसायिकांसाठी उजळणी वर्गाची व्यवस्था करणे.
७. ग्रंथातील सांस्कृतिक व स्वदेशी ठेवा जतन करण्यासाठी सुविधा निर्माण करणे.

८. ज्ञानाचे उपार्जन व उपयोजन सुलभ करण्यासाठी योग्य व पुरेशी यंत्रणा निर्माण करणे.

९. ग्रंथालयाबाबतच्या इतर घटकांचा विचार करणे.

ही कार्ये करण्यासाठी ग्रंथालय कार्यगट व विशेष समित्यांनी ग्रंथालय व्यावसायिकांशी प्रत्यक्ष चर्चा, भेटी व पत्रव्यवहाराद्वारे ग्रंथालयाचा दर्जा, संभाव्य क्षमता व वस्तुस्थितीचा अभ्यास करून ग्रंथालयासंबंधीचा अहवाल राष्ट्रीय ज्ञान आयोगास सादर केला. या अहवालाच्या आधारे राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयासंबंधीच्या शिफारशी पंतप्रधानाकडे सादर केल्या आहेत.

२. ज्ञानसंसाधन केंद्र

ज्ञानाची निर्मिती वितरण व जतन करण्यासाठी ग्रंथालये आवश्यक आहेत. विषमतायुक्त समाजाचे समतायुक्त समाजामध्ये रूपांतर करण्यासाठी ग्रंथालये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या दृष्टीने ग्रंथालये म्हणजे ज्ञान भांडारे होत. या ज्ञान भांडाराचे भवितव्य केवळ ज्ञानाचे संकलन, साठवण व पुनर्वापर एवढ्यापुरते मर्यादित नसून ज्ञानाची शुद्धीकरण प्रक्रिया यावर अवलंबून आहे. त्यामुळेच महाराष्ट्र सरकारने सार्वजनिक विद्यापीठ कायदा २०११ मध्ये ग्रंथालयांना 'ज्ञान संसाधन केंद्र' असे म्हटले आहे. या ज्ञान संसाधन केंद्रामधील ज्ञानाचा व कौशल्याचा लाभ पूर्ण क्षमतेने होण्यासाठी नवीन माहिती संप्रेषण तंत्र, प्रशिक्षित ज्ञान व्यवस्थापक व एक सुनियंत्रित प्रणालीची गरज आहे.

२.१ ग्रंथालयाचे कार्य

ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी ग्रंथालयाचे कार्य महत्त्वाचे आहे. समाजातील सर्व स्तरापर्यंत ज्ञान व माहिती अधिकार उपलब्ध करून देण्यासाठी ग्रंथालय हा उत्तम मार्ग आहे. तसेच शिक्षण व्यवस्था सशक्त करण्यासाठी व संशोधनास पूरक म्हणूनही ग्रंथालयाचे कार्य महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रीय स्तरावर प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी विविध प्रकारच्या माहितीची गरज भासते. त्यामुळे आरोग्य, शिक्षण, कृषी, उद्योग, उर्जा, पाणी या लक्ष्यक्षेत्रात या माहितीचे उपयोजन करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान व संप्रेषण साधनांची आवश्यकता असते. ग्रंथालयाच्या माध्यमातून संशोधन व ज्ञानाच्या निर्मिती कार्यास चालना मिळते.

२.२ ग्रंथालयांची सद्यःस्थिती

भारतात सध्या ग्रंथालय हा विषय राज्याच्या अखत्यारीत असल्यामुळे या क्षेत्रात राष्ट्रीय स्तरावर एकवाक्यता व समन्वय नाही. भारतातील सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयांची अधिकृत व एकसंघ माहिती उपलब्ध नाही. राष्ट्रीय स्तरावर ग्रंथालयांचे नेतृत्व करणारी संस्था नसल्यामुळे या क्षेत्रातील शिक्षण, प्रशिक्षण व संशोधनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी मार्गदर्शनाची गरज आहे. तसेच प्रशिक्षित मनुष्यबळाची आवश्यकता मध्यवर्ती ग्रंथालय निधी माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे उपयोजन सामाजिक सहभाग व खाजगी संग्रहाची देखभाल इत्यादींसाठी राष्ट्रीय स्तरावर एकसूत्रता असणे आवश्यक आहे. ग्रंथ व अन्य माहिती साधनांमध्ये उपलब्ध असलेल्या स्वदेशी व प्राचीन ज्ञानाचे जतन व संग्रह करण्यासाठी ग्रंथालय या संस्थेचा सर्वांगीण विकास करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे ज्ञान आयोगाने ग्रंथालय प्रस्तावात म्हटले आहे की,

“There is urgent need for reform in the Libraries and Information service sector.”

२.३ ग्रंथालय शिफारशी

ग्रंथालय क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने दहा शिफारशी केल्या आहेत व या शिफारशी अमलात आणण्याचे मार्गही सुचविले आहे.

१. ग्रंथालयासाठी राष्ट्रीय आयोग स्थापना करणे.
२. देशातील सर्व ग्रंथालयांची मोजदाद करणे.
३. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र शिक्षण, प्रशिक्षण व संशोधन सुविधामध्ये सुधारणा करणे.
४. ग्रंथालयासाठी आवश्यक असणाऱ्या मनुष्यबळाचा आढावा घेणे.
५. केंद्रीय ग्रंथालय निधी निर्माण करणे.
६. ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण करणे.
७. ग्रंथालय व्यवस्थापनाच्या सामाजिक सहभागास प्रोत्साहन देणे.
८. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या ग्रंथालयातील उपयोजनास चालना देणे.
९. खाजगी वाचन साहित्य संग्रहाची देखभाल करणे.
१०. ग्रंथालय आणि माहिती सेवा विकसित करण्यासाठी सार्वजनिक वा खाजगी क्षेत्राच्या भागीदारीतवास चालना देणे.

या दहा प्रमुख शिफारशींची सविस्तर माहिती अहवालातील परिशिष्ट ५ मध्ये देण्यात आली आहे.

३. ग्रंथालय विकासाची गरज

भारतात डॉ. रंगनाथन यांनी ग्रंथपालनाची तत्त्वे व ज्ञान व्यवस्थापनाची तंत्रे विकसित करून ग्रंथालयास शासकीय आधार मिळविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. तसेच U.G.C. माध्यमातून ग्रंथालयाच्या विकासाचे प्रयत्न शासनाने केले आहे. परंतु सध्या ग्रंथालय आणि माहिती क्षेत्रातील संशोधनाची संख्या मर्यादित आहे. भारतातील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक विविधतेचा विचार करून जागतिक घडामोडीबरोबर संतुलन ठेवणे आवश्यक आहे. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत ग्रंथालयीन सेवा साधने व तंत्रज्ञान यांचे मूल्यमापन व सेवा करणे आवश्यक आहे. ग्रंथालय क्षेत्राबाबत राष्ट्रीय स्तरावर एकसूत्रता व गुणवत्ता राखण्यासाठी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या शिफारशी तीन प्रकारच्या आहेत. ग्रंथालय विकासासाठी संस्थांची निर्मिती, प्रस्थापित व्यवस्थेत सुधारणा व बाह्यस्रोतांची मदत या तीन पद्धतीने ग्रंथालय क्षेत्राचा विकास अपेक्षित आहे.

३.१ ग्रंथालय विकास

ग्रंथालयाच्या माध्यमातून ज्ञान निर्मितीचे नवीन मार्ग, ग्रंथालयाचे सक्षम प्रशासन व सशक्त शिक्षण संस्था निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आयोगाने पुढील सूचना केल्या आहेत. ग्रंथालयाच्या विकासासाठी राष्ट्रीय ग्रंथालय आयोग, राष्ट्रीय ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संस्था व ग्रंथालय सेवकांसाठी आकृतिबंध या तीन बाबी आवश्यक आहेत.

अ) राष्ट्रीय ग्रंथालय आयोग स्थापन करणे

भारतातील सर्व ग्रंथालयांत समन्वय, समान मार्गदर्शन व नियंत्रण ठेवण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर एका शिखर संस्थेची गरज आहे. त्यासाठी प्रथम तीन वर्षांसाठी राष्ट्रीय ग्रंथालय मंडळाची स्थापना करून पुढे या मंडळाचे कायमस्वरूपी राष्ट्रीय ग्रंथालय आयोगात रूपांतर करावे. या आयोगाने राष्ट्रीय स्तरावर सर्व प्रकारची ग्रंथालये व ग्रंथालयीन कार्ये सेवा संग्रह, तांत्रिक प्रक्रिया प्रशिक्षण इ. ची प्रमाणिके तयार करावीत. सार्वजनिक व खाजगी ग्रंथालय विकासासाठी यंत्रणा निर्माण करावी. ग्रंथालय संशोधन व विकास माहिती सेवांचा दर्जा ग्रंथ व ग्रंथेत्तर प्रकाशने इ. बाबत सुधारात्मक उपाययोजना करावी. तसेच शासनाला ग्रंथालय क्षेत्राबाबत सल्ला व मार्गदर्शन करावे.

ग्रंथालय क्षेत्राचे परिपूर्ण ज्ञान असलेल्या तज्ज्ञ व विश्वासार्ह व्यक्तींची नेमणूक या आयोगाच्या प्रमुख पदासाठी करण्यात यावी. ग्रंथालयासाठी उपलब्ध केलेल्या निधीचे व्यवस्थापन, शैक्षणिक ग्रंथालय सेवकांचा आकृतिबंध, खाजगी वाचन साहित्य संग्रहाच्या देखभालीसाठी ग्रंथालय मंडळ इ. बाबींचे नियोजन करावे. राष्ट्रीय स्तरावर सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयांचे नियंत्रण करणारे हे आयोग असावे. परिशिष्ट एकमध्ये राष्ट्रीय ग्रंथालय आयोगाची निर्मिती व कार्ये सविस्तर दिली आहेत.

आ) राष्ट्रीय ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संस्था स्थापन करणे

ग्रंथालय आणि माहिती क्षेत्रातील बदलांचा व नावीन्यीकरणाचा प्रचंड वेग लक्षात घेता या क्षेत्रात संशोधन व विकास या उपक्रमाची गरज असते. जागतिक पातळीवर ग्रंथालय क्षेत्रातील संशोधनाचे उपयोजन इंटरनेटवरील माहिती रचनेसाठी केले जात आहे. तसेच संशोधनातून निर्माण झालेल्या तंत्र व साधनांचा परिणामकारक उपयोग होण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन व प्रशिक्षणाची गरज आहे. त्यामुळे ग्रंथालय क्षेत्रातील शिक्षण, प्रशिक्षण, संशोधन व विकास यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर ग्रंथालय माहितीशास्त्र संस्था स्थापन करावी. या प्रस्तावित संस्थेने ग्रंथालयीन व्यावसायिकांसाठी प्रशिक्षण, निरंतर शिक्षण व प्रशिक्षकासाठी प्रशिक्षणाचे उपक्रम व ग्रंथालय क्षेत्रातील संशोधन व विकासाचे उपक्रम राबवावेत. प्रस्तावित संस्थेतील माहिती शास्त्रज्ञ संशोधनासह बाह्य संस्थेचे प्रायोजित उपक्रम राबवतील व इतर संस्थांना सल्ला - सेवा देतील तसेच सर्व प्रकारच्या माध्यमांद्वारे संशोधनाचे निष्कर्ष प्रसारित करतील. अशा प्रकारे ही संस्था ग्रंथालय व्यावसायिकांचे नेतृत्व करणारी असावी असे अपेक्षित आहे. या संस्थेचे पालकत्व सांस्कृतिक मंत्रालयाकडे असावे अशी सूचनाही दिलेली आहे.

परिशिष्ट दोनमध्ये राष्ट्रीय ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संस्थेची निर्मिती व कार्ये सविस्तर दिली आहेत.

इ) ग्रंथालय सेवकांसाठी आकृतिबंध निश्चित करणे

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या दृष्टीने भारतातील सर्वाधिक तरुण मनुष्यबळ हेच ज्ञाननिर्मितीचे प्रमुख स्रोत असून त्यांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाचे सदस्य श्री. नंदन निलकेणी यांच्या मते- *“Our human capital needs to be empowered they need access to markets and jobs.”*

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने कार्यगटाकडे सोपविलेल्या ग्रंथालयीन मनुष्यबळाचा राष्ट्रीय

स्तरावर आढावा घेऊन मनुष्यबळाची आवश्यकता व आकृतिबंध निश्चित करावा अशी शिफारस केली आहे. राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने सार्वजनिक ग्रंथालयाचा आकृतिबंध एका परिशिष्टात सविस्तर दिला आहे. तर राष्ट्रीय शैक्षणिक व विशेष ग्रंथालयातील सेवकांचा आकृतिबंध अनुक्रमे सांस्कृतिक विभाग, ग्रंथालय आयोग व विशेष ग्रंथालयाच्या मातृसंस्थानी निश्चित करण्याचे याच परिशिष्टात नमूद केले आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या विविध स्तरांनुसार वेगवेगळा आकृतिबंध सुचविला असून सेवकांची वर्गवारी चार गटांत केली आहे. तसेच चार ते सहा ग्रंथालयामध्ये समन्वय साधण्यासाठी एक माहिती अधिकारी असावा अशी सूचना केली आहे. परिशिष्ट तीनमध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयाचा आकृतिबंध व कार्यानुसार वर्गवारी सविस्तर दिलेली आहे. तसेच ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम विभागाचाही आकृतिबंध दिलेला आहे.

३.२ ग्रंथालय सुधारणा करणे

समाजातील सर्व स्तरांत व लक्ष्यक्षेत्रात ज्ञानाचे उपयोजन माहिती संप्रेषण साधनांद्वारे सुलभ करणे, ज्ञाननिर्मितीसाठी सामाजिक सहभाग वाढविणे, ग्रंथालयांची मोजदाद करणे या उद्दिष्टपूर्तीसाठी आयोगाने पुढील सूचना केल्या आहेत.

अ) ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे आधुनिकीकरण करणे

ग्रंथालयीन साधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग करण्यासाठी ग्रंथालयाने प्रथमतः वाचनसाहित्य देवघेव, अभ्यासिका, संदर्भ सेवा, इंटरनेट या चार सेवा विनामूल्य द्याव्यात. याशिवाय ग्रंथालय सनद ग्रंथालय जाळे निर्मिती सूचीय नोंदीचा राष्ट्रीय संग्रह व इतर पूरक सेवा अत्यावश्यक केल्या जाव्यात. ग्रंथालय सनदमध्ये ग्रंथालयीन उद्दिष्टे व ग्रंथालयीन सेवांचे आश्वासन यांचा समावेश करण्यात यावा. ग्रंथालय सनदचा नमुना परिशिष्टामध्ये दिलेला आहे.

ग्रंथालयाच्या आधुनिकीकरणासाठी वाचनसाहित्य संग्रह विकास, ग्रंथालयीन सेवा, संग्रह व सेवांचे मूल्यमापन, ग्रंथालयाचे नेटवर्कींग, शोधसुविधा, सूचीय नोंदींचा राष्ट्रीय संग्रह, पायाभूत सुविधा, मानवी संसाधन विकास इ.बाबींचे तपशिलासह मार्गदर्शन शिफारशीमध्ये केलेले आहे व परिशिष्ट चारमध्ये सविस्तर तपशील दिला आहे.

आ) खाजगी व वैयक्तिक वाचनसाहित्य संग्रहाची देखभाल करणे

देशामध्ये खाजगी व व्यक्तिगत वाचनसाहित्य संग्रहाचे जतन करण्यासाठी कोणतीही

व्यवस्था उपलब्ध नाही. राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने तज्ज्ञांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमावी. व त्यासाठी दहा प्रादेशिक केंद्रे स्थापन करावीत अशी सूचना आयोगाने केली आहे. खाजगी संग्रहातील सांस्कृतिक, वारसात्मक, ऐतिहासिक, दुर्मिळ ग्रंथ, पत्र दैनंदिनी, दस्तऐवज साधने यांची वर्गवारी तयार करून त्यांची नोंद व जतन करणेसाठी स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करावी. तसेच खाजगी वाचनसाहित्य संग्रहासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे विकसित करावी अशी शिफारस आयोगाने केली आहे. त्याचा तपशील परिशिष्ट पाचमध्ये देण्यात आला आहे.

इ) ग्रंथालयांची मोजदाद करणे

देशातील ग्रंथालयांची सांख्यिकीय माहिती अधिकृत व एकसंघपणे उपलब्ध नसल्यामुळे भारत सरकारच्या सांस्कृतिक गटाने एक कृतिगट स्थापन करून ग्रंथालयाची मोजदाद एक वर्षात करावी. तसेच राष्ट्रीय स्तरावर नमुना पाहणीद्वारे वाचक गरजा व अभिरुचीचे सर्वेक्षण करावे. त्यामुळे ग्रंथालय सेवामध्ये सुधारणा करणे, नियोजन करणे व धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी या माहितीचा उपयोग होणार आहे.

३.३ बाह्य स्रोतांची मदत

ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र निधी, सामाजिक सहभाग व ग्रंथालयीन कार्यासाठी बाह्य स्रोतांची मदत इ. घटकांद्वारे ग्रंथालय विकासाच्या शिफारशी स्वतंत्रपणे दिलेल्या आहेत.

अ) ग्रंथालय निधी निर्माण करणे

ग्रंथालय क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी केंद्रीय निधीची गरज आहे. ग्रंथालयासाठी राष्ट्रीय स्तरावर केंद्र सरकार व उद्योजक यांच्यामार्फत समसमान प्रमाणात प्रत्येकी १०० कोटींचा निधी उपलब्ध करावा. तसेच केंद्र व राज्य सरकारच्या शिक्षण अनुदानापैकी निश्चित रक्कम ग्रंथालयासाठी ठेवली जावी. या निधीचे व्यवस्थापन राष्ट्रीय ग्रंथालय आयोगाने करावे.

आ) सामाजिक सहभाग वाढविणे

राष्ट्रीय ते ग्रामीण स्तरपर्यंत सर्व प्रकारच्या राजकीय, सामाजिक व सार्वजनिक घटकांचा समावेश ग्रंथालय व्यवस्थापनात करण्यात यावा अशी शिफारस आयोगाने केली आहे. ग्रंथालय व्यवस्थापन व निर्णय प्रक्रियेत सामाजातील नागरिकांना सहभागी करून घ्यावे. तसेच ग्राम ग्रंथालये व स्थानिक माहिती केंद्रे पंचायत समिती

मार्फत निर्माण करण्यात यावीत. विशेषतः सार्वजनिक ग्रंथालये स्थानिक नागरिकांनीच चालवावीत.

इ) खाजगी संस्थांची मदत घेणे

मानव कल्याणासाठी कार्यरत असणाऱ्या सामाजिक संस्था, कारखानदार व इतर खाजगी संस्थांनी ग्रंथालय विकासासाठी एकत्रितपणे मदत करावी. तसेच ग्रंथालयाचा सेवा व दर्जा सुधारण्यासाठी सार्वजनिक व खाजगी भागीदारीस प्रोत्साहन द्यावे अशी शिफारस ज्ञान आयोगाने केलेली आहे.

४. ग्रंथालयीन कृतिकार्यक्रम

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या ग्रंथालयासाठी केलेल्या या सर्व शिफारशीच्या कार्यवाहीचा मसुदा ठरविण्यासाठी दिल्ली येथे "Libraries on Agenda" या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रांत राष्ट्रीय ते ग्रामीण स्तरावर राजकीय, सामाजिक, सार्वजनिक व खाजगी घटकांची भूमिका, जबाबदारी व कार्यपद्धती निश्चित करण्यात आली. राष्ट्रीय ग्रंथालय आयोगाची रचना व कार्ये, कृतिकार्यक्रम, ग्रंथालय सुविधेची व्यापारी तत्त्वाची नवी भूमिका व कार्य प्रसाराची दिशा याबाबत चर्चा व अंमलबजावणीसाठी राष्ट्रीय स्तरावरील कार्यक्रमाचे नियोजन करण्यात आले.

ग्रंथालय प्रसारासाठी निश्चित केलेली खालील घोषवाक्ये हे या चर्चासत्राचे विशेष व महत्त्वपूर्ण फलीत होय.

1. Libraries : a Key to Prosperity
2. Roots to Research
3. READ India
4. For Each Village a Library

No School without a Library.

या घोषवाक्यात समाजाचा विकास म्हणजेच समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या क्षमतेचा विकास व त्यासाठी ज्ञान ही मूलभूत गरज तर ग्रंथालये म्हणजे ज्ञानप्राप्तीची पर्यायाने सामाजिक विकासाची गुरुकिल्ली (Key to Prosperity) मानलेली आहे.त्यासाठी ग्रंथालयाच्या माध्यमातून आवश्यक असलेल्या मूलभूत सेवा ते संशोधनासाठी (Root to Research) उत्तम ज्ञानसेवांचा विकास करणे आवश्यक मानले आहे. समाजातील सर्व स्तरांत ज्ञानाचे संप्रेषण (Reach) प्रत्येक समाजघटकाचे

सशक्तीकरण (Empower) त्यासाठी ज्ञानसेवांचे उत्तम व्यवस्थापन (Administer) व याद्वारे समाजाचा सर्वांगीण विकास (Development) साधण्यासाठी इ.स. २०२० पर्यंत प्रत्येक गावात व प्रत्येक शाळेत ग्रंथालये स्थापन करण्याची रूपरेषा तयार करण्यात आली. तसेच प्रत्येक वर्षी किमान १०% उद्दिष्टपूर्तीचे लक्ष्य ठरविण्यात आले आहे. या घोषवाक्यातच ग्रंथालयाचे धोरण सामावलेले आहे असे म्हणणे सयुक्तिक होईल.

समारोप

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयासाठी केलेल्या या सर्व शिफारशी प्रामुख्याने ज्ञान प्राप्तीत सुलभता (Access to knowledge) या एका क्षेत्रांतर्गत केलेल्या असल्या तरी या शिफारशींच्या माध्यमातून ज्ञानाची निर्मिती ज्ञानाचे उपयोजन व उत्तम ज्ञानसेवांचा विकासही शक्य झाला आहे.

राष्ट्रीय ग्रंथालय आयोग व ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संस्थेची निर्मिती यांमुळे शिक्षण व्यवस्था सबळ होऊन संशोधनास चालना मिळते. ग्रंथालयाच्या आधुनिकीकरणामुळे माहिती संप्रेषण व्यवस्था प्रभावी होते. समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत ज्ञानाचे मार्ग खुले होतात. प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढते. स्थानिक पातळीवर सामाजिक सहयोगातून ग्रंथालयाची निर्मिती होऊन स्थानिक माहिती पद्धती विकसित होते. खाजगी वाचन साहित्याची राष्ट्रीय स्तरावर नोंद केल्यामुळे ज्ञान निर्मिती कार्यात समाजाचे योगदान वाढू शकते. राष्ट्रीय स्तरावर ग्रंथालय निधी व ग्रंथालय निर्मिती कार्यात सार्वजनिक संस्था, कारखानदार इ. चा सहभाग वाढतो. अशा प्रकारे ग्रंथालयाच्या शिफारशींच्या माध्यमातून ज्ञानधिष्ठित समाज निर्मितीचा राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाचा हेतू सफल होण्यास मदत होऊ शकते.

राष्ट्रीय ग्रंथालय आयोग भारतातील विविध राज्यांशी संपर्कात असून अनेक राज्यांनी आराखडे तयार केले आहेत. भारतातील लोकशाही शासन व्यवस्थेमुळे धोरणांची अंमलबजावणी करण्यात विलंब होत असला तरी जागतिक स्पर्धेत गुणवत्ता निर्माण करण्यासाठी ग्रंथालय क्षेत्राचा विकास अपरिहार्य आहे.

संदर्भ सूची

१. Dhiman, A.K. and Sinha, S.C. (2005), Academic libraries, New Delhi: E55 Publication .

२. Deshpande, N.J. and Patil, S.K., ed.(2004), University and college librarianship in India in 21st Century, Pune: Dept. of Lib and Inf. Sc., University of Pune.
३. Nigavekar, Arun (2004), 'Tenth Five Years Plan in Higher Educationin.' University & College Librarianship in India in the 21st Century, Ed.Deshpande, Neela.Pune ,Dept. of Lib & Inf Science, Pg.42.
४. पारखी, गंगाधर (२०१२), ग्रंथालय विकास दर्शन, पुणे : युनिवर्सल प्रकाशन.
५. कुंभार, राजेंद्र (२००७), राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयासंबंधी भारत सरकारला केलेल्या शिफारशी - भाग १, ज्ञानगंगोत्री १ (७).
६. कुंभार, राजेंद्र (२००७), राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने ग्रंथालयासंबंधी भारत सरकारला केलेल्या शिफारशी - भाग २, ज्ञानगंगोत्री २ (८).
७. शेवाळे, मधुकर (२०११), ग्रंथपालनाचा इतिहास आधुनिक काळ, ज्ञानगंगोत्री नं १ व २ (१२).
८. Government of India, (2009), Report of the National Knowledge Commission, Pg. 173.

ग्रंथालये आणि दफ्तरखाने यांमधील आपत्ती व्यवस्थापन

डॉ. प्रकाश गणेश करमरकर
सेवानिवृत्त ग्रंथपाल, वि. ग. वझे महाविद्यालय, मुलुंड (पू.) मुंबई
prakash_karmarkar@yahoo.com

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आपत्ती व्यवस्थापनास अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. आपत्ती व्यवस्थापनाशी निगडित अभ्यासक्रमही राबविले जातात. मात्र म्हणावे तेवढे लक्ष या विषयाकडे देण्यात येत नाही. ग्रंथालय आणि महितीकेंद्रांच्या सुरक्षिततेसंदर्भात आपत्ती व्यवस्थापन हा अतिशय महत्त्वपूर्ण भाग आहे. वाचनसाहित्याची विविध आपत्तीपासून सुरक्षा करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक उपाययोजना यांची विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील दिलेल्या उदाहरणांसहीत चर्चा करण्यात आलेली आहे.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या विषयांतर्गत ग्रंथालयीन आपत्तीव्यवस्थापन या विषयांतर्गत मराठीत फारच कमी ग्रंथ लेखन झालेले आढळते. ग्रंथालयीन आपत्ती व्यवस्थापन या विषयाला इतर देशांच्या तुलनेत भारतात हवे तेवढे महत्त्व दिले गेलेले आढळून येत नाही. आपत्ती ह्या नेहमीच येत नाहीत, केव्हांतरीच उद्भवतात पण व्यवस्थापन मात्र सदैवच करावे लागते. २५ आणि २६ जुलै २००५ रोजी मुंबईत अभुतपूर्व असा पाऊस पडला. सार्वजनिक तसेच खाजगी मालमत्तेचे प्रचंड नुकसान झाले. या आपत्तीने अनेकांना संकटात टाकले. अनेक घरे, बाजारपेठा, अनेक कारखाने, सार्वजनिक ठिकाणे, कार्यालये, शाळा, महाविद्यालये या आपत्तीत जशा सापडल्या तशीच अनेक महाविद्यालयीन ग्रंथालये हीदेखील या आपत्तीत सापडली. पोलादपूर, जि. रायगड येथील मोरे महाविद्यालय ग्रंथालयासहीत वाहून गेले. चेंबुरचे विवेकानंद महाविद्यालय ग्रंथालय, आचार्य मराठे महाविद्यालय ग्रंथालय, बांद्रे येथील चेतना महाविद्यालय ग्रंथालय,

आचार्य मराठे महाविद्यालय ग्रंथालय, उल्हासनगरचे चांदीबाई महाविद्यालय (C.H.M. College) ग्रंथालय तसेच माटुंग्याचे रूपारेल महाविद्यालय ही काही बाधीत झालेली नमुनादाखल ग्रंथालये. येथील ग्रंथपालांपुढे आपत्ती निवारण्यासाठी कोणतीही मार्गदर्शक तत्त्वे नव्हती, साधने नव्हती. तेथील ग्रंथपालांनी आपआपल्या परीने ग्रंथालयांचे नुकसान टाळण्याचा प्रयत्न केला, पण ते मर्यादित स्वरूपातच यशस्वी ठरले.

पाऊस, पूर याच काही केवळ आपत्ती नव्हते इतर अनेक आपत्तींचा विचार करायला हवा. सर्वसाधारणपणे या आपत्ती पुढीलप्रमाणे आहेत. आपत्तींचे दोन विभागांत वर्गीकरण केले जाते.

१) मानवनिर्मित आपत्ती (Manmade Disasters)

२) नैसर्गिक आपत्ती (Natural Disasters)

या दोन प्रकारच्या प्रमुख आपत्तींचे काही उपप्रकार पुढील प्रमाणे आहेत.

मानवनिर्मित आपत्ती (Manmade Disasters)

१) रासायनिक अपघात

२) तेलतवंग आणि त्या प्रकारचे इतर

३) किरणोत्सर्ग आणि संबंधित अपघात

४) सामाजिक संघर्ष/मुद्दे/दहशतवाद वा तत्सम

५) निर्वासीत/शरणार्थी/स्थलांतरितांच्या विविध समस्या

६) मानवाने मुद्दामहून घडवून आणलेले अपघात

नैसर्गिक आपत्ती (Natural Disasters)

१) महापूर

२) दुष्काळ

३) भूकंप

४) वादळे- चक्रीवादळे

५) सुनामी

६) भूस्खलन

७) ज्वालामुखींचे उत्पात

८) आग

९) रोगांच्या साथी वगैरे

या व अशा प्रकारच्या आपत्तीत ग्रंथालयांवर कमी, जास्त कालावधीचे आघात होत असतात. मानवनिर्मित आपत्ती नियम करून, कायदे करून, प्रबोधन, प्रशिक्षण अथवा आवश्यक त्या कृती करून नियंत्रित करता येतात, पण नैसर्गिक आपत्तींचा विचार वेगळा करावा लागतो. नैसर्गिक आपत्तींचे स्वरूप कधी कधी इतके भयावह, विराट असते, अनपेक्षित असते की पूर्वी अमलात आणलेल्या योजना नवीन आपत्तींना जशाच्या तशा लागू पडतातच असे नाही. आपत्ती व्यवस्थापनात त्याचाही विचार करावा लागतो. आपत्ती व्यवस्थापनाला पुढील गोष्टी समाविष्ट असतात.

- १) संभाव्य धोके ओळखून नियोजन करणे
- २) जी जोखीम हेतुपुरस्सर स्वीकारली असेल तिचे यथायोग्य मूल्यमापन करणे उदा. औद्योगिक क्षेत्रात ग्रंथालय स्थापन केलेले असेल तर ग्रंथालयाच्या जवळपास असणारे रसायनिक कारखाने त्यामुळे कधीकाळी निर्माण होऊ शकणारे अपघात यांचा विचार आधीच करून आपत्तीजनक परिस्थिती निर्माण झाल्यास कोणती कृती करणे आवश्यक आहे, त्याची ठोस कार्यवाही.
- ३) म्हणजेच स्वीकारलेली जोखीम लक्षात घेऊन आवश्यक तेव्हा आपत्ती परिणामकारकरित्या नियंत्रित करता येईल अशी यंत्रणा प्रस्थापित करणे.
- ४) प्रशिक्षण, नेतृत्व या माध्यमांतून आपत्ती नियंत्रणासाठी उचित मार्गदर्शन करणे.

ग्रंथालये आणि दफ्तरखाने या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखा, दखल घेण्यासारखा जागतिक स्तरावर अनेक देशांमध्ये ज्या आपत्ती निर्माण झाल्या त्यातील काही निवडक घटनांचा आपण विचार करू.

अमेरिकेमध्ये ग्रंथालयीन आपत्ती व्यवस्थापनात एकमेकांना मदत करण्यासाठी ग्रंथालयीन साहाय्यकारी किंवा सहकारी पद्धत आहे. एकमेकांना, परस्परांना कशा प्रकारे उत्तम सहकार्य करता येते याचा हा नमुना आहे. सध्या कॅलिफोर्नियामध्ये संगणकीय कार्याला वाहिलेल्या चार इंटरनेट संस्था आहेत. आपत्तीमध्ये सजग आणि सज्ज राहणे हे त्यांचे ध्येय आहे. तिथे सतत होणारे भूकंप हे एक कारण आहेच पण इतरही कारणे आहेत. लॉस एन्जेलीस सेंट्रल पब्लिक लायब्ररी (LAPL) एप्रिल १९८६ मध्ये घडलेल्या आग प्रकरणामुळे २.१ मिलियन ग्रंथापैकी सुमारे ४,००,००० ग्रंथ आगीमध्ये भस्मसात झाले. अमेरिकेच्या इतिहासात ग्रंथालयांच्या बाबतीत घडलेली सर्वांत मोठी विध्वंसक घटना म्हणून घटना गणली जाते. आग आटोक्यात आणताना केलेल्या उपायात ७,००,००० ग्रंथ मोठ्या प्रमाणात भिजले. सुमारे १.३ मिलियन ग्रंथांचे धूः आणि

पाणी यामुळे नुकसान झाले. या सर्व गोष्टीत हे स्पष्ट झाले की, ग्रंथालयातील अंतर्गत स्रोत (खास करून सेवक वर्ग) सामग्री स्थलांतरीत करण्याच्या कामी अपुरा ठरला. शेवटी नागरिकांना, स्वयंसेवकांना आवाहन करण्यात आले. आवाहनाचा चांगला परिणाम म्हणजे तीन दिवसांतच संपूर्ण लॉस एन्जेलीस खोच्यामधून १५०० लोकांनी प्रतिसाद दिला. त्यांनी सहा, सहा तासांच्या पाळ्यांमध्ये अहोरात्र काम केले आणि ६,००,००० ग्रंथांची बांधणी केली गेली. त्यासाठी ४४,००० कार्डबोर्डसची खोकी वापरली गेली. आपत्ती योजना आस्तित्वातच नसल्याने बचाव कार्यामध्ये प्रचंड अडथळे निर्माण झाले. लोकांना अशा समस्यांना कसे तोंड द्यायचे ह्याची माहिती नव्हती, सज्जतेचा आभाव तर सतत जाणवत होता. प्रशिक्षणाची नीतांत गरज होती. लॉस एन्जेलिसच्या ह्या आपत्तीने शिकविलेला हा धडा होता.

दुसरी घटना आहे स्विडनमधील लिंकोपिंग (Linkoping) भागातील मानवनिर्मित आपत्तीचे एक उत्तम उदाहरण आहे. २० सप्टेंबर १९९६ या दिवशी लिंकोपिंग सेंट्रल टाऊन (Linkoping Central Town) ग्रंथालयाला मनोरुग्ण असलेल्या एका व्यक्तीने मुद्दामहून आग लावली. त्या दिवशी इमारतीत गर्दी होती. लिंकोपिंग विश्वविद्यालयात वार्षिक सोहळा साजरा केला जात होता. या कार्यक्रमात विश्वविद्यालयातील संशोधनावर आधारित श्रोत्यांना, अभ्यासकांना उपयुक्त अशी व्याख्याने सादर केली जात होती. संशोधक आणि इतर जाणकार या मधला तो संसवाद होता. सुमारे ४०० लोक यात सहभागी झाले होते. कवी, कथाकार, संशोधक व लेखक यांची व्याख्याने हे लोक ऐकत होते. तेवढ्यात कोणीतरी किंचाळले आग, आग ! आणि आग लागलेली समजल्यावर पुढील दहा, बारा मिनिटातच इमारतीतील सर्व कार्यक्रम बंद पडले आणि इमारतीचे स्वरूपच बदलले.

बाजूच्या इमारतीत वृद्धाश्रम होते. अग्निशामन दलाने या बाजूच्या इमारतीत आग पसरू नये म्हणून कार्यवाही करण्यास सुरुवात केली. वृद्धाश्रमात अनअनुभवी तरुणींचा सेवकवर्ग उपस्थित होता. जेव्हा आगीमुळे दूरध्वनी सेवा बाधीत झाली, तेव्हा त्या सेवकवर्गाला वृद्धांच्या घरी संपर्क साधणे अत्यंत अवघड होऊन बसले. आग विझविताना खास करून लक्षावधी ग्रंथ ज्या तळघरात होते तेथे अग्निशामन दलाने पाण्याचा वापर करण्याचे टाळले. हेतू असा की, आगीपासून ग्रंथ वाचावेत पण पाण्यामुळे खराब होऊ नयेत म्हणून तेवढा भाग सोडून इतरत्र आग विझविण्याचे प्रयत्न केले गेले. या सर्वांमुळे अनेक दिवस ग्रंथालयातून धूः निघत होता. शहरवासीय ग्रंथालयाबाहेर जमले, त्यांना

बसलेला मानसिक धक्का तीव्र होता- काहीजण भावनाविवश झाले. संपूर्ण स्वीडनमधून अनेक जणांची पत्रे आली. मदतीची तयारी दर्शविण्यात आली. लेखक, सांस्कृतिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्ती, राजनीतिज्ञ, इतर ग्रंथालये आणि सामान्य जनता यांनी ग्रंथालयाची पुनर्बांधणी करण्यासाठी मदतीची तयारी दर्शविली. प्रत्यक्ष घटना स्थळावरून, वर्तमान पत्रांतून, लेख, दूरदर्शन आणि रेडिओ कार्यक्रमांचे प्रक्षेपण करण्यात आले व लोकांना माहिती देण्यात आली. समाजाच्या सर्व स्तरांतून या घटनेबाबत दुःख व्यक्त करण्यात आले व शेवटी नवीन ग्रंथालयाची उभारणी करण्यात आली.

आणखी एक उदाहरण म्हणजे क्रोएशियन युद्धातले ऑक्टोबर १९९१ मध्ये युगोस्लाव्ह, सैन्याने झदार (Zadar) येथील द सायंटिफिक लायब्ररी (The Scientific Library) च्या इमारतीवर हल्ले चढविले, हे हल्ले थेट ग्रंथालयावरच होते. दुसऱ्या दिवशी सकाळी लोक रस्त्यावर बाहेर पडले तेव्हा त्यांना रस्त्यावर ग्रंथ विखरून पडलेले दिसले. १९ व्या शतकात बांधलेल्या या इमारतीचे तर एवढे नुकसान झाले होते की, शत्रुचे निश्चित लक्ष्य ही इमारतच होती हे स्पष्ट झाले. ग्रंथपाल त्यांच्या तिसऱ्या मजल्यावरील कार्यालयात भीत भीतच चढले, तेव्हा छताला पडलेल्या भेगांतून निळे आकाश दिसत होते. कार्यालय नेस्तनाबूत झालेले होते. ग्रंथ कार्यालयाच्या फर्निचरचे भाग, संगणक व इतर साधनसामग्री तसेच तालिकापत्रे अस्ताव्यस्त होऊन इतस्ततः विखुरली होती. ग्रंथपालांनी सुरुवातीला बसलेल्या मानसिक धक्यातून स्वतःला सावरून आधिक नुकसान टाळण्याच्या दृष्टीने कार्यवाहीला सुरुवात केली. भिंती आणि छप्पर यांतील फटी बुजविणे, ढिगारे उपसणे, ज्या गोष्टी पूर्णपणे उद्ध्वस्त झाल्या नव्हत्या त्या सर्व गोष्टी वाचविणे याना प्राधान्य देण्यात आले. या संपूर्ण कालावधीत झदार (Zadar) विजेविना, पाण्याविना होते. ग्रंथपालांना काम करताना धोक्याचे इशारे आणि हवाई हल्ले यांचा वारंवार त्रास व्हायचा, अशा तऱ्हेने इशारे किंवा हवाई हल्ले सुरू झाले की त्यांना जवळ जे आश्रमस्थान दिसेल तिथे पळत जावे लागे. १९९१ च्या शेवटपर्यंत म्हणजे तीन महिन्यांच्या कालावधीत ग्रंथपाल, ग्रंथांतून, ठेवप्रतीमधून आणि कार्यालयातून काचेचे तुकडे काढणे, धूळ झटकणे, वाचविलेली तालिकापत्रे जतन करणे, खराब व नष्ट होण्याच्या मार्गावर असलेली तालिकापत्रे तपासणे, परत लिहिणे, नष्ट झालेल्या ग्रंथांचा डेटा (Data) प्रतीप्राप्त करणे इत्यादी कामात गुंतले होते. या कालावधीत सर्वांना समान वागणूक मिळावी. ग्रंथालय प्रमुख, ग्रंथपाल आणि स्वच्छता कामगारांबरोबर काम करित होते. जेव्हा या ग्रंथालयाचे काम संपले, तेव्हा ग्रंथपालांनी झदारच्या 'आर्मी बॅरक्स' मधील ग्रंथालये वाचविण्याचाही

प्रयत्न केला. युगोस्लाव्ह सैन्याने केलेल्या हल्ल्यात क्रोएशियन सैन्याने रक्षण केल्यामुळे ग्रंथालय ठेवी सुस्थितीत राहिल्या. या युद्धाची भीषणता एवढी मोठी होती की, कित्येकवेळा कामावर हजर होण्यासाठी ग्रंथालयाकडे निघालेल्या ग्रंथपालांना अर्ध्या वाटेवरूनच परतावे लागे. एकदा येथील ग्रंथालय प्रमुखांनी पाच ग्रंथपालांशी संपर्क साधला आणि एका ग्रंथालयात बैठक बोलावली पण जाण्याच्या मार्गावर मोठमोठे स्फोट होत राहिल्याने नियोजित जागी पोहोचणे अशक्य होऊन ग्रंथपालांना घरी परतावे लागले. या युद्धात अनेक ग्रंथपालांनी आपले प्राण गमावले. व्हुकोव्हर (Vukovar) सार्वजनिक ग्रंथालयातील दहा ग्रंथपालांपैकी दोन जण युद्धात मारले गेले. या युद्धात अनेक ग्रंथालयांचे प्रचंड प्रमाणात नुकसान झाले. मानवनिर्मित आपत्तीचे ग्रंथालय शास्त्रातील हे एक विलक्षण उदाहरण आहे.

पुढील उदाहरण आहे ते 'सेंट्रल लायब्ररी ऑफ नॉर्विक'चे. हे नॉर्विक शहर इंग्लंडमध्ये आहे. १ ऑगस्ट १९९४ रोजी लागलेल्या प्रचंड आगीत हे ग्रंथालय उद्ध्वस्त झाले. पण अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा यथायोग्य वापर करून त्याच जागेवर सात वर्षांत दिमाखदार नवीन ग्रंथालय उभारण्यात आले. पण ग्रंथालयावर झालेला आघात एवढा तीव्र होता की त्यामध्ये झालेली हानी, नुकसान, आपत्तीचे दीर्घकालीन परिणाम अंगावर शहारे आणणारे होते. त्यासाठी या ग्रंथालयाची थोडीशी माहिती समजून घेऊ.

या नॉर्विक ग्रंथालयाची सुरुवात इ. स. १८५७ मध्ये झाली. सन १९७४ मध्ये ते काऊन्टी लायब्ररी सर्व्हिस फॉर नॉर्विकचा भाग बनले. तेव्हापासून सेंट्रल लायब्ररी ग्रंथालय म्हणून ते कार्यरत झाले. सन १९९४ पर्यंत नॉर्विकची लोकसंख्या ७,६०,००० पर्यंत पोहचली होती सन १९६३ मध्ये सेंट्रल लायब्ररीची इमारत उभारली गेली, त्या इमारतीमध्ये काऊन्टी रेकॉर्ड ऑफीस थाटले गेले, त्यामध्ये काऊन्टी अर्काईव्ह समाविष्ट होते. पूर्ण इमारतीचे क्षेत्रफळ ५३८८ चौ. मिटर होते. त्यामध्ये ३६५८ चौरस मिटर क्षेत्रफळ सेंट्रल लायब्ररीचे होते यावरून भव्यता लक्षात यावी. काऊन्टी क्षेत्रात ४८ ग्रंथालये आणि १७ फिरती ग्रंथालये होती. त्यांचा पूर्ण संग्रह १.२ दशलक्ष वस्तूंचा होता. त्यापैकी ३,५०,००० वस्तू नॉर्विक येथे होत्या. सेंट्रल लायब्ररी ऑफ नॉर्विक ७,५०,००० ग्रंथांची वार्षिक देवाण घेवाण करायची आणि वर्षाला ४,००,००० अभ्यासक ग्रंथालयाला भेट देत. काऊन्टी ग्रंथालय सेवांचे केंद्रस्थान असल्याने नॉर्विक इस्ट आंग्लियामधील हे आघाडीचे सार्वजनिक ग्रंथालय होते.

या ग्रंथालयाला लागलेली आग विझविण्यासाठी दीड दिवस लागला. ग्रंथांचा झालेला लगद्याचा डोंगर उपसण्यासाठी विशिष्ट प्रकारचे यांत्रिक साहित्य वापरण्यात आले. ढकलगाड्यांचा उपयोग केला गेला. अनेक ग्रंथ जळून खाक झाले होते. तिथे केवळ राखेचा, कोळशाचा डोंगर तयार झाला होता. जे ग्रंथ वाचले होते त्या ग्रंथांना धुराचा वास येत होता. काही ग्रंथांची वेष्टने वितळून गेली होती. येवढे होऊनही ५,००,००० ग्रंथ अग्नी आणि पाण्यापासून वाचविण्यात आले होते. या घटनेत सेवकवर्गावर मानसिकरित्या मोठाच आघात झाला.

आपत्तीची ही काही उदाहरणे आहेत. या प्रत्येक ठिकाणी घडलेल्या घटनेनंतर सखोलपणे अभ्यास केला गेला. घडलेल्या घटनेमागची नेमकी कारणे, तसेच भविष्यात अशा घटनांची पुनरावृत्ती झाल्यास आपत्ती निवारण कशा प्रकारे करता येईल याचाही विचार झाला.

मार्च २००२ मध्ये 'गुगल' ने जागतिक स्तरावर महापुराने बाधित झालेल्या ग्रंथालयांबाबत माहिती जमा केली, तसा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यात बऱ्याच मोठमोठ्या ग्रंथालयांबाबत माहिती मिळाली, त्यातील काही निवडक महत्त्वपूर्ण ग्रंथालय पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) बोस्टन पब्लिक लायब्ररी (Boston Public Library) ही २० ऑगस्ट १९९८ मध्ये बाधित झाली.
- २) स्टॅनफोर्डची ग्रीन लायब्ररी (Green Library Stanford) ही सन १९९८ मध्ये बाधित झाली.
- ३) मॉर्गन येथील कोलॉरेडो स्टेट युनिव्हर्सिटी लायब्ररीज (Morgan Library of Colorado State University Libraries) ही २८ जुलै १९९७ रोजी बाधित झाली. या ग्रंथालयातील ४,६२,००० ग्रंथांचे नुकसान झाले. ही ग्रंथालय शास्त्रातील जगामधील चौथी मोठी दुर्घटना समजण्यात येते.
- ४) यु. के. मधील ससेक्ट विद्यापीठाचे लेवीस डिपॉझिटरी ग्रंथालय हे ऑक्टोबर २००० मध्ये महापुराच्या तडाख्यात सापडले. (Lewis Depository of the University of Sussex Library - U.K.)
- ५) कॅनडाचे राष्ट्रीय ग्रंथालय (National Library of Canada) हे २३ जून २००२ मध्ये असेच महापुराच्या आपत्तीत सापडले.

आपत्ती व्यवस्थापनात ग्रंथपालांकडून पुढील गोष्टींची अपेक्षा असते. कारण ग्रंथालयात सर्वात महत्त्वाचा घटक हा ग्रंथपाल असतो. आणि आपत्ती काळात त्याची

कृती अत्यंत महत्त्वाची ठरत असते. दि. २५/२६ जुलै २००५ च्या घटनेत मुंबईच्या रुपरेल महाविद्यालयाच्या ग्रंथपाल डॉ. प्रदीप कर्णिक यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरली. ते खर तर ड्युटी संपून घरी जाण्याकरिता ग्रंथालयाबाहेर पडत असतानाच त्यांच्या लक्षात आले की, ग्रंथालयाच्या वरच्या पायरीपर्यंत पाणी आहे, पूर्वी कधीही या पायरीपर्यंत पाणी आलेले नव्हते. ते पुढे चालू लागले पण त्यांच्या मनात आले की ज्या प्रकारे पाऊस कोसळत होता तो असाच कोसळत राहिला तर पाणी ग्रंथालयात शिरायला वेळ लागणार नाही. ते परत फिरले तेव्हां त्यांच्या लक्षात आले की, आपला अंदाज खोटा नाही कारण त्यावेळी पाणी वेगाने ग्रंथालयात शिरत होते. ग्रंथालयात केवळ दोन तीन कर्मचारी होते त्यांच्या मदतीने प्रथम त्यांनी संगणक सामग्री उंचावर ठेवली तोपर्यंत संपूर्ण तळमजल्यावर पसरलेल्या ग्रंथालयात पाणी भरले होते आणि कपाटांच्या तळाकडील कप्यात पाणी घुसले होते. डॉ. कर्णिकांनी त्या दोन तीन कर्मचाऱ्यांच्या आणि कॅन्टीनमधील मुलांच्या मदतीने तळकप्प्यातील पुस्तके कपाटांच्या डोक्यावर ठेवायला सुरुवात केली. दोन तीन तासांच्या अथक प्रयत्नानंतर संपूर्ण भिजलेली पुस्तके कपाटांच्या डोक्यावर ठेवण्यात त्यांना यश आलं. त्यानंतर ती ओलीचिंब पुस्तके त्यांनी रातोरात पहिल्या मजल्यावरच्या रिडींग हॉलमधील टेबलांवर पसरून ठेवली, दुसऱ्या दिवशी त्यांनी इतरांची विविध तऱ्हेची मदत घेऊन ती भिजलेली, बुरशी लागलेली पुस्तके वाचविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. प्राध्यापकांची इतर कर्मचाऱ्यांची आणि व्यवस्थापनाची त्यांना मदत मिळाली आणि ह्या कठोर परिश्रमांचा परिणाम म्हणजे ३०,००० बाधित पुस्तकांपैकी २०,००० पुस्तके डॉ. प्रदीप कर्णिक वाचवू शकले. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, इथे कोणतेही आपत्ती व्यवस्थापन कार्यरत नव्हते. डॉ. कर्णिकांपुढे त्याबाबतची कोणतीही मार्गदर्शक तत्त्वेही नाही, त्यांना जे जे सुचले त्या पद्धतीने त्याही कार्यवाही केली आणि मोठ्या प्रमाणात ग्रंथ वाचविले. अशा प्रसंगी ग्रंथपालांना काय करायला हवे त्याकरिता पुढील गोष्टी लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

- १) ग्रंथपालांनी जी काही आपत्ती आलेली असेल तिची कारणीमिमांसा चिकित्सक पद्धतीने करायला हवी.
- २) विमा कंपन्यांकडून मिळणाऱ्या भरपाई संदर्भात विचारपूर्वक वाटाघाटी करून अधिकाधिक भरपाई कशी मिळेल हे पहायला हवे.
- ३) आपत्तीच्या अशा वेळी कमीत कमी नुकसान कसे होईल हे पाहिले पाहिजे आणि तसा विचार करायला हवा.

४) इतरांशी चर्चा करून अशा घटनेबाबतची तीव्रता कशी सौम्य करता येईल हेही पाहिले पाहिजे.

घटना घडल्यानंतर ग्रंथपालांना तेथील व्यवस्थापनाला, विमा कंपन्यांच्या अधिकार्यांना आणि इतरांना विविध प्रश्नांना उत्तरे द्यावी लागतात. प्रत्यक्ष घडलेली घटना, घटनेचे प्रत्यक्षदर्शी, घटना घडल्यावर केली गेलेली कृती, कृती करताना सुरुवातीला कशाला प्राधान्य दिले गेले, नंतर काय कार्यवाही केली वगैरे सर्व लिहून ठेवणे गरजेचे असते.

ग्रंथालयाचा इतिहास, ग्रंथालय आणि दफतरखान्यातील विविध सेवा, ग्रंथ, ग्रंथेतर संग्रहाची नेमकी संख्या, त्यांची मांडणी, प्रत्येक मजल्यावरील विभाग आणि पार पाडली जाणारी कामे हे सर्व ग्रंथपालांना व्यवस्थित ज्ञात असणे गरजेचे असते. तसेच आपत्तीच्या वेळी इमारतीतून बाहेर पडण्याचे मार्ग, आपत्तीत उपयोगी पडणारी यंत्रसामग्री, त्यांच्या जागा, ती यंत्रे हाताळण्याचे कौशल्य ह्यांची जाण असणे गरजेचे असते. आपत्ती नियंत्रण योजनेबरोबरच आपत्ती तातडीने नियंत्रित करण्याची त्वरित पद्धतही ग्रंथपालांना ज्ञात असायला हवी.

ग्रंथालये व दफतरखाने यांच्या आपत्ती निवारणाबाबत अनेक अहवाल उपलब्ध आहेत. आपत्तीचे प्रकार आणि त्या अनुरोधाने करावे लागणारे कार्य हे त्या त्या वेळच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते.

या विविध आपत्तीतून ग्रंथालयांना वाचविण्यासाठी ग्रंथपालांनी पुढील गोष्टी लक्षात नीतांत गरजेचे असते.

- १) संभाव्य धोके लक्षात घेणे.
 - २) आपत्तीचे प्रकार लक्षात घेऊन त्या त्या आपत्तीला तोंड देण्यासाठी कोणती साधने आपल्याकडे उपलब्ध आहेत ते पाहणे.
 - ३) संघटनात्मक पातळीवर कोणती मदत त्वरित मिळू शकेल हे पाहणे.
 - ४) आवश्यक ते नियोजन
 - ५) आपत्ती व्यवस्थापनातील कार्ये लक्षात घेऊन कृतिशीलता
 - ६) प्रशिक्षण (स्वतःला तसेच इतर कर्मचारी घटकांना)
 - ७) आपत्ती यंत्रणा प्रस्थापित करून तिची योग्य ती निगा राखणे
- आपत्तीबाबत इतरांना वेळीच सज्जतेचा आदेश देणे व सज्ज होऊन कोणते कार्य त्वरित करायचे या मार्गदर्शनाकरिता पुढील यंत्रणा प्रस्थापित करावी लागते.

- १) तोंडी सूचना /दूरध्वनीवरून /टेलिक्स माध्यमातून/फॅक्स/रेडिओ/ गजर करून (Alarm) विविध सूचना (Signals) इलेक्ट्रॉनिक्सच्या माध्यमातून सूचना वगैरे.
- २) काही खास स्रोत - आग्निबाणीच्या परिस्थितीत करायची कार्यवाही अथवा कृती केंद्रे (Emergency Pperation Center) पोलीस मुख्यालय /NGO आणि इतर संबंधीत शीघ्रकृती, मदत करणारे घटक /अग्निशामन दले/अम्बुलन्स सेवा/रुग्णालय संपर्क इत्यादी.

आपत्तीना तोंड देण्यासाठी ग्रंथालयाने ज्या विविध गोष्टी लक्षात घेणे गरजेचे असते त्यात आर्थिक निधीची नियोजनपूर्वक व्यवस्था करणे तसेच अद्ययावत यंत्रसामग्री उपलब्ध होईल हे पाहणे, तसेच जनतेशी त्वरित संपर्क साधता येईल हे पाहणे गरजेचे असते.

संदर्भसूची

- १) Mathews, Grahm & Feather John, (2003). Disaster Management for Libraries and archives. Hampshire, Ashgate Publishing Ltd.
- २) Narayan B., (2004). Disaster Management, New Delhi, APH Publishing Corporation.
- ३) Sethi, V. K., (2006). Disaster Management, New Delhi, Maxford Books.
- ४) जोशी , लक्ष्मणशास्त्री (१९७३) मराठी विश्वकोश खंड- १२ मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ,

वर्तमानपत्रातील लेख

- १) 'पावसाने लुटले पनवेलचे ज्ञानभांडार' महाराष्ट्र टाईम्स ७ ऑगस्ट, २००५
- २) 'रौरवाचे राजे', महाराष्ट्र टाईम्स, ऑगस्ट २००५
- ३) 'व्यवस्थापनाची आपत्ती', महाराष्ट्र टाईम्स, २३ मे २००८
- ४) आसबे प्रताप 'आपत्तीचा इशारा मिळाला होता, पण...', महाराष्ट्र टाईम्स, २० ऑगस्ट, २००५
- ५) जोशी, प्रतिमा, 'मॅनेजमेंटचेच डिझास्टर' महाराष्ट्र टाईम्स, १२ फेब्रुवारी २०१०
- ६) बने, निलेश, 'अमेरिकेत जेव्हा पूर येतो...', महाराष्ट्र टाईम्स, ३ ऑगस्ट २००५

- ७) हफीज, मातीन, 'अ डाय रन टू टॅकल फ्लड लाईक डिझास्टर्स, दि टाईम्स ऑफ इंडिया, मुंबई एप्रिल ७, २०१०

वेबसाईट्स

- १) अमेरिकन नॅशनल रेड क्रॉस, २०१० टॉकींग अबाऊट डिझास्टर गाईड फॉर स्टॅन्डर्ड मेसेजेस अमेरिकन नॅशनल रेड क्रॉस वॉशिंग्टन डि. सी.
<http://www.redcross.org/portal/site/en/menuitem.53fabf6cc.033f17a2b1ecfbf43181aaO/?vgnextoid=6603f700efade110VgnVCM10000089f0870aRCRDSvgnextechannel=46de1a53flc37110VgnVCM1000003481a10aRCRDSVgnxtfmt=default> accessed on 25-11-2009
- २) अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन २००६, डिझास्टर रिस्पॉन्स अ सिलेक्टेड अनोटेटेड बिब्लिओग्राफी, शिकागो : अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन फॅक्ट शीट क्र. १०, अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन, शिकागो.
<http://www.ala.org/Template.cfm?section=libraryfactsheet&Template=/contentmanagement/contentDNplay.cfm&content=25420> accessed on 25-12-2009
- ३) हेन्सन स्टिफन २०००, रायटिंग दी डिझास्टर रिस्पॉन्स प्लॅन : गोईंग बियॉन्ड शाऊटींग हेल्प ! हेल्प !, ९ व्या वार्षिक फेडरल डिपॉझिटरी लायब्ररी कॉन्फरन्स, ऑक्टोबर २२-२५, २००० मध्ये सादर करण्यात आलेला निबंध.
<http://www.access.apo.gov/sudocs/fdip/pubs/processings/00pro28.html> accessed on 25-11-2009
- ४) हेन्सन, स्टिफन आणि फिन्ले, मेरी २००१, डिझास्टर प्लॅनिंग फॉर लायब्ररीज : सिलेक्टेड रिसोर्सेस, कॅलिफोर्निया स्टेट युनिव्हर्सिटी, नॉर्थरीज.
<http://www.library.csun.edu/mfinley/fdcread.html> accessed on 31-10-2009

दिवस व रात्र महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांच्या वाचनविषयक सवयींचा तौलनिक अभ्यास

प्रा. श्रीनिवास मेघःश्याम आठल्ये
ग्रंथपाल, स्वामी विवेकानंद रात्र महाविद्यालय, छत्रपती भवन, दत्त नगर,
आयरे मार्ग, डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०१
Email : smathalye42@gmail.com

शिक्षण ही विकासाची गुरुकिल्ली आहे. कोणत्याही कारणस्तव का होईना, पण अपुरे राहिलेले शिक्षण पुरे करता यावे यासाठी आता अनेक पर्याय उपलब्ध आहेत. रात्र महाविद्यालय हे त्यापैकीच एक. परंतु रात्र महाविद्यालयाबाबत विद्यार्थ्यांच्या मनात शंका फार असतात. त्यांचे निरसन करण्याचा एक प्रयत्न म्हणून या शोध निबंधाचे निमित्त करण्यात आले आहे. प्रत्यक्ष प्रश्नावल्या विद्यार्थ्यांकडून भरून घेऊन माहिती गोळा करण्यात आली आहे व त्यावरून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

(शोध संज्ञा (Key Words) : दिवस महाविद्यालय, रात्र महाविद्यालय, वाचनविषयक सवयी)

प्रास्ताविक

शिक्षणात खंड पडलेल्या विद्यार्थ्यांच्या, तसेच त्यांच्या पालकांच्या मनातही रात्र महाविद्यालयाबाबत काही शंका असतात. त्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी अनेक लेख वाचले, ग्रंथ चावले. परंतु तितकेसे समाधान मिळाले नाही. मग एक विचार मनात आला. प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांना भेटून, त्यांची माहिती मिळवूनच का नाही या शंका दूर कराव्यात? त्याची परिणती म्हणजेच प्रस्तुतचा शोधनिबंध होय.

संशोधनाची व्याप्ती

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी प्रगती महाविद्यालय, डोंबिवली हे दिवस महाविद्यालय व स्वामी विवेकानंद रात्र महाविद्यालय, डोंबिवली हे रात्र महाविद्यालय संशोधनाची

व्याप्ती म्हणून वापरण्यात आले आहेत. त्यांना अनुक्रमे दिवस व रात्र अशी संक्षेपाक्षरे देण्यात आली आहेत.

संशोधन पद्धती व साधने

प्रस्तुत संशोधनासाठी तौलनिक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली असून, माहिती गोळा करण्यासाठी प्रश्नावली हे साधन वापरण्यात आले आहे. दिवस व रात्र या दोन्ही वेळेत ग्रंथालयात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून ती भरून घेण्यात आली आहे.

गृहीतके

- १) दिवस व रात्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या वाचनविषयक सवयी समान आहेत.
- २) समान हेतूने दिवस व रात्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी ग्रंथालयाचा वापर करतात.

उद्दिष्टे

- १) दिवस व रात्र महाविद्यामधील विद्यार्थ्यांच्या सर्वसाधारण माहितीतील फरक जाणून घेणे.
- २) दिवस व रात्र महाविद्यामधील विद्यार्थ्यांची ग्रंथालयाबाबतची जाणीव अभ्यासणे.
- ३) दिवस व रात्र महाविद्यामधील विद्यार्थ्यांचे ग्रंथालयाबाबतचे समाधान तपासून पाहणे.
- ४) दिवस व रात्र महाविद्यामधील विद्यार्थ्यांच्या वाचनविषयक सवयींचा अभ्यास करणे.

माहितीचे सादरीकरण व विश्लेषण

(अ) सर्वसाधारण माहिती

(प्रश्न क्र.१ ते ४) संशोधनाला लागणारी प्रारंभिक माहिती काय आहे, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
१	एकूण प्रश्नपत्रिका	३०	३०
२	भरून आल्या	३० (१००%)	२९ (९६%)
३	मुली	२७ (९०%)	९ (३१%)
४	मुले	३ (१०%)	२० (६९%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधून ३० (१००%) व रात्रमधून २९ (९६%) प्रश्नावल्या भरून आल्या. हा प्रतिसाद उत्तम म्हणावा लागेल. त्यात मुलींचे प्रमाण (९०%) दिवसमध्ये जास्त असून रात्रमध्ये (३१%) आहे. महाविद्यालयाच्या वेळा, तसेच सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेता हे प्रमाण योग्यच आहे.

(प्रश्न क्र. ५ ते ७) कोणत्या वाचकांचा त्यास प्रतिसाद मिळाला आहे, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
५	विद्याशाखा		
	कला	२९ (९६%)	१३ (४४%)
	वाणिज्य	१ (४%)	१६ (५६%)
६	वर्ष		
	प्रथम	०	१७ (५८%)
	द्वितीय	३० (१००%)	६ (२१%)
	तृतीय	०	६ (२१%)
७	वय		
	१८ ते २०	२४ (८०%)	१५ (५२%)
	२१ ते २३	६ (२०%)	८ (२७%)
	२४ ते २६	०	५ (१७%)
	२७ व त्या पुढे	०	१ (४%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमध्ये सर्वाधिक प्रतिसाद कला तर रात्रमध्ये सर्वाधिक प्रतिसाद वाणिज्य (५६%) विद्याशाखेने दिला आहे. दिवसमध्ये सर्वाधिक विद्यार्थी द्वितीय वर्षातील (१००%) असून रात्रमध्ये सर्वाधिक विद्यार्थी प्रथम वर्षातील (५८%) आहेत. विद्यार्थ्यांचा वयोगट दिवसमध्ये सर्वाधिक १८ते २०मधील २४ (८०%)

व २४ च्या पुढे एकही नाही तर रात्रमध्ये सर्वाधिक १८ते २० मधील १५ (५०%) असून २७ व त्यापुढे १ (४%) इतका आहे.

(आ) वाचकांची वैयक्तिक माहिती

R१ : विद्यार्थी शिक्षणाव्यतिरिक्त काय करतात, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा. त्यांना नोकरी (R१.१), व्यवसाय (R१.२), छंद जोपासना (R१.३), व काहीच नाही (R१.४), असे पर्याय दिले आहेत.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१	नोकरी	२ (६%)	१६ (५६%)
	व्यवसाय	०	१ (३%)
	कला जोपासना	६ (१०%)	१ (३%)
	काहीच नाही	२२ (७४%)	११ (३८%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमध्ये सर्वाधिक विद्यार्थी काहीच करीत नाहीत २२(७४%), तर रात्रमध्ये सर्वाधिक विद्यार्थी नोकरी १६(५६%) करतात.

R१.१ नोकरी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांबाबतची अधिक माहिती या विभागात दिली आहे.

R१.१.१ विद्यार्थी नोकरी पूर्णवेळ की अर्धवेळ नोकरी करतात ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.१.१	पूर्णवेळ	२ (१००%)	१२ (७५%)
	अर्धवेळ	०	४ (२५%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमध्ये विद्यार्थी पूर्णवेळ २ (१००%) व रात्रमध्ये १२ (७५%) पूर्णवेळ व ४ (२५%) अर्धवेळ नोकरी करतात.

R१.१.२ नोकरीचा दैनंदिन कालावधी काय आहे, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.१.२	२ ते ४ तास	०	३ (१८%)
	५ ते ८ तास	०	६ (३८%)
	९ ते ११ तास	२ (१००%)	७ (४४%)
	१२ व त्यापेक्षा जास्त तास	०	०

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमध्ये सर्वाधिक विद्यार्थी २ (१००%) ९ ते ११ तास तर रात्रमध्ये ३ (१८%) - २ ते ४ तास, ६ (३८%) - ५ ते ८ तास व ७ (४४%) - ९ ते ११ तास काम करतात

R१.१.३ विद्यार्थ्यांना दिवसपाळी व रात्रपाळी या दोन्ही पाळ्यांत काम करावे लागते का, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.१.३	होय	०	४ (२५%)
	नाही	२ (१००%)	१२ (७५%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमध्ये सर्वाधिक विद्यार्थ्यांना २ (१००%) तर रात्रमध्ये ४ (२५%) विद्यार्थ्यांना दोन पाळ्यांत काम करावे लागत नाही.

R१.१.४ कामामुळे विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयात गैरहजर राहावे लागते का, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.१.४	होय	१ (५०%)	६ (३८%)
	नाही	०	३ (१८%)
	कधीकधी	१ (५०%)	७ (४४%)

तकत्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील नेहमी गैरहजर राहणारे विद्यार्थी १ (५०%) असून कधीकधी १ (५०%) आहेत. रात्रमधील नेहमी गैरहजर राहणारे विद्यार्थी ६ (३८%) व कधीकधी ७ (४४%) आहेत.

R१.१.५ विद्यार्थी नोकरी का करतात, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.१.५	गरज	२ (१००%)	१६ (१००%)
	हौस	०	०
	वेळ घालविणे	०	०

तकत्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील विद्यार्थी गरज म्हणून २ (१००%) व रात्रमधील विद्यार्थी गरज म्हणून १६ (१००%) नोकरी करतात.

R१.१.६ घर चालवायची जबाबदारी या विद्यार्थ्यांवर आहे का, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.१.६	होय	०	६ (३८%)
	नाही	०	४ (२४%)
	थोडीफार	२ (१००%)	६ (३८%)

तकत्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील विद्यार्थ्यांवर थोडीफार जबाबदारी २ (१००%) आहे, तर रात्रमधील विद्यार्थ्यांवर संपूर्ण ६ (३८%) व थोडीफार ६ (३८%) अशी जबाबदारी आहे.

R१.१.७ परीक्षेच्या वेळेस सुट्टी न मिळाल्यास विद्यार्थी काय करतात, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.१.७	परीक्षा देत नाही	०	६ (३८%)
	नोकरी सोडून देतो	२ (१००%)	१० (६२%)

तकत्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील विद्यार्थी २ (१००%) नोकरी सोडून देतात. रात्रमधील १० (६२%) नोकरी तर ६ (३८%) परीक्षा देत नाहीत.

R१.२ या विभागात किती विद्यार्थी व्यवसाय करतात, ते जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. दिवसमधील एकही विद्यार्थी व्यवसाय करताना आढळत नाही, तर रात्रमधील १ विद्यार्थी व्यवसाय करताना आढळतो.

R१.२.१ ते ७ १) विद्यार्थ्यांचा व्यवसाय पूर्णवेळ की अर्धवेळ २) व्यवसायाचे स्वरूप ३) किती वेळ व्यवसायाला देता. ४) महाविद्यालयातील नियमितपणा ५) परीक्षेच्या वेळेतील अडचणी ६) परीक्षा दिली नाही, असे प्रसंग व ७) घर चालवण्याची जबाबदारी ते या ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.२.१	व्यवसाय		
	पूर्ण वेळ	०	०
	अर्ध वेळ	०	१ (१००%)
R१.२.२	स्वरूप		
	स्वतः	०	०
	कौटुंबिक	०	१ (१००%)
	भागीदारी	०	०
R१.२.३	किती तास		
	२ जे ४ तास	०	०
	५ ते ८ तास	०	०
	९ ते ११ तास	०	०
	१२ व त्यापेक्षा जास्त	०	१ (१००%)
R१.२.४	नियमितपणा		
	होय	०	१ (१००%)
	नाही	०	०

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.२.५	परीक्षेच्या वेळी		
	सुट्टी	०	१ (१००%)
	घरचे लोक	०	०
	भागीदार	०	०
	परीक्षा देत नाही	०	०
R१.२.६	परीक्षा देता आली नाही		
	होय	०	०
	नाही	०	१ (१००%)
R१.२.७	घर चालवणे		
	संपूर्ण	०	०
	थोडीफार	०	०
	मुळीच नाही	०	१ (१००%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, १) विद्यार्थ्यांचा व्यवसाय - अर्धवेळ
२) व्यवसायाचे स्वरूप - कौटुंबिक ३) वेळ - २ ते ४ तास ४) नियमितपणा - होय
५) परीक्षेच्या वेळी- सुट्टी ६) परीक्षा दिली नाही - असे नाही व ७) घर चालवण्याची
जबाबदारी - मुळीच नाही, असा प्रतिसाद मिळाला आहे.

R१.३ या विभागात किती विद्यार्थी छंद जोपासना करतात, ते जाणून घेण्याचा
प्रयत्न केला आहे. दिवसमध्ये ६ (२०%) तर रात्रमध्ये १ (३%) विद्यार्थी छंद जोपासताना
आढळून येतात.

R१.३.१ विद्यार्थी कोणता छंद जोपासतात, ते या विभागात जाणून घेण्याचा
प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.३.१	कोणता छंद		
	गायन	१ (१६%)	०
	वादन	०	०
	नृत्य	३ (५२%)	०
	खगोलदर्शन	२ (३२%)	०
	भटकंती	०	०
	इतर	०	१ (१००%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील विद्यार्थी नृत्य ३ (५२%),
खगोलदर्शन २ (३२%) व गायन १ (१६%) तर रात्रमधील विद्यार्थी इतर (टॅटू रंगवणे)
१ (१००%) हे छंद जोपासतात

R१.३.२ छंदासाठी लागणारा पैसा विद्यार्थ्यांना कोटून उपलब्ध होतो, ते या
विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.३.२	लागणारा पैसा		
	घरचे देतात	५ (८४%)	१ (१००%)
	छंदातून प्राप्त होतो	१ (१६%)	०

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमध्ये ५ (८४%) विद्यार्थ्यांना व रात्र मध्ये
१ (१००%) विद्यार्थ्यांना घरचे लोक पैसे देतात.

R१.३.३ भविष्यात छंदाचे रुपांतर करीयरमध्ये करायची विद्यार्थ्यांची इच्छा आहे काय, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R१.३.३	भविष्यात करीयर		
	होय	४ (६६%)	०
	नाही	१ (१७%)	०
	निश्चित सांगता येत नाही	१ (१७%)	१ (१००%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील ४ (६६%) विद्यार्थी होय असा, तर रात्रमधील १ (१००%) निश्चित सांगता येत नाही, असा प्रतिसाद देतात.

(इ) ग्रंथालयविषयक माहिती

R२ विद्यार्थी ग्रंथालयात जातात का, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R२	ग्रंथालयात जाणे		
	होय	३० (१००%)	२९ (१००%)
	नाही	०	०

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील ३०(१००%) विद्यार्थी तर रात्र २९ (१००%)मधील सर्व विद्यार्थ्यांचा होय असा प्रतिसाद आहे.

R२.१ विद्यार्थी ग्रंथालयात किती वारंवारितेने जातात, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R२.१	दररोज	०	१३ (४५%)
	एक दिवसाआड	१० (३४%)	९ (३१%)
	आठवड्यातून एकदा	८ (२६%)	४ (१४%)
	कधीतरी	१२ (४०%)	३ (१०%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील सर्वाधिक विद्यार्थी कधीतरी १२(४०%) तर रात्रमधील १३ (४५%) दररोज ग्रंथालयात जातात.

R३ विद्यार्थी ग्रंथालयात कशासाठी जातात, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R३	वृत्तपत्रे वाचन	१ (३%)	८ (२८%)
	नियतकालिके वाचन	१ (३%)	६ (२०%)
	पाठ्यपुस्तके मिळवणे	२९ (९६%)	२६ (९०%)
	इतर	०	०

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवस २९ (९६%) तर रात्र २६ (९०%) मधील सर्वाधिक विद्यार्थी पाठ्यपुस्तके घेण्यासाठी ग्रंथालयात जातात.

R४ विद्यार्थी अभ्यासिकेचा वापर करतात का, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R४	अभ्यासिका वापर		
	होय	३० (१००%)	२७ (९३%)
	नाही	०	२ (७%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील ३०(१००%) विद्यार्थी तर रात्रमधील २७ (९३%) विद्यार्थी अभ्यासिकेचा वापर करतात.

R४.१ विद्यार्थी अभ्यासिकेचा वापर कशासाठी करतात, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R४.१	कशासाठी		
	प्रकल्प	१८ (६०%)	१८ (८५%)
	संदर्भ	२ (६%)	२ (७%)
	स्वतःचे लिखाण	१२ (४०%)	१७ (६३%)
	इतर	०	०

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवस १८ (६०%) व रात्र १७ (६३%) मधील विद्यार्थी प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी अभ्यासिकेचा वापर करतात.

R५ ग्रंथालयाचा उपयोग विद्यार्थ्यांना कोणत्या कारणासाठी होतो, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R५	पाठ्यपुस्तके	३० (१००%)	२९ (१००%)
	ग्रंथवाचन	३ (१०%)	९ (३१%)
	प्रश्नपत्रिका	५ (१६%)	७ (२४%)
	मनोरंजन	४ (१३%)	७ (२४%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील ३०(१००%) तर रात्रमधील २९ (१००%) विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाचा सर्वाधिक उपयोग होतो.

(ई) विद्यार्थ्यांच्या वाचनविषयक सवयी

R६ नमुन्यादाखल काही मराठी व इंग्रजी ग्रंथनामे देऊन, विद्यार्थ्यांचे सर्वसाधारण वाचन किती आहे, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R६	स्वामी	०	२ (६%)
	मृत्युंजय	१ (३%)	३ (१०%)
	ब्र	०	०
	सावर रे	३ (१०%)	०
	मी असा घडलो	२ (६%)	४ (१३%)
	राजा शिवछत्रपती	९ (३०%)	१० (३४%)
	पानिपत	१ (३%)	५ (१७%)
	उपरा	०	०

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
	माझी जन्मठेप	५ (१६%)	१ (३%)
	अनवट वाटा	२९ (९६%)	९ (३१%)
	The monk who sold his Ferrari	०	१ (३%)
	Who moved my cheese ?	०	०
	The Secret	३ (१०%)	३ (१०%)
	The 3 mistakes of my life	५ (१६%)	७ (२४%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील विद्यार्थ्यांनी अनवट वाटा २९ (९६%) तर रात्रमधील विद्यार्थ्यांनी राजा शिवछत्रपती १० (३४%) या ग्रंथनामांना सर्वाधिक प्रतिसाद दिला आहे.

R७ ग्रंथालयात कोणती नवीन पुस्तके असावीत, ते विद्यार्थी ग्रंथालयाला सुचवतात का, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R७	ग्रंथालयात पुस्तके सुचविणे		
	होय	१५ (५०%)	१२ (४१%)
	नाही	१५ (५०%)	१७ (५९%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील १५ (५०%) विद्यार्थी होय असा तर रात्रमधील १७ (५९%) विद्यार्थी नाही असा प्रतिसाद देतात.

R७.१ विद्यार्थ्यांनी सुचवलेली पुस्तके ग्रंथालयात घेतली जातात का, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R७.१	सुचवलेली पुस्तके घेणे		
	होय	१० (६६%)	१० (८४%)
	नाही	२ (१४%)	१ (८%)
	कधीतरी	३ (२०%)	१ (८%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील १० (६६%) तर रात्रमधील १० (८४%) विद्यार्थी होय असा प्रतिसाद देतात.

R८ विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयात दाखल होणाऱ्या वाचनसाहित्याची माहिती मिळते का, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R८	वाचनसाहित्य माहिती		
	होय	२८ (९३%)	२७ (९३%)
	नाही	२ (७%)	२ (७%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील २८ (९३%) व रात्रमधील २७ (९३%) विद्यार्थी होय असा प्रतिसाद देतात.

R८.१ ही वाचनसाहित्याची माहिती विद्यार्थ्यांना कोणाकडून मिळते, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R८.१	मित्र	३ (१०%)	६ (२२%)
	ग्रंथपाल	६ (२०%)	२४ (८९%)
	ग्रंथालय कर्मचारी	१६ (५३%)	१ (३%)
	प्राध्यापक	४ (१३%)	६ (२२%)
	सूचनाफलक	१ (३%)	४ (४%)

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय कर्मचारी १६ (५३%) व रात्रमधील विद्यार्थ्यांना ग्रंथपाल २४ (८९%) यांच्याकडून ही माहिती मिळते.

R९ ग्रंथालयाबाबतचे समाधान विद्यार्थी किती प्रमाणात व्यक्त करतो, ते या विभागात जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतचा तक्ता पाहा.

प्रश्न क्र.	तपशील	दिवस	रात्र
R९	ग्रंथालयाबाबतचे समाधान		
	अतिशय समाधानकारक	९ (३०%)	१० (३४%)
	समाधानकारक	१५ (५०%)	१६ (५५%)
	असमाधानकारक	१ (३%)	३ (११%)
	सांगता येत नाही	५ (१७%)	०

तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, दिवसमधील १५ (५०%) व रात्रमधील १६ (५५%) विद्यार्थी समाधानकारक या पर्यायाला सकारात्मक असा प्रतिसाद देतात.

माहिती सादरीकरण व विश्लेषण

- १) प्रश्नावली भरून देण्यामध्ये दिवसमध्ये मुलींची तर रात्रमध्ये मुलांची संख्या जास्त आहे. दिवसमध्ये कला, तर रात्रमध्ये वाणिज्य विद्याशाखेचे प्राबल्य अधिक आहे.
- २) दिवसमध्ये द्वितीय तर रात्रमध्ये प्रथम, द्वितीय व तृतीय अशा तिन्ही वर्षांच्या विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद मिळाला आहे. दिवसमधील विद्यार्थी हे १८ ते २३ या मर्यादेतील आहेत. रात्रमधील विद्यार्थी हे १८ पासून २७ च्या पुढील वर्ष वयोगटातील आहेत.
- ३) दिवसमधील सर्वाधिक विद्यार्थी शिक्षणाव्यतिरिक्त काहीच करीत नाहीत. रात्रमधील विद्यार्थी नोकरी करतात.
- ४) दिवसमधील विद्यार्थी हे कुटुंबाची थोडीफारच जबाबदारी घेतात. त्यामुळे परीक्षा बुडत असल्यास नोकरी सोडून देतात. रात्रमधील विद्यार्थ्यांवर कुटुंबाची जबाबदारी असते. तरीही परीक्षेला ते प्राधान्य देतात.

- ५) व्यवसाय करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण दिवसमध्ये ० असून रात्रमध्ये ३% इतके अल्प आहे. छंद जोपासनेला दिवसचे विद्यार्थी २०% तर रात्रचे विद्यार्थी ३% इतका प्रतिसाद देतात.
- ६) ग्रंथालयात जाण्याचे दिवस व रात्रमधील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण १००% आहे. दिवसमधील सर्वाधिक विद्यार्थी कधीतरी ४०%, तर रात्रमधील दररोज ४५% जातात.
- ७) दिवस (९६%) व रात्र (९०%)मधील सर्वाधिक विद्यार्थी हे पाठ्यपुस्तके घेण्यासाठी ग्रंथालयात जातात. दिवस (६०%) व रात्र (६७%)मधील विद्यार्थी अभ्यासिकेचा वापर प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी करतात.
- ८) ग्रंथालयाचा उपयोग पाठ्यपुस्तके घेण्यासाठी दिवस (१००%) व रात्र (१००%)मधील विद्यार्थी करतात. नमुन्यादाखल दिलेल्या पुस्तकांच्या यादीस विद्यार्थी सर्वाधिक अनवट वाटा, दिवस (९६%) व रात्र (३४%) तर सर्वांत कमी ब्र, उपरा, Who moved my cheese, दिवस (०%) व रात्र (०%) असा प्रतिसाद देतात.
- ९) आपल्या आवडीची पुस्तके ग्रंथालयात असावीत, या हेतूने, दिवस (५०%) व रात्र (५९%) विद्यार्थी ग्रंथालयास कळवतात. ती ग्रंथालयाकडून खरेदी केली जातात का, या प्रश्नास होकारार्थी उत्तर दिवस (६६%) व रात्र (८४%) असे विद्यार्थ्यांनी दिले आहे.
- १०) ग्रंथालयात दाखल होणाऱ्या वाचनसाहित्याची माहिती सर्वाधिक विद्यार्थ्यांना, दिवस (९३%) व रात्र (९३%) वेळोवेळी होत असते. ही माहिती ग्रंथपाल व ग्रंथालय कर्मचारी यांजकडून, दिवस (७३%) व रात्र (९२%) अशी होते. ग्रंथालयाबाबतची समाधान पातळी ही समाधानकारक, दिवस (५०%) व रात्र (५५%) अशी सर्वाधिक आहे.

निरीक्षण

माहिती सादरीकरणावरून निरीक्षणात पुढील गोष्टी आढळून येतात.

- १) दिवसमधील विद्यार्थ्यांचा वयोगट हा मर्यादित आहे. रात्रमधील विद्यार्थ्यांचा वयोगट विस्तृत आहे.
- २) दिवस व रात्रमधील विद्यार्थ्यांचा प्राधान्यक्रम वेगळा आहे. दिवसमधील विद्यार्थी शिक्षणाला व रात्रमधील विद्यार्थी द्रव्यार्जनाला महत्त्व देतात.

- ३) दिवसमधील विद्यार्थ्यांपेक्षा रात्रमधील विद्यार्थ्यांवर कुटुंबाचर जबाबदारी जास्त आहे. परीक्षेपेक्षा रोजगाराकडे लक्ष देणे त्यांना आवश्यक वाटते.
- ४) ग्रंथालयात नियमित जाण्याचे प्रमाण दिवस व रात्रमधील विद्यार्थ्यांचे सारखेच आहे.
- ५) ग्रंथालयाचा व अभ्यासिकेचा सर्वाधिक वापर दिवस व रात्रमधील विद्यार्थी समान प्राधान्याने करतात.
- ६) नमुन्यादाखल दिलेल्या वाचनसाहित्याच्या यादीस दिवस व रात्रमधील विद्यार्थी समान प्रतिसाद देतात. त्यांची वाचन पातळी एकच आहे.
- ७) ग्रंथालयात दाखल होणाऱ्या वाचन साहित्याबाबत दिवस व रात्रमधील विद्यार्थी सारखेच सजग आहेत. तसेच ही माहिती त्यांना ग्रंथपाल व ग्रंथालय कर्मचारी यांच्याकडून सर्वाधिक प्रमाणात मिळते. दिवस व रात्रमधील सर्वाधिक विद्यार्थी ग्रंथपाल व ग्रंथालय कर्मचारी यांच्याशी जास्त संपर्कात आहेत.
- ८) दिवस व रात्रमधील विद्यार्थी आपल्या आवडीची पुस्तके ग्रंथालयास कळवण्याचे प्रमाण सारखेच आहे. त्यांना मिळणारा प्रतिसादही सारखाच आहे.
- ९) ग्रंथालयविषयक समाधान पातळी ही दिवस व रात्रमधील विद्यार्थ्यांची एकच आहे.

निष्कर्ष

निरीक्षणांच्या आधारे प्रस्तुत अभ्यासाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे मांडता येतात.

- १) दिवस व रात्रमधील विद्यार्थी - विद्यार्थिनींचे प्रमाण, वयोमर्यादा, प्राधान्यक्रम, कौटुंबिक जबाबदारी वेगवेगळी आहे.
- २) ग्रंथालयास भेटी देण्याचे, अभ्यासिकेचा वापर, नव्याने दाखल होणाऱ्या वाचन साहित्याबाबतची सजगता ही दिवस व रात्रमधील विद्यार्थ्यांची सारखीच आहे.
- ३) दिवस व रात्रमधील विद्यार्थ्यांची वाचन पातळी व ग्रंथालयाबाबतचे समाधान सारखेच आहे.
- ४) दिवस व रात्रमधील विद्यार्थी ग्रंथालये व अभ्यासिकेचा वापर समान उद्दिष्टांसाठी सर्वाधिक प्रमाणात करतात.
- ५) नमुन्यादाखल दिलेल्या पुस्तकांच्या यादीस दिवस व रात्रमधील विद्यार्थी समान प्रतिसाद देतात. म्हणजेच, त्यांच्या वाचनविषयक सवयी सारख्याच आहेत.

शिफारशी

निष्कर्षाच्या आधारे पुढील शिफारशी करण्यात येत आहेत.

- १) दिवस व रात्र यांत वेळेचाच काय तो फरक आहे. त्यामुळे इतर सर्व बाबतीत दिवस व रात्र समान समजण्यात यावीत.
- २) आर्थिक व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळून ज्यांना शिक्षण घ्यायचे आहे त्यांनी रात्र महाविद्यालयाचा विचार करायला हरकत नाही.
- ३) दूरस्थ शिक्षण, मुक्त शिक्षण या पर्यायांपेक्षा रात्रमधील शिक्षण हे दिवसमधील शिक्षणाच्या तोडीस तोड आहे.

सारांश

मानवी जीवनात शिक्षणाला फार महत्त्व आहे. काही कारणास्तव औपचारिक शिक्षणात जरी खंड पडला तरी आता शिक्षणाचे नवे पर्याय उपलब्ध झाले आहेत. रात्र महाविद्यालय हा त्यापैकीच एक. इथे मिळणारे शिक्षण हे नक्कीच उच्च प्रतीचे आहे. कोणत्याही वयात अपुरे राहिलेले शिक्षण पूर्ण करणे आता शक्य झाले आहे. त्यामुळेच शिक्षणाला एक नवा आयाम मिळाला आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) पाटील, वा. भा. ; १९९८ संशोधन पद्धती, नागपूर : श्रीमंगेश, पृ. १२८
- २) Asemi, Asefeh, Riahinia, Nosrat and Beni, Ali Alibeigi (2011), Effect of Informarion Literacy (IL) Group Training on Information Seeking Behavior (ISB), Library Herald,49/ 4, P.297 - 309
- ३) Kumar, Rajesh (Ed.)(2008), Recent Techno;ogical Trends in Management and Library System : Issues and Challenges, Delhi : Wisdom, P. 382
- ४) Kumar, Krishan(2009), Library Administration and Management, Noida : Vikas, P.200
- ५) Panda, B. D.(1997), Research Methodology for Library Science, New Delhi : Anmol, P. xi,308

पुस्तक परीक्षण

प्रा. श्रीनिवास मेघःश्याम आठल्ये
ग्रंथपाल, स्वामी विवेकानंद रात्र महाविद्यालय, डोंबिवली (पू.)

पुस्तकाचे नाव : सार्वजनिक ग्रंथालये - प्रगती आणि वस्तुस्थिती

लेखक : श्री. वसंत सावे आणि डॉ. सुषमा पौडवाल

प्रकाशक : माधवी प्रकाशन, पुणे

पृष्ठे : २६४ **मूल्य :** रु. ३००/-

ISBN : 978.93.5156.301.3

सार्वजनिक ग्रंथालये - प्रगती आणि वस्तुस्थिती : सार्वजनिक ग्रंथालयाचा लेखाजोखा

सार्वजनिक ग्रंथालये - प्रगती आणि वस्तुस्थिती हे श्री वसंत सावे आणि डॉ. सुषमा पौडवाल लिखित पुस्तक म्हणजे सार्वजनिक ग्रंथालयाचा लेखाजोखाच आहे. सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे काय इथपासून ते सद्यःस्थितीतील सार्वजनिक ग्रंथालयांची भूमिका काय असावी इथपर्यंत विविध पैलूंना यात स्पर्श केलेला आहे. मुळात सार्वजनिक ग्रंथालयांची आजची स्थिती उल्लेखनीय नाही. त्यातून त्यावरील साक्षेपी लिखाणाची तर वानवाच आहे. मात्र ही उणीव प्रस्तुत पुस्तक पुष्कळच भरून काढते, हे निर्विवाद सत्य आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाची रचना ही बारा प्रकरणांतून करण्यात आली आहे. समान मुद्यांचे एकत्रीकरण करून एकेक प्रकरण तयार करण्यात आले आहे. ही रचना विषय समजण्यासाठी वाचकांना फारच उपयुक्त ठरते. पहिल्या प्रकरणात सार्वजनिक ग्रंथालय ही संकल्पना कशी आकारास आली, तिचा हळूहळू कसा विकास होत गेला, याचे विवेचन करण्यात आले आहे. या सार्वजनिक ग्रंथालयांचे सामाजिक महत्त्व दुसऱ्या प्रकरणात विशद केले आहे. सार्वजनिक ग्रंथालयांनी कोणती कार्ये करावीत याची अपेक्षा

तिसऱ्या प्रकरणात व्यक्त केली आहे. चौथे प्रकरण हे सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या सोयी व सुविधा याबाबत चर्चा करते. संघटन व प्रशासन ही कोणतीही संस्था चालवण्यास आवश्यक असणारी अंगे आहेत. सार्वजनिक ग्रंथालय हीदेखील संस्थाच असल्याने तीही याला अपवाद नाही. त्यामुळेच पाचव्या प्रकरणात याबाबत विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे. सहावे प्रकरण हे व्यवस्थापनाबाबत चर्चा करते.

सातव्या प्रकरणात सार्वजनिक ग्रंथालयात दिल्या जाणाऱ्या सेवांचा तपशील दिला आहे. एकंदरीतच वाचनसंस्कृती आणि तिला मिळणारे सार्वजनिक ग्रंथालयांचे योगदान यावर आठव्या प्रकरणात प्रकाश टाकण्यात आला आहे. नववे प्रकरण हे सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या वापरासंबंधी माहिती देते. सध्याचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. माहिती तंत्रज्ञानाने समाजाच्या प्रत्येक घटकात शिरकाव करून घेतलेला आढळतो. याबाबत सार्वजनिक ग्रंथालयांनी कोणती भूमिका घ्यावी व एकविसाव्या शतकातील सार्वजनिक ग्रंथालये कशी असावीत याचे मार्गदर्शन दहाव्या प्रकरणात केलेले आहे. ग्रंथालय सहकार म्हणजे काय, त्याची आवश्यकता का आहे, याचे स्पष्टीकरण अकराव्या प्रकरणात दिले आहे. बाराव्या प्रकरणात सार्वजनिक ग्रंथालयांची सद्यःस्थिती व त्यांचे भविष्यकालीन स्वरूप यावर भाष्य करण्यात आले आहे.

त्यानंतर राजा राममोहन रॉय ग्रंथालय प्रतिष्ठान व राष्ट्रीय ज्ञान आयोग यांच्याबाबत विशेष माहिती पुरवणारी दोन परिशिष्टे व संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथसूची देण्यात आली आहे. संदर्भ ग्रंथसूचीकडे नजर टाकताच तिची व्याप्ती पाहून सदर पुस्तकासाठी लेखकद्वयींनी किती मेहनत घेतली आहे, याची कल्पना येते. शेवटी विशिष्ट शब्दावरून संदर्भ मिळवण्यासाठी निर्देश दिला आहे. दशांश वर्गीकरण पद्धतीप्रमाणे याचेही स्वरूप सापेक्ष निर्देश असेच आहे.

या पुस्तकाचे सर्वांत महत्त्वाचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे साधी, सरळ व सहज समजणारी भाषाशैली होय. कुठेही विवेचनात शब्दबंबाळपणा, क्लिष्टपणा किंवा पांडित्याचा आविर्भाव न आणता, गाईडने पर्यटकाशी बोलावे तशी ओघवती भाषाशैली संपूर्ण विवेचनात उतरली आहे. त्यामुळेच एकदा का हे पुस्तक वाचायला घेतले की ते संपेपर्यंत खाली ठेवलेच जात नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे परिपूर्णता होय. या पुस्तकात सार्वजनिक ग्रंथालयाशी संबंधित सर्वच मुद्यांचा परामर्श घेण्यात आला असल्याने अन्य पुस्तकांवर त्यासाठी अवलंबून राहण्याची शक्यता जवळजवळ संपुष्टातच येते. काही मुद्दे तपशीलात जाऊन समजवण्यासाठी तक्ते व आकृत्या यांचा वापर करण्यात आला आहे. त्याचा वाचकांना निश्चितच फायदा होतो. आणखीन एक महत्त्वाची बाब म्हणजे

कळकळ! प्रचंड कळकळीने लेखकद्वयींनी हे पुस्तक लिहिल्याचे पानोपानी जाणवते. एखादे कार्यक्षेत्र निवडल्यावर त्यात कसे स्वतःला समर्पित करावे याचा हा वस्तुपाठच म्हणावा लागेल. तसेच माहितीची अचूकता, विश्वसनीयता व अद्ययावतता हे यातील उल्लेखनीय घटक होत. यातील प्रत्येक विधान हे तपासून व विचारपूर्वक लिहिलेले जाणवते. क्वचित एकदोन ठिकाणी द्विरुक्तीही झालेली आहे. पण वाचकांच्या मनावर विषयाचा योग्य तो ठसा उमटवण्यासाठी ती आवश्यकच वाटते.

सध्या सार्वजनिक ग्रंथालयात काम करणाऱ्यांना हे पुस्तक मार्गदर्शकाप्रमाणेच आहे. यात अनेक दैनंदिन कामकाजासंबंधी माहिती दिलेली आहे. उदा. ग्रंथनिवडीची उपयुक्त साधने (पृ. १०६). सार्वजनिक क्षेत्रात कार्य करू पाहणाऱ्यांसाठी मौलिक सूचना केल्या आहेत. उदा. समाज प्रबोधन (पृ. ३१). शालेय व महाविद्यालयीन ग्रंथपालांना अनेक बाबतीत या पुस्तकात चांगले मार्गदर्शन केले आहे. उदा. सार्वजनिक ग्रंथालयांचे परस्परांतील सहकार्य (पृ. २१४ - २१७). ग्रंथालय शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्यांना पाठ्येतर अधिक वाचनासाठी हे पुस्तक तर फारच उपयुक्त आहे.

या पुस्तकात ग्रंथालय संगणकीकरणाबाबत विवेचन हवे होते असे मात्र वाटते. कारण सार्वजनिक ग्रंथालयांना आता संगणकीकरणाकडे वळणे क्रमप्राप्त होणार आहे. अशावेळी ही माहिती त्यांना उपयुक्त ठरली असती. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक ग्रंथालयांत अनेक भाषांतील ग्रंथ असतात. त्या त्या भाषेत त्या त्या लिपीत माहितीपेढ्या (इंग्रजी डेटाबेस या शब्दासाठी मराठी माहितीपेढी हा सुंदर व समर्पक शब्द यात वापरला आहे.) कशा तयार करायच्या याबाबतही थोडे विवेचन असते तर बरे झाले असते.

या पुस्तकाची मांडणी व सजावट अप्रतिम आहे. किरकोळ मुद्रणदोष नजरेआड करण्याजोगे आहेत उदा. 'स्पॉट ऑनॅलिसिस' च्या ऐवजी 'स्वोट ऑनॅलिसिस' असे हवे (पृ. ९८). मुखपृष्ठ नेत्रसुखद व विषयाला अनुरूप असे आहे. त्याच्या कर्त्यांचा मात्र उल्लेख नाही. तयार वर्गांक व महत्त्वाच्या शोधसंज्ञा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यामुळे ग्रंथपालांना याचे वर्गीकरण व तालिकीकरण करणे जड जाणार नाही. असे हे सर्वांगसुंदर, माहितीपूर्ण व संदर्भमूल्य असलेले पुस्तक प्रत्येक ग्रंथपाल, ग्रंथालय शास्त्राचे शिक्षक व विद्यार्थी, अभ्यासू वाचक तसेच, पुस्तकप्रेमी मंडळींनी वाचावे व संग्रही ठेवावे असे आवर्जून सुचवावेसे वाटते.

ग्रंथालय माहितीशास्त्र निष्णात शिक्षणक्रम

प्रकल्प-विषयांची यादी (२०१३-२०१४)

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
एल.आर.टी. कॉमर्स कॉलेज, अकोला	
१) बोले अमोल सुखदेवराव	अकोला जिल्ह्यातील अध्यापक महाविद्यालयातील वाचकांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
२) जोशी स्वाती बलवंतराव	पुसद शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे संगणकीकरण : एक अभ्यास
३) काकडे स्वप्नील श्रीकृष्ण	मूर्तीजापूर शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा चिकित्सक अभ्यास
४) कथाले विशाल मधुसुदन	U.G.C. प्राप्त College with Potantial Excellence श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय अकोला व राजस्थान आर्य कला श्री. मिठूलालजी कचेलिया वाणिज्य आणि श्री. सत्यनारायणजी रामकृष्ण राठी विज्ञान महाविद्यालय वाशिम यांचा तुलनात्मक अभ्यास
५) पांडे सरिता मनोहर	अकोला शहरातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील मुख्याध्यापकांच्या माहितीविषयक गरजांचा अभ्यास
६) सिन्हे वसंत नारायणराव	पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठाच्या अकोला येथील कृषी तंत्रज्ञान माहिती केंद्राचा समग्र अभ्यास

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
मातोश्री विमलाबाई देशमुख कॉलेज, अमरावती	
१) दगवार वर्षा मधुकरराव	प्रा. राम मेघे तंत्रज्ञान व संशोधन संस्था ग्रंथालय, अमरावती : वाढ व विकास २००८-२०१३
२) दारणे रूपाली ज्ञानेश्वर	Comparativ Study of Library Softwares : Souland Libsys
३) दातेराव सोनिया हरीहरराव	अमरावती शहरातील 'ब' श्रेणीतील सार्वजनिक ग्रंथालयातील देणगी मिळालेल्या ग्रंथसंग्रहाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास
४) गोले विनोद अंबादास	ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांच्या कार्य संस्कृतीचे अध्ययन
५) राजपुत स्वाती सुरेशसिंग	अमरावती शहरातील समाजकार्य महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील वाचकांच्या गरजा : एक अभ्यास
६) शिंदे सोनाली सुरेश	यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक अंतर्गत अभ्यासकेंद्र मातोश्री विमलाबाई देशमुख महाविद्यालय, अमरावती ग्रंथालय व माहितीशास्त्र पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाकरिता सादर करण्यात आलेल्या संशोधन प्रकल्पाचे मूल्यमापन
७) टिखिले शैलेश तुकाराम	----
८) वाघाडे संतोष वासुदेवराव	Accessibility of E-Resource Through N-List Consortia
विवेकानंद महाविद्यालय, औरंगाबाद	
१) चिंचोले हनुमंत प्रभाकर	औरंगाबाद शहरातील निसर्ग महाविद्यालयातील ग्रंथालयाचा अभ्यास

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२) जाधव शेषराव धरमू	औरंगाबाद शहरातील जवाहरलाल नेहरू अभियांत्रिकी महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील माहिती तंत्रज्ञान : एक अभ्यास
३) जगजीवन वर्षा अशोक	श्री. चेतना कला वरिष्ठ महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील वाचकांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
४) कदम रमेश दिगंबर	एम. आय. टी. महाविद्यालय ग्रंथालयाचे SWOT तंत्रानुसार विश्लेषणत्मक अध्ययन
५) कदम उज्वला शेषराव	औरंगाबाद शहरातील अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील ग्रंथालयात शोशल नेट वर्किंगचा वापर : एक अभ्यास
६) काटे स्मिता रामचंद्र	यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातर्फे प्रकाशित होणाऱ्या ज्ञानगंगोत्री त्रैमासिकाचे आशय विश्लेषण
७) लालसरे प्रतीक्षा सुरेशराव	जल व भूमी व्यवस्थापनात औरंगाबाद (WALMI) येथील संस्थेच्या ग्रंथालयाचे योगदान
८) मंगनाले विरभद्र शिवाजी	औरंगाबाद येथील एम. जी. एम. वैद्यकीय महाविद्यालयातील डॉक्टरांच्या माहितीविषयक गरजांचे विश्लेषण
९) मरकड ज्ञानेश्वर अंकुशराव	औरंगाबाद शहरातील नॅक 'अ' दर्जा प्राप्त महाविद्यालय ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर : एक अभ्यास
१०) मसुरे मंजु बसवराज	शिवछत्रपती महाविद्यालय ग्रंथालयाद्वारे दिल्या जाणाऱ्या सेवा सुविधा : एक अभ्यास
११) निकम बाळु कारभारी	औरंगाबाद शहरातील महाविद्यालयांची वर्णनात्मक सूची.

ज्ञानगंगोत्री : जून - नोव्हेंबर २०१४ : १०४

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१२) पठान अशफाक अहेमद खान	Evaluation & Development of Maharathwada College of Education Library, Aurangabad : A Case Study
१३) सोलंके अर्चना सर्जेराव	औरंगाबाद शहरातील वरिष्ठ महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयांत N List Consortia चे व्यवस्थापन व वापर
१४) तरटे सचिन कचरू	औरंगाबाद येथील देवगिरी महाविद्यालयात ग्रंथालयाच्या विकासात विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे योगदान
१५) तायडे दत्तात्रय काशिनाथ	सिल्लोड तालुक्यातील सार्वजनिक वाचनालयांचा अभ्यास
१६) वाघ गंगाधर सुरेश	देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद येथील ग्रंथालयाच्या वाचन साहित्याचा विकास व वापर : एक अभ्यास
१७) कसबे सुरेश बाबुराव	—
१८) मालोडे प्रवीण शिवाजी	औरंगाबाद येथील हायटेक तंत्रनिकेतन महाविद्यालय ग्रंथालयातील वाचन साहित्य संग्रहाचा अभ्यास
१९) मेखे शशांक मधुकर	विशेष संदर्भ सेंटर फॉर इलेक्ट्रॉनिक्स डिझाईन अँड टेक्नॉलॉजी कॉलेज, औरंगाबाद : एक अभ्यास
२०) पोफळे राहुल रमाकांत	—
मत्स्योदरी आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, जालना	
१) कुटे महेश दामोधर	मत्स्योदरी शिक्षण संस्थेचे अभियांत्रिक व तंत्रज्ञान महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील ई-जर्नल व मुद्रित जर्नलचा वाचकांकडून होणारा वापर : एक अभ्यास

ज्ञानगंगोत्री : जून - नोव्हेंबर २०१४ : १०५

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२) लोखंडे योगेश भास्कर	सिद्धार्थ महाविद्यालय, जाफ्राबाद येथील वाचकांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
३) मुळे निलकंठ सोपानराव	योजना या मराठी मासिकाचे आशय विश्लेषणात्मक अध्ययन
रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद	
१) भामरे अभिजित अंबादास	विजय वाचनालय, तुळजापूर मधील मॅजेस्टिक प्रकाशनाच्या ग्रंथाची उपलब्धता व त्याचा वाचकाकडून होणारा वापर : एक अभ्यास
२) चव्हाण देविदास हरिदास	श्री तुळजापूर भवानी अभियांत्रिकी महाविद्यालय, तुळजापूर व तोरणा अभियांत्रिकी महाविद्यालय, उस्मानाबाद येथील ग्रंथालयांतील मागासवर्गीय पुस्तकपेढी योजनेअंतर्गत झालेल्या ग्रंथसंग्रहाचा तुलनात्मक अभ्यास
३) देवकर संभाजी मोहन	पंढरपूर शहरातील अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालयातील नियतकालिकांचे व्यवस्थापन
४) देवमारे राहुल अनिल	पंढरपूर येथील कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय ग्रंथालयात वाणिज्य शाखेकरिता विद्यापीठाने निर्धारित केलेल्या अभ्यासक्रमाची उपलब्धता : एक अभ्यास
५) घोडके अस्मिता अरुण	उस्मानाबाद शहरातील महाविद्यालय ग्रंथालयांतील मनुष्यबळ व्यवस्थापन : एक अभ्यास
६) घोडके शाहु सोपान	—

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
७) धोलप ज्योती विश्वंभर	लातूर येथील शासकीय निवासी महिला तंत्रनिकेतन ग्रंथालय : एक अभ्यास
८) जाधव अनुराधा दशरथ	उस्मानाबाद येथील महाविद्यालयीन ग्रंथालयांना यु. जी. सी. कडून मिळणाऱ्या अनुदानाची उपयोगिता : एक मूल्यमापन
९) कांबळे मोहन दादासो	सांगोला महाविद्यालय, सांगोला येथील ग्रंथालयावर प्रथम नॅक मूल्यांकनांचा प्रभाव कुईवाडी येथील के. एन. भिसे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय ग्रंथालयात SWOT (स्वॉट) तंत्राचे उपायोजन
१०) काटके नागेश सुखदेव	मेल विल ड्युई यांच्या दशांश वर्गीकरण पद्धतीच्या १९ व्या आणि २३ व्या आवृत्तीमधील ८०० (ललित वाङ्मय) या मुख्य वर्गामधील विषयाचा तौलनिक अभ्यास
११) लोखंडे अमित जालंधर	सांगोला येथील विज्ञान महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील वाचकांच्या माहितीविषयक गरजांचा अभ्यास
१२) महापुरे रणजित दुर्योधन	उस्मानाबाद येथील नगर वाचनालयातील धार्मिक ग्रंथाची उपलब्धता व त्याचा वाचकाकडून होणारा वापर : एक अभ्यास
१३) मोदीवाले महादेव श्रीमंत	उस्मानाबाद येथील जिल्हा शासकीय ग्रंथालय : एक अभ्यास
१४) मोईन शिवराम भाऊसाहेब	पंढरपूर शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील संगणकीकरण : एक अभ्यास
१५) मोलक किशोर श्याम	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील 'अ' दर्जा प्राप्त सार्वजनिक ग्रंथालयातील मिळालेल्या अनुदानाची उपयोगिता : एक मूल्यमापन
१६) पटेल फैजन रब्बानी	—

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१७) पवार अमर अरुण	--
१८) पिंगळे भगवान पांडुरंग	शोधगंगोत्री या संकेतस्थळाचा आशय विश्लेषणात्मक अभ्यास
१९) राजेगौरे शिवराज रावसाहेब	रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालयातील प्राध्यापकांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
२०) राऊत नवनाथ वसंत	अहमदनगर येथील बाबुराव पाटील महाविद्यालयातील वाचकांच्या गरजा : एक अभ्यास
२१) शेते रविकिरण महादेवअप्पा	दैनिक लोकसत्ता या वृत्तपत्रातील बुकमार्क या सदरातील पुस्तक परीक्षणाचा चिकित्सक अभ्यास
२२) शिंदे रणजित पांडुरंग	पंढरपूर शहरातील अस्तित्वात असलेल्या मठांची वर्णनात्मक सूची
२३) सोळंके अजय सुभाषराव	अंबाजोगाई येथील स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय ग्रंथालय संगणकीकरण सद्यस्थिती : एक अभ्यास
२४) वाघमारे जितेंद्र रामचंद्र	संकेत स्थळाचा आशय विश्लेषणात्मक अभ्यास
२५) बनसोडे रामचंद्र मुरलीधर	—
२६) मगर आविंदाबाई शिवाजी	पानीव, ता. माळशिरस येथील श्रीराम शिक्षण संस्था संचलित व्यावसायिक महाविद्यालय ग्रंथालयाचा अभ्यास.
२७) मोरे श्रीधर मुरलीधर	तोरणा अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालय, उस्मानाबाद व श्री. तुळजाभवनी अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालय, तुळजापूर येथील ग्रंथालयामध्ये SLIM सॉफ्टवेअरच्या वापरात येणाऱ्या अडचणींचा चिकित्सक अभ्यास”

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२८) नांदुरकर व्यंकटेश दिगंबर	—
लायन्स जुहु नंदलाल जलान महिला महाविद्यालय, मुंबई	
१) चोगले धिरज किरण	अलिबाग तालुक्यातील निवडक मराठी माध्यमिक शालेय विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयामार्फत दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांचा अभ्यास
२) कोलाको शर्मिला मिल्टन	वसईतील शिक्षणशास्त्र अध्यापन पदवी (डी. टी. एड) अध्यापक विद्यालयांच्या ग्रंथालयांचा तुलनात्मक अभ्यास.
३) देवरे संतोष मोहन	२००४ ते २००१३ या कालावधीतील ज्ञानगंगोत्री त्रैमासिकाचे आशय विश्लेषण
४) धुम तेजस्विनी राहुल	तलासरी ते पालघर येथील निवडक महाविद्यालयांतील ग्रंथालयात संदर्भ विभाग : एक अभ्यास
५) दमेल्लो प्रिया फेलिक्स	वसई येथील निवडक इंग्रजी माध्यमातील माध्यमिक शालेय विद्यार्थ्यांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास,
६) गवळी जयवंत शिवराम	नॅशनल सेंटर फॉर परफॉर्मिंग आर्ट्स लायब्ररीचा सर्वांगीण अभ्यास
७) घुगे छाया सुनील	मुंबईतील अंधेरी ते विलेपार्ले विभागातील निवडक महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील N-list चा वापर एक अभ्यास
८) हाटकर मयुरी महेश	विलेपार्ले विभागातील निवडक महाविद्यालयीन ग्रंथालयांतील ग्रंथ पडताळणी : एक अभ्यास
९) जुवाले मनिष मनोहर	मुंबई स्थित दंत चिकित्सक महाविद्यालयातील ग्रंथालयात दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांचा अभ्यास

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१०) कदम सूर्यकांत बालकृष्ण	वरळी येथील मुंबई दूरदर्शन केंद्रांच्या ग्रंथालयाचा एक अभ्यास
११) कदम दर्शना जनार्दन	के. जे. सोमय्या भारतीय संस्कृत पीठम् ग्रंथालयाचा एक अभ्यास
१२) कोठारे सुदर्शन सुरेश	बांद्रा ते अंधेरी या विभागामधील निवडक शिक्षणशास्त्र पदवी महाविद्यालयातील ग्रंथालयांत दिल्या जाणाऱ्या ग्रंथालयीन सेवा व सुविधांचा : एक अभ्यास
१३) लोखंडे समर्थ सुनील	मुंबईमधील चर्नी रोड येथील हिंदुस्तानी प्रचार सभा या संस्थेतील महात्मा गांधी मेमोरिअल ग्रंथालय : एक अभ्यास
१४) पटेल जयप्रकाश महादू	डहाणू व पालघर विभागातील वकिली व्यवसायात वाचकांना लागणाऱ्या माहिती व सेवा-सुविधांचा अभ्यास
१५) पाटील रवींद्र दत्तराम	मुंबई विभागातील विलेपार्ले ते अंधेरी येथील कला व वाणिज्य महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील सेवा-सुविधामध्ये नॅक पुनर्मूल्यांकनापूर्वी व नॅक पुनर्मूल्यांकनानंतर (Re-Accreditation) झालेले बदल अभ्यासणे
१६) पवार स्वाती चंद्रशेखर	मुंबई स्थित रसायन तंत्रज्ञान संस्थेच्या ग्रंथालयात दिल्या जाणाऱ्या सेवा आणि सुविधांचा अभ्यास.
१७) पोखरकर माधुरी सोपान	अंधेरी येथील केन्द्रीय मत्स्यिकी शिक्षा संस्थान ग्रंथालयांचा अभ्यास
१८) साटम मंगला गोपाल	'मुंबई व नवी मुंबईतील आयुर्वेद महाविद्यालयीन ग्रंथालयांतर्फे दिल्या जाणाऱ्या सेवा सुविधांचा अभ्यास

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१९) सावंत मनीषा गजानन	'रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनी संचलित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ग्रंथालय केशवसृष्टी उत्तम : एक अभ्यास
२०) वाघ संतोष विद्याधर	मुंबईतील निवडक औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांच्या (I.T.I.) ग्रंथालयांचा अभ्यास
२१) पाटील रवींद्र ज्योत्सना	ग्रंथालयातील आणि माहितीशास्त्र निष्णात शिक्षणक्रमासाठी सादर केलेला संशोधन प्रकल्प
कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, वाशी	
१) अरूदे अस्मिता चुनिलाल	नवी मुंबईतील महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा विद्यापीठ अनुदान मंडळाकडून प्राप्त निधीमुळे झालेल्या विकासाचा अभ्यास
२) बनगर सुजाता कोंडीभाऊ	ठाणे जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयांतील सोल प्रणाली वापराच्या अडचणींचा अभ्यास
३) बोहरा नवरतन लक्ष्मण	नवी मुंबई शहरातील अभियांत्रिकी महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयांतील वाचन साहित्याचा अधिकतम वापराच्या दृष्टिकोनातून उपाययोजनेचा अभ्यास
४) गाडे भारती आनंद	डोंबिवली शहरातील नॅक दर्जा प्राप्त असलेल्या महाविद्यालयीन ग्रंथालयांचा अभ्यास
५) गायकवाड भाविका गौतम	पालघर तालुक्यातील वकिलांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
६) घरत सुजाता विश्वनाथ	नवी मुंबईतील खारघर येथील टाटा मेमोरीअल सेंटर अॅडव्हन्स कॅन्सर ट्रिटमेंट रिसर्च अॅड एज्युकेशन सेंटर (ACTREC) ग्रंथालयाचा अभ्यास

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
७) घोलप सीमा धोंडीराम	नवी मुंबई परिसरातील व्यवस्थापनशास्त्र महाविद्यालय ग्रंथालयातील मनुष्यबळ व्यवस्थापन आणि सेवांचा अभ्यास
८) झरेकर सुभाष महादेव	सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या माध्यमातून आरोग्य साक्षरता : एक शक्यता आढावा
९) जाधव प्रीतिशर्मिला मच्छिंद्र	ठाणे शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा अभ्यास
१०) जोगदंडे संगीता शिवाजी	नवी मुंबईमधील संशोधक केन्द्र मान्यताप्राप्त कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयांचा वापराचा : एक अभ्यास
११) कांबळे प्रतीक्षा मच्छिंद्र	दक्षिण मुंबईतील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे स्पर्धा परीक्षेच्या संदर्भातील योगदान : एक अभ्यास
१२) खैरनार भावना हरिशचंद्र	टाटा सामाजिक विज्ञान संस्थान देवनार (मुंबई) येथील नियतकालिकांच्या व्यवस्थापनाचा अभ्यास
१३) मंधारे युवराज विनायक	नवी मुंबई शहरातील वैद्यकीय महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील ग्रंथेतर साहित्य वापर : एक अभ्यास
१४) म्हसे सारिका मनोज	खोपोली शहरातील कै. र. वा. दिघे जनता वाचनालयातील वाचनसाहित्य संग्रह विकासाचा अभ्यास.
१५) म्हसकर मंगेश भिकुनाथ	फोर्ट मुंबई येथील शासकीय विधी महाविद्यालयीन ग्रंथालय : एक अभ्यास
१६) मनेश अशोक कुंभारगण	चर्चगेट परिसरातील विधी ग्रंथालयातील ग्रंथालयांचा ओपन सोर्स ग्रंथालय अज्ञावलीबाबतचा दृष्टिकोन

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१७) पाटील तुकाराम शंकर	मुंबई विद्यापीठ, श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी माहिला विद्यापीठ आणि भारती विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात आणि माहिती शास्त्रनिष्णात अभ्यासक्रमाचा अभ्यास
१८) पाटील प्रवीण दशरथ	टि. एस. चाणक्य समुद्रीय विश्वविद्यालय, कारावेगांव, नवी मुंबई येथील ग्रंथालयाचा अभ्यास
१९) पाटील तनुजा परशुराम	वाडा तालुक्यातील महात्मा गांधी सार्वजनिक वाचनालय : एक अभ्यास
२०) पिंगळे संदीप जयसिंग	मुंबई शहरातील अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालयातील ई साहित्याचा (Databases) वापराचा अभ्यास
२०) तांबे अरुणा समीर	ठाणे जिल्ह्यातील महाविद्यालयातील संगणकीकरणामुळे झालेल्या ग्रंथालयीन सेवांमधील बदल : एक अभ्यास
२१) ठाकरे मनीषा प्रकाश	ठाणे जिल्ह्यातील महाविद्यालयातील संगणकीकरणामुळे झालेल्या ग्रंथालयीन सेवांमधील बदल : एक अभ्यास
२२) कुंभार नीता रामचंद्र	एम. के. सी. एल च्या लायब्रेरिया (लायब्ररी मॅनेजमेंट सिस्टिम) अज्ञावलीचे ग्रंथपालांच्या दृष्टिकोनातून मूल्यमापन
२३) डोंगरे नजमुदीन साहिल	उल्हासनगर येथील ज्ञानदा सार्वजनिक ग्रंथालय ग्रंथमित्र मंडळाच्या माध्यमातून विकास आणि वाटचाल

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
विद्या प्रसारक मंडळ संचालित बी. एन. बांदोडकर सायन्स कॉलेज, ठाणे	
१) अमकर उमेश दत्ताराम	‘सरस्वती शिक्षण संस्था’, खारघर, नवी मुंबई अंतर्गत तंत्रनिकेतन अभियांत्रिकी व्यवस्थापन कॉलेजमध्ये ग्रंथालयात देण्यात येणाऱ्या सेवा सुविधांचा अभ्यास
२) बारफे शशिकला शिवाजी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रशास्त्र विद्यापीठ, लोणेरे येथील ग्रंथालयातील नियतकालिकांचा अभ्यास
३) भोरे अनन्या अनिल	भिवंडी महानगरपालिकेच्या सार्वजनिक ग्रंथालयांचा अभ्यास
४) बोराडे सविता सुरेश	रा. अ. पोदार वाणिज्य आणि अर्थशास्त्र महाविद्यालय : एक अभ्यास
५) दांडेकर आर्या अजिंक्य	—
६) ढोके सुलोचना मनोहर	नवी मुंबई क्षेत्रातील दंत महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयात दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांचा अभ्यास
७) गाडे हेमलता श्रीरंग	कुळगांव बदलापूर नगरपरिषद क्षेत्रातील माध्यमिक शालेय ग्रंथालयांचा अभ्यास
८) मालगवी हेमा शांताराम	महाराष्ट्र राज्य मध्यवर्ती ग्रंथालय : एक अभ्यास
९) माने भाग्यश्री दिलीप	आय. इ. एस संस्थेतर्गत दादर विभागातील निवडक शालेय ग्रंथालयांच्या सेवासुविधांचा तुलनात्मक अभ्यास
१०) म्हस्के सुहास गुलाब	विक्रोळी येथील विधी महाविद्यालयातील ग्रंथालयांचा तुलनात्मक अभ्यास
११) मेंढे शिल्पा जीवन	कल्याण-उल्हासनगरमधील निवडक पाच महाविद्यालयीन वाचकांच्या अभिरुचीचा अभ्यास.

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१२) नकाशे अंजली अतुल	अली यावर जंग राष्ट्रीय श्रवण विकलांग संस्था ग्रंथालय : एक अभ्यास
१३) पाटील मोनाली विष्णू	आर. के. तलरेजा महाविद्यालय आणि के. एम. अग्रवाल महाविद्यालय ग्रंथालयांच्या संगणकीकरणाचा तौलनिक अभ्यास
१४) पाटील योगीता प्रल्हाद	माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात सार्वजनिक ग्रंथालयाचे बदलते आयम : तौलनिक अभ्यास
१५) फलके सरिता चंद्रकांत	कल्याण व डोंबिवली परिसरातील सी. बी. एस. ई. बोर्डाच्या शाळांमधील ग्रंथालये : एक अभ्यास
१६) साळुंके स्वाती सचिन	मुंबई उच्च न्यायालयातील वकिल संघटनेचे ग्रंथालय : एक अभ्यास
१७) सोनवणे नितेश कृष्णकांत	विद्या प्रसारक मंडळ ठाणे संचालित महाविद्यालयामधील ग्रंथालयीन सेवा सुविधांचा अभ्यास
१८) सुभेदार लतितफ बादशहा	वसई विरार म. न. पा. क्षेत्रातील अपंग विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयात देण्यात येणाऱ्या ग्रंथालयीन सेवा व सुविधा : एक अभ्यास
१९) पाटील कविता रनबा	घाटकोपर येथील मराठी माध्यमिक शाळेतील ग्रंथालयांचा तौलनिक अभ्यास
२०) राजेश लक्ष्मण सोणवणे	मुंबई चेंबूर महाविद्यालयातील ग्रंथालयांच्या दैनंदिन कामकाजाच्या कार्यक्षमतेचा अभ्यास
२१) शिरसाठ सुधाकर रूपाली	मुंबईतील निवडक दंत महाविद्यालयांच्या व रुग्णालयातील संबधित ग्रंथालयांचा तौलनिक अभ्यास

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
सी. पी. अँड बेरार कॉलेज, नागपूर	
१) अगाडे विश्वास सेवकराम	जगत कला, वाणिज्य व इंदिराबेन हरिहरभाई पटेल विज्ञान महाविद्यालय ग्रंथालय गोरगाव वाढ आणि विकास : एक अभ्यास
२) बनायत दीपाली बापुरावजी	सार्वजनिक जनता वाचनालय ग्रामपंचायत खैरगाव तहसील नरखेड, जिल्हा नागपूर वाढ व विकास : एक अभ्यास
३) भगत किरण प्यारेलाल	भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण नागपूर : ग्रंथालयाची वाढ आणि विकास : एक अभ्यास
४) बोरगाडे मोनाली सुरेशराव	मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा ग्रंथालयाती स्रोत आणि सेवांचे मूल्यमापन : एक अभ्यास
५) डावरे गुणवंत देवराव	शासकीय जिल्हा सार्वजनिक ग्रंथालय, चंद्रपूर वाढ आणि विकास : एक अभ्यास
६) देशमुख संध्या बाबुराव	नागपूर जिल्ह्यामधील मौदा तालुक्यातील माध्यमिक शाळेच्या ग्रंथालयाचा चिकित्सक अभ्यास
७) कालबांडे जयश्री मानिकराव	माधव सार्वजनिक वाचनालय, ग्रामपंचायत केळवद ता. सावनेर जि. नागपूर ग्रंथालयाचा वाढ आणि विकास : एक अभ्यास
८) करमोरे गजानन रूपरावजी	पी. डब्लू. एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर ग्रंथालय वाढ आणि विकास : एक अभ्यास
९) खेडीकर हेमंत वसंतराव	नागपूर शहरातील सार्वजनिक ग्रंथालयातील राजा राममनमोहन रॉय प्रतिष्ठानाचे योगदान

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१०) लांजेवार पुकराज वसंत	: एक अभ्यास मनोमोहन भाई पटेल कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, साकोली ग्रंथालयाची वाढ व विकास : एक अभ्यास
११) लोहकरे प्रदीप गणपत	नंदनवन सार्वजनिक वाचनालय, नागपूर : वाढ व विकास
१२) पाटील अनिल भाऊराव	जी. डी. सावंत कला, वाणिज्य, विज्ञान व बी. सी. आय. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयीचा अभ्यास
१३) पाटील सुनीता राजेंद्र	—
१४) रहांगडाले व्यंकटेश रूपचन	मिहीरभाई पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय ग्रंथालय, देवरी : वाढ आणि विकास
१५) शंभारकर रेशमी रघुनाथ	डॉ. आंबेडकर महाविद्यालयातील व्यवसाय व्यवस्थापन व प्रशासन अभ्यासक्रम २००७ ते २०१२ मध्ये सादर करण्यात आलेल्या प्रकल्पाचा सूचित्मक अभ्यास
१६) ठाओकर जितेंद्र नागो	शासकीय तंत्रनिके तन, सोकोली ग्रंथालयाची वाढ व विकास : एक अभ्यास
१७) मदने कमल	नागपूर शहरातील राष्ट्रीय ग्रंथालयातील दुर्मिळ ग्रंथांचा अभ्यास
न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर	
१) भिंगरदिवे विजयाकांत सुरेश	न्यू लॉ कॉलेज, अहमदनगर ग्रंथालयातील सन २०१० ते २०१३ मधील उपर्जित वाचन साहित्याचा वापर
२) चेढे शीतल बाबासाहेब	ज्ञानगंगोत्री अंकांचे आशय-विश्लेषण सन

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
३) धरंदाले किरण भास्कर	२०१० ते २०१३ अहमदनगर शहरातील न्यू आर्टस् कॉलेज आणि अहमदनगर कॉलेज या दोन महाविद्यालय ग्रंथालयांत वापरत असलेल्या वर्गीकरण पद्धतीचा तुलनात्मक अभ्यास
४) देशपांडे सुनीता सदाशिव	अहमदनगर महाविद्यालयातील ग्रंथालयाचे स्वॉट विश्लेषण : एक अभ्यास
५) गिते किरण रामदास	सेंटर फॉर स्टडिज इन रूरल डेव्हलपमेंट ऑफ सोशल अॅन्ड रीसर्च ग्रंथालय, अहमदनगर : एक अभ्यास
६) गोसावी माधुरी सदाशिव	दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्रामधील लेखांचे आशय विश्लेषण
७) इंगोले नीता भिमराव	अहमदनगर जिल्ह्यातील महानगर पालिकेतील विद्यमान नगरसेविकांच्या वाचन सवयीचा अभ्यास
८) कहार दीपक नथू	सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय संगमनेर ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रह विकास : एक अभ्यास
९) खंदारे लता भाऊ	मा. बाळासाहेब जाधव कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, आळे या कॉलेजमधील ग्रंथालयाचा सर्वांगीण अभ्यास
१०) मंडलिक सुनीता रामभाऊ	अहमदनगर शहरातील वृत्तपत्र कार्यालयातील माहिती स्रोतांची पाहणी
११) म्हस्के अनीता असाराम	पारनेर तालुक्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील शिक्षकांच्या वाचन सवयींचा अभ्यास
१२) पालवे मंगला रामभाऊ	अहमदनगर शहरातील अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील ग्रंथालयांच्या

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१३) पवार दमयंती दत्ताजी	संगणकीकरणाचा सर्वांगीण अभ्यास राहुरी येथील महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ ग्रंथालयातील ई-स्त्रोताचा वापर करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यास
१४) रशिनकर शंकर वसंत	अहमदनगरमधील शहरातील इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट स्टडीज करिअर डेव्हलपमेंट अॅन्ड रिसर्च (IMSCD&R) येथील विद्यार्थ्यांचा माहितीविषयक गरजांचा अभ्यास
१५) राऊत मंगल वनजी	अहमदनगर शहरातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील ग्रंथालयात होणारा इंटरनेटच्या वापर : एक अभ्यास
१६) रिपाले प्रकाश आनंदराव	विश्वभारती इंजिनिअरींग कॉलेज, अहमदनगर येथील ग्रंथालयाच्या उपभोक्त्यांच्या वाचन सवयीचा अभ्यास
१७) साबळे बाळू ज्ञानदेव	सुभाष बाबुराव कुल महाविद्यालय, केडगाव ता. दौंड येथील प्राध्यापक व प्राध्यापकेतर कर्मचारी यांच्या वाचन सवयीचा अभ्यास
१८) सव्बन अरुणकुमार धर्माजी	स्नेहालय, अहमदनगर या संस्थेच्या ग्रंथालयातील वाचकांच्या गरजांचा अभ्यास
१९) शिंगणे सुरेश गंगाधर	ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, नेवासा व न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अॅन्ड सायन्स कॉलेज या दोन महाविद्यालयीन ग्रंथालयांच्या ग्रंथसंग्रह विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास
२०) तांबे सविता भाऊसाहेब	२०१३ मध्ये प्रकाशित झालेल्या आरोग्यविषयक दिवाळी अंकातील लेखाचे

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२१) वाडेकर सुवर्णा नारायण	आशय विश्लेषण अण्णासाहेब वाघीरे महाविद्यालय, ओतूर येथील ग्रंथालय : एक अभ्यास
२२) वाघ छाया संपत	पदमश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील अभियांत्रिकी महाविद्यालय, विळदघाट ग्रंथालयातील सेवकांच्या कार्य समाधानाचा अभ्यास
२३) खेमनार कौलास भागवत	—
मुळाजी जेठा महाविद्यालय, जळगाव	
१) असदेकर गायत्री निलकंठ	जळगाव शहरातील समाजकार्य महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयीचा अभ्यास
२) बधे जयश्री प्रेमचंद्र	के. सी. ई. सोसायटी संचलित शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव येथील ग्रंथालयाच्या नॅक मूल्यांकनाचा अभ्यास
३) ब्रिजवासी हितेश गोपाल	के. सी. ई सोसायटी संचलित मुळाजी जेठा महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयीन सेवा आणि सुविधांचा अभ्यास
४) देशपांडे वृंदा मोरेश्वर	एम. के कॉलेजमधील ग्रंथालयामधील संदर्भ विभागातील संदर्भ साधनांचा मूल्यांकनात्मक अभ्यास
५) कुंडले विद्या दत्तात्रय	जळगाव शहरातील मु. जे. महाविद्यालय- यातील प्राध्यापकांच्या वाचन सवयीचा अभ्यास
६) नेहते भाग्यश्री रमेश	खिरोदा येथील धनाजी नाना चौधरी सार्वजनिक वाचनालय : एक चिकित्सक

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
७) नेमाडे कुमारगौरव पुरुषोत्तम	अभ्यास चैतन्य आयुर्वेद महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण आणि सेवांचा अभ्यास
८) पाटील हर्षा हेमंत	नशिराबाद येथील सार्वजनिक वाचनालयाचा विकासात्मक अभ्यास
९) पाटील शेखर सुरेश	बांभोरी अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील प्राध्यापकांचा ग्रंथामधील ई-रीसोसेस वापर : एक अभ्यास
१०) पाटील प्रीती गंगाधर	अॅड. सिताराम (बबनभाऊ) आनंदरामजी बाहेती कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयीन ग्रंथालय : एक अभ्यास
११) पाटील हेमलता भाईदास	सद्गुरू एज्युकेशन सोसायटी संचलित शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव येथील शारीरिक शिक्षणशास्त्र अभ्यासक्रमाच्या विद्यार्थ्यांच्या वाचनसवयीचा अभ्यास
१२) वाघ चंद्रशेखर बालकृष्ण	खोज गांधीजी की दृक-श्राव्य संग्रहालय : एक मूल्यमापन
आश्रय संस्कार आणि पुनर्वसन संस्था, मालेगांव	
१) आहिरे विजेयता मनोहर	संगमेश्वर येथील साधना सार्वजनिक वाचनालय : एक अभ्यास
जी.डी.ए.बी. आर्ट्स, कॉमर्स कॉलेज, मालेगाव	
१) आवारे मनोज पांडुरंग	मराठा विद्या प्रसारक समाजाच्या के. बी. टी. अभियांत्रिकी महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयातील जर्नल्स (प्रिंट/नॉनप्रिंट) चा

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२) चव्हाण सतिश विनायक	उपयोग : एक अभ्यास धुळे येथील कला, वाणिज्य महिला महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयामार्फत दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांचा अभ्यास
३) देवरे निशा प्रभाकर	चांदवड येथील श्री. नेमिनाथ जैन माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यालय ग्रंथालय : एक अभ्यास
४) देशपांडे अंजली भास्करराव	'योजना' या नियतकालिकाचे आशय विश्लेषण : एक अभ्यास
५) देशपांडे केदार मनोहर	धुळे एज्युकेशन सोसायटी संचलित मा. ध. पालेशा वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे येथील पदवी अभ्यासक्रमांच्या विद्यार्थ्यांच्या माहितीविषयक गरजांचा अभ्यास
६) धाकड योगिता प्रभाकर	शिरपूर तालुक्यातील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय ग्रंथालयामार्फत दिल्या जाणाऱ्या सेवांचा तौलनिक अभ्यास
७) गायकवाड मनीषा वसंतराव	नगाव येथील गंगामाई अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालयातील वाचन साहित्य संग्रह दिल्या जाणाऱ्या सेवा : एक अभ्यास
८) कांबळे सुजाता चंद्रकांत	धुळे येथील कृषी महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयी : एक अभ्यास
९) कापडणीस सुजाता संतोष	मालेगाव शहरातील सार्वजनिक वाचनालयातील ज्येष्ठ नागरिक सभासदांच्या वाचनसवयींचा अभ्यास
१०) कोठारी प्रशांत रमेशचंद्र	धुळे येथील झुलाल भिलाजीराव पाटील महाविद्यालयातील पदव्युत्तर वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या इंटरनेट वापराचा अभ्यास
११) मैद प्रवीण रंगनाथ	ग्रामपालिका पिंपळगाव सार्वजनिक

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१२) मोरे कल्पेश सत्यवान	वाचनालय : एक अभ्यास धुळे शहरातील जिल्हा व अप्पर सत्र न्यायालयातील वकिलांच्या माहितीविषयक गरजा : एक अभ्यास
१३) निकम योगिता अशोक	अजितदादा पवार शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, मानुर येथील ग्रंथालयाचा सर्वांगीण अभ्यास
१४) पाथडे योगेश रंगनाथ	मालेगाव शहरातील झुंबरलाल पन्नालाल काकाणी विद्यालयातील शिक्षकांच्या वाचन सवयींचा अभ्यास
१५) पाटील विवेक बुधाजी	मोराणे येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालय : एक अभ्यास
१६) पेंढारी प्रभाकर देवमन	डांगसैदाणे येथील जनता विद्यालय व उच्च माध्यमिक विद्यालयातील १० वी ते १२ वी च्या विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयी : एक अभ्यास
१७) रौंदळ वसंत दोधा	डांगसौदाणे येथील जनता विद्यालय व उच्च माध्यमिक विद्यालयातील १० वी १२ वी च्या विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयी : एक अभ्यास
१८) शिंदे बेबीताई गंगाराम	शताब्दी इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनिअरिंग अँड रिसर्च, आगासखिंड, ता. सिन्नर, जि. नाशिक या अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील वाचनसाहित्य संग्रह विकासाचा अभ्यास
१९) ठाकरे सीमा निंबाजी	संशोधक या नियतकालिकांचे आशय विश्लेषण : एक अभ्यास
२०) झोलकर चेतन राजेंद्र	धुळे शहरातील माध्यमिक शाळांमधील ग्रंथालयात देण्यात येणाऱ्या माहिती

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२१) गांगुर्डे मुकेश भाऊराव	तंत्रज्ञानविषयक सेवांचा अभ्यास कला महाविद्यालय, अभोणा येथील महाविद्यालय विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयी : एक चिकित्सा अभ्यास
२२) ब्राम्हणकर स्वाती भिकन	चांदवड येथील श्रीमती के. बी. आबड होमिओपॅथिक वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील वाचनसाहित्य संग्रहाचा विकास : एक अभ्यास
सार्वजनिक वाचनालय, नाशिक	
१) रविंद्रसिंग नगरकोटी	Pre and Post of effect of National Board of Accreditation on Guru Gobind Sing Polytechnic Library, Nashik
२) आहिरे वर्षा अशोक	संगमनेर येथील श्री. ओंकारनाथ मालपाणी विधी महाविद्यालयाचे ग्रंथालय : एक अभ्यास
३) आम्हाड प्रणिता निवृत्ती	नाशिक येथील बी. वाय. के. कॉलेज ऑफ कॉमर्स महाविद्यालयातील ग्रंथालय : एक अभ्यास
४) चंदन नंदा केदू	नाशिकरोड येथील समता विकास संस्था संचलित सार्वजनिक वाचनालयातील वाचनसाहित्य संग्रहाचा विकास : एक अभ्यास
५) देवरे किशोर इंदिराबेन	महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित नाशिक येथील दंत महाविद्यालय ग्रंथालय एक अभ्यास
६) देशमुख पियुष चांगदेव	---
७) धामणकर वैशाली भास्कर	नाशिक येथील मराठा विद्या प्रसारक समाज या संस्थेतील फार्मसी महाविद्यालयातील

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
८) गायधनी स्मिता नंदकिशोर	ग्रंथालयाचा अभ्यास नाशिक येथील सुभाष सार्वजनिक वाचनालयातील वाचकांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
९) गुलास्कर प्रतीक्षा विकास	भारतातील राष्ट्रीय माहिती केंद्राशी संबंधित संकेतस्थळे : एक अभ्यास
१०) होले योगेशकुमार सुधाकर	नाशिक येथील के. टी. एच. एम. महाविद्यालयांतील पदव्युत्तर पदवीस शिकविणाऱ्या प्राध्यापकांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
११) जाधव किशोर चंद्रभान	नांदगाव येथील लोकमान्य सार्वजनिक वाचनालयाचा : एक अभ्यास
१२) जाधव निलम मच्छिंद्र	नाशिक येथील ट्रेझर आयलँड ग्रंथालयाचा एक अभ्यास (केस स्टडी)
१३) जामदंडे कल्पना शिवाजी	नाशिक येथील मराठा विद्याप्रसारक समाजाच्या होरायझन अँकेडमी या विद्यालयातील विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
१४) शिवाजीराव एस. जोंधळे	अभियांत्रिकी महाविद्यालय, डोंबिवली येथील प्राध्यापकांच्या वाचन सवयींचा अभ्यास
१५) महाले प्रतिभा सारंग	भारतीय शिक्षण या नियतकालिकातील लेखाचे आशय विश्लेषण
१६) मोरे पूजा शंकरलाल	“अस्मितादर्श” या नियतकालिकांचे आशय विश्लेषण
१७) नगरकर अनीता अरविंद	सार्वजनिक वाचनालय नाशिक येथील संदर्भ विभागातील मुद्रित दुर्मिळ साहित्य : एक

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	अभ्यास
१८) पांडे देवेंद्र नटवरलाल	नाशिक येथील श्री. के. सी. वाचनालय : एक अभ्यास
१९) सावंत लाजवंती प्रकाश	पुडू बाबाजी बेजकर सार्वजनिक वाचनालय कळवण येथील वाचकांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
२०) शिर्षे नामदेव भगवान	संगमनेर येथील अमृतवाहिनी अभियांत्रिकी महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील नियतकालिकांचे व्यवस्थापन : एक अभ्यास
२१) सोनवणे अनीता विठ्ठल	नाशिकरोड येथील नागरिक अभिनव वाचनालयातील महिला वाचकांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
२२) थवील गुलाब भिका	कर्मवीर काकासाहेब वाघ कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालयातील मराठी विभागाच्या विद्यार्थ्यांचा माहिती शोध वर्तनाचा अभ्यास
२३) देवाणी ज्योती विसुमल	—
२४) मनुर शोभा श्रावण	—
महात्मा फुले कॉलेज, पिंपरी	
१) भोसले सपना विशाल	पुणे येथील मॉडर्न कॉलेज ऑफ इंजिनिअरींग ग्रंथालयाचे AICTE नुसार मूल्यांकन : एक अभ्यास
२) भुजबळ संगीता उत्तम	पद्मश्री डॉ. डी. वाय. पाटील आयुर्वेद महाविद्यालयीन ग्रंथालय : एक अभ्यास
३) देशमुख कीर्ती आनंदराव	पिंपळे जगताप येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ कॉलेज अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालयाचे SWOT तंत्रानुसार विश्लेषण :

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	एक अभ्यास
४) डेरे संध्या उत्तम	छत्रपती शिबराय सार्वजनिक ग्रंथालय भिगवण (ता. इंदापूर जि. पुणे) : एक अभ्यास
५) गाडेकर मंगला नारायण	वाघोली पुणे येथील इम्पिरिअल कॉलेज ऑफ इंजिनिअरींग अँड रिसर्च ग्रंथालय : एक अभ्यास
६) घोडके दीपाली निलेश	Barclays कंपनीतील माहिला कर्मचाऱ्यांची वाचन अभिरुची
७) जाधव रोहिणी दिलीपराव	तोलानी मरीटाइम इन्स्टिट्यूट, इंदोरी, पुणे येथील ग्रंथालय एक : अभ्यास
८) जाधव जयश्री पेत्रस	धनकवडी पुणे येथील 'रायशेखरडोंगरी विकास परिषदेचे अध्यापक महाविद्यालयातील संदर्भ साधनांची उपलब्धता आणि वापर
९) कांबळे प्रकाश यशवंत	पद्मश्री डॉ. डी. वाय. पाटील कॉलेज ऑफ इंजिनिअरींग आकु डीच्या ग्रंथालयातील विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची
१०) कांबळे जयश्री शिवाजी	लार्सन अँड टुब्रो इन्फोटेक लिमिटेड (L & T Infotech Ltd.) पुणे या कंपनी ग्रंथालयातील इंटरनेटची उपलब्धता आणि वापर
११) कवरे सागर पांडुरंग	आलाडे कॉलेज ऑफ इंजिनिअरींग अँड मॅनेजमेंट महाविद्यालय, मारुंजी ग्रंथालयाचा अभ्यास
१२) खैरे मनीषा जालिंधर	सन्मित तरुण मंडळ (मोफत वाचनालय), जुनी सांगवी गावठाण, अ वर्ग ग्रंथालय :

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१३) मराठे विद्या भिक्कनराव	एक अभ्यास महाराष्ट्र इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी महाविद्यालयीन (अभियांत्रिकी) ग्रंथालय कोथरूड पुणे : एक अभ्यास
१४) पांडे सीमा निवृत्ती	'साधना' या नियतकालिकांचे आशय विश्लेषणात्मक अध्ययन २०१३
१५) पाटील मारुती शंकर	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र निष्णात अभ्यासक्रमासाठी सादर केलेला प्रकल्प डॉ. अरविंद तेलंग इन्स्टिट्यूट ऑफ हॉटेल मॅनेजमेंट चिंचवड ग्रंथालय विकास : एक अभ्यास
१६) पाटील गीता आनंदराव	निवृत्ती बाबाजी नवले वाणिज्य महाविद्यालय, लोणावळा या ग्रंथालयातील मुद्रित व अमुद्रित वाचन साहित्य वापराचा तुलनात्मक अभ्यास
१७) पवार परशराम संतोष	पुणे येथील बृहन महाराष्ट्र वाणिज्य महाविद्यालयातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांच्या माहितीविषयक गरजांचा अभ्यास
१८) सत्कार शीतल शिवाजी	मंचर येथील अण्णासाहेब आवटे कला, वाणिज्य व हुतात्माबाबू गेनू सायन्स ग्रंथालयातील पुणे विद्यापीठाने निर्धारित केलेल्या अभ्यासक्रमातील 'रसायनशास्त्र' या विषयातील क्रमिक व संदर्भ ग्रंथाची उपलब्धता आणि वापर
१९) शिंदे शीतल विलास	लोकप्रभा या नियतकालिकाचे आशय विश्लेषणात्मक अध्ययन
२०) सोलनकर प्रशांत पंढरीनाथ	मराठवाडा मित्र मंडळ यांचे लोहगाव, पुणे येथील अभियांत्रिकी महाविद्यालय

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२१) सोनवणे दर्शना मारुती	ग्रंथालयाचा अभ्यास श्री. डॉ. डी. वाय. पाटील कॉलेज ऑफ इंजिनिअरिंग, आकुडीच्या ग्रंथालयामध्ये पुरविल्या जाणाऱ्या ई-नियतकालिकांची उपलब्धता वापर : एक अभ्यास
२२) सोमवंशी वंदना जगन्नाथ	निगडी प्रधिकरण परिसरातील रवींद्रनाथ ठाकूर सार्वजनिक ग्रंथालयातील वाचकांच्या वाचन सवयी व अभिरुची : एक अभ्यास
२३) ठाकरे चंगुना रघुनाथ	एस. के. एन. सिंगहड इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, लोणावळा येथील प्राध्यापकांकडून ऑनलाईन डेटाबेसचा होणारा वापर : एक अभ्यास
२४) थोरात विशाल भागवत	ओतूर येथील शरदचंद्र पवार अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालयाचा अभ्यास
२५) झपके वैशाली उत्तम	खडकी (पुणे) येथील श्री. टिकाराम जगन्नाथ वरिष्ठ महाविद्यालयीन ग्रंथालय विकास : एक अभ्यास
२६) गीता शिवाजी देसाई	निवृत्ती बाबजी नवले वाणिज्य महाविद्यालय लोणावळा या ग्रंथालयातील मुद्रित व अमुद्रित वाचन साहित्य वापराचा तुलनात्मक अभ्यास
२७) मीना अभिमन्यू पवार	इंदिरा स्कुल ऑफ मास
ऑल इंडिया इन्स्टिट्यूट ऑफ लोकल सेल्फ गव्हर्नमेंट, पुणे	
१) बोराटे मीनाक्षी पोपटराव	वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्यूट, मांजरी, पुणे : ग्रंथालयाचा अभ्यास
२) चंदनशिवे सुरज अरुण	पुणे विद्यापीठाच्या हिंदी विभागीय

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	ग्रंथालयाचा अभ्यास
३) डांगे गुनाबाई जगन्नाथ	भिवराबाई सावंत तंत्रनिके तन महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
४) देसाई सुजाता बाबुराव	ज्ञानरंजन सार्वजनिक वाचनालय, वारजे पुणे ग्रंथालयाचा अभ्यास
५) गडागकर विद्या विनय	ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र निष्णात पदवी अभ्यासक्रमासाठी सादर केलेला प्रकल्प
६) गायकवाड मारुती कलुराम	पुणे शहरातील नन्हे येथील वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील संगणकीकरणाचा अभ्यास
७) गोराड सुरेश नाना	पुणे येथील भारती विद्यापीठाचे महिला अभियांत्रिकी महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
८) इंगले ज्योत्सना लीलाधर	पुणे विद्यापीठ येथील स्पर्धा परीक्षा केंद्र विभागातील ग्रंथालयाचा अभ्यास
९) जोशी वैशाली मधुकर	पुणे येथील कोथरूड परिसरातील गांधीभवन सार्वजनिक ग्रंथालयाचा अभ्यास
१०) कदम सागर पुरुषोत्तम	पुणे शहरातील बावधान येथील पद्भूषण वसंतदादा पाटील इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील संगणकीकरणाचा अभ्यास
११) कडू सचिन दत्तात्रय	पुणे जिल्ह्यातील शिक्षण मंडळ संचलित बाबुरावजी घोलप महाविद्यालयातील ई-रिसोर्स वापराचा अभ्यास
१२) करांडे तुलशीराम श्रीमंत	—
१३) कुलकर्णी सुधीर भालचंद्र	—
१४) माळी सिद्धनाथ कृष्ण	पुणे शहरातील नव्हे येथील सिंहगड इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट अँड कॉम्प्युटर

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	ऑप्लीके शनच्या ग्रंथालयातील नियतकालिकांचा अभ्यास
१५) नवले वनश्री महादेव	सिंहगड टेक्निकल एज्युकेशन सोसायटीचे सिंहगड स्प्रिंगडेल स्कुल या वडगाव बु.।। (पुणे) येथील माध्यमिक शाळेच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
१६) नेरकर मोरेश्वर संतोष	पुणे विद्यापीठ येथील संख्याशास्त्र विभागीय ग्रंथालयाचा अभ्यास
१७) निकम सुनील मारुती	रामकृष्ण मठ पर्वती, पुणे संचलित ग्रंथालयाचा अभ्यास
१८) पालेकर तृषी बालकृष्ण	डॉ. डी. वाय पाटील अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील नियत कालिकांचा अभ्यास
१९) पाटील नंदा विठोबा	पुणे येथील श्रीमती काशीबाई नवले कॉलेज ऑफ इंजिनिअरिंग या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयात येणाऱ्या नियतकालिकांचा अभ्यास
२०) पाटील साधना आत्माराम	सिंहगड व्यवस्थापन महाविद्यालय, कोंढवा बु. ग्रंथालयातून दिल्या जाणाऱ्या सेवांचा अभ्यास
२१) पाटील हेमलता हनुमंत	हडपसर, जि. पुणे येथील साने गुरुजी सार्वजनिक वाचनालय या ग्रंथालयाचा अभ्यास
२२) शेलार ओमकार औदुंबर	हडपसर परिसरातील 'ड' गटामधील सार्वजनिक ग्रंथालयांचा अभ्यास
२३) वाघमारे नितीन प्रकाश	पुणे येथील कृषी महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
२४) वाघोले शीतल विनायक	पुणे शहरातील सिंहगड एज्युकेशन संस्था

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	व अभिनव एज्युकेशन संस्था (आंबेगाव बु.११) मधील बी. एड. अध्यापक महाविद्यालयातील ग्रंथालयाचा तुलनात्मक अभ्यास
२५) कुचेकर शेखर सुभाष	पुना हॉस्पिटल अँड रिसर्च सेंटरचा संस्थेतील ग्रंथालयाचा अभ्यास
मामासाहेब मोहोळ आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, पुणे	
१) अटवले हनुमंत प्रल्हाद	ढोले पाटील एज्युकेशन सोसायटीचे ढोले पाटील अभियांत्रिकी महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
२) बोरलकर संग्राम महादेव	पुणे शहरातील नऱ्हे येथील सिंहगड इन्स्टिट्यूटच्या सिंहगड कॉलेज ऑफ नर्सिंगच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
३) धांडे अंकुश मच्छिंद्र	पुणे येथील बृहन्-महाराष्ट्र वाणिज्य महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
४) इरांडे सुजाता ज्ञानेश्वर	—
५) गाडगे मयुरी बाळकृष्ण	जुन्नर तालुक्यातील शिवनेरी फाऊंडेशनचे शिवनेरी इन्स्टिट्यूट ऑफ फार्मसी खानापूर या संस्थेच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
६) गिराम नीलेश कृष्णाथ	आर. एम. धारीवाल सिंहगड मॅनेजमेंट स्कूल कोठापूरी ग्रंथालयाचा अभ्यास
७) जाधव अर्चना हिंदुराव	गेनबा सोपानराव मोझे अध्यापक महाविद्यालय, पुणे ग्रंथालयाचा अभ्यास
८) खंडागळे इंदिरा शिवराम	श्री. कान्होबा सार्वजनिक वाचनालय चांडोली बुद्रुक : आंबेगाव तालुक्यातील ग्रंथालयाचा अभ्यास
९) मारने विजय कोडींबा	ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयातील

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	(M.Lib. & I.S.W.) पदवीसाठी सादर करण्यात आलेला प्रकल्प अहवाल
१०) मते शेखर सखाराम	“ऑल इंडिया श्री शिवाजी मेमोरियल सोसायटीचे तंत्रनिकेतन महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाच्या संगणकीकरणाचा अभ्यास”
११) मोरे महालक्ष्मी झुंबर	एम. आय. टी. इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाईन कॉलेज, पुणे या संस्थेच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
१२) पालवे दीपाली देविदास	पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाच्या पिरगुट इंग्लिश स्कूल अँड ज्युनियर कॉलेज पिरगुटच्या ग्रंथालयाच्या संगणकीकरणाचा अभ्यास
१३) बनसोडे भारत ईश्वर	श्री विद्या विकास मंडळाचे श्री संत दामाजी कॉलेज अँड कॉम्प्युटर टेक्निकल इन्स्टिट्यूट, मंगळवेढा : ग्रंथालयाचा अभ्यास
१४) क्षीरसागर गीता जगन्नाथ	भोर तालुक्यातील राजगड ज्ञानपीठ संस्थेतील माध्यमिक शाळांच्या ग्रंथालयांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास
यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स कॉलेज, रयत एज्युकेशन सोसायटी, सातारा	
१) अवसारे संपदा नामदेव	चांदवड येथील यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालयाचे ग्रंथालय : एक अभ्यास
२) चव्हाण मालती बाबुराव	सातारा शहरातील श्रीमंत प्रतापसिंह महाराज (थोरले) नगर वाचनालयाचे संगणकीकरण : एक अभ्यास

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
३)	चव्हाण सुगंधा वसंतराव कराड येथील महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा ग्रंथसंग्रह विकास : एक अभ्यास
४)	धाने योगिता बळीराम कराड येथील डॉ. दौलतराव आहें इंजिनियरिंग कॉलेज ग्रंथालय : एक अभ्यास
५)	गाडे घनश्याम लक्ष्मण 'शिक्षण वेध' या मासिकात येणाऱ्या लेखाचे आशय-विश्लेषण
६)	गायकवाड सोनल अशोक सातारा येथील छत्रपती शिवाजी महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील इतिहास विषयाच्या साहित्य संग्रहाचा अभ्यास
७)	गंगन सीमा तुकाराम सातारा येथील श्री शिवछत्रपती वाचनालय तालुका 'अ' वर्ग ग्रंथालयातील नियतकालिकाचे व्यवस्थापन : एक अभ्यास
८)	गरूड मोहिनी नारायण पांचगणी येथील बेल-एअर कॉलेज ऑफ नर्सिंगचे ग्रंथालय : एक अभ्यास
९)	जाधव संजय जनार्दन कराड येथील बापुजा साळुंखे महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील माहिती तंत्रज्ञानाचा अभ्यास
१०)	जाधव विवेक विश्वास श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा : एक अभ्यास
११)	जगताप धनश्री शिवाजी सातारा आकाशवाणी ग्रंथालय : एक अभ्यास
१२)	जगताप अलिशा मदनराव वृद्धी आणि लिब्रेरिया या ग्रंथालयीन संगणकीकरणाच्या प्रणालीचा तौलनिक अभ्यास
१३)	जमदाडे अर्चना किशन वाई शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा दर्जा सुधारण्यासाठी करावे लागणारे

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	आधुनिक बदल
१४)	कवळे दीपाली विष्णुपंत A project report on Indian free e- journals of library and information science available on internet : A study
१५)	मगदुम शिलाकांत कृष्णा कोल्हापूर येथील राजश्री शाहु कॉलेज ग्रंथालयातील संदर्भ साधनांची उपलब्धता आणि वापर एक अभ्यास
१६)	पाटील नम्रता पांडुरंग यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स सातारा महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील पदवीधर व लघु रसायनशास्त्र विभागाच्या ग्रंथांची उपलब्धता व वापर : एक अभ्यास
१७)	पवार सुजाता पार्वती सातारा येथील अरविंद गवळी इंजिनियरिंग कॉलेजचे ग्रंथालय : एक अभ्यास
१८)	सनदी मिनास मुसा सातारा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेतील नॅक पुनर्मुल्यांकित ए श्रेणी महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील युज व युजर स्टडीवर संगणकीकरणाचा प्रभाव
१९)	सावंत वैशाली शामराव तळगावाचे येथील काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा विकास : एक अभ्यास
२०)	शेळके मच्छिंद्रनाथ तुळशीराम वाई शहरातील माध्यमिक विद्यालयातील ग्रंथालयाचा अभ्यास
२१)	शिंदे महेंद्र महादेव दहीवडी कॉलेज, दहीवडी येथील ग्रंथालयाच्या ग्रंथसंग्रह विकासाचा अभ्यास
२२)	स्वामी प्रभुलिंग विश्वनाथ ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र स्नातक पदवी शिक्षणक्रमासाठी सादर केलेला संशोधन

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	प्रकल्प
२३) यादव नीता चंद्रकांत	All Maharashtra LAW Reporter जर्नलचे आशय विश्लेषण
	दयानंद कॉलेज ऑफ आर्टस् अँड सायन्स, सोलापूर
१) बागल विजयकुमार विलास	मोढा तालुक्यातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा विकासात्मक अभ्यास
२) गायकवाड रेश्मा बाळासाहेब	पंढरपूर शहरातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थिनीच्या वाचन अभिरूचीचा अभ्यास
३) गवाडे योगेश मनोहर	सोलापूर विद्यापीठाने स्वीकृत केलेल्या इतिहास या विषयातील शोधप्रबंधाचे (Ph.D.) उदाहरण विश्लेषण : एक अभ्यास
४) घोंगडे मंगल माणिकचंद	वालचंद कला व विज्ञान महाविद्यालयातील ग्रंथालयामध्ये संकल्प गुणांच्या गुणवत्ता व्यवस्थापन (TQM) तंत्राचा वापर : एक अभ्यास
५) जाधव प्रेरणा वसंत	सोलापूर शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील मराठी काव्य संग्रहाची उपलब्धता : एक अभ्यास
६) जुजगर आनंद मल्लिकार्जुन	सोलापूर शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालय वापर असलेल्या एन-लिस्ट कन्सोशियमचा अभ्यास
७) काळे शरनप्पा रामालिंग	सोलापूर शहरातील 'अ' वर्ग सार्वजनिक वाचनालयातील वाचकांची वाचनाभिरूची : एक अभ्यास
८) कांबळे निशा मधुकर	मंगळवेढा शहरातील महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील नियतकालिकांची उपलब्धता,

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
९) कांबळे वर्षा बिरू	उपयुक्तता आणि वापर : एक अभ्यास सोलापूर शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयात येणारी वृत्तपत्रे आणि त्यांचा वापर : एक अभ्यास
१०) करांडे गौरी भागवत	संगोला शहरातील फॅबटेक अभियांत्रिकी महाविद्यालयीन ग्रंथालयात उपलब्ध ई- माहिती साधने व त्याचा वापर : एक अभ्यास
११) खडके उज्ज्वला भारत	सोलापूर शहरातील नॅक पुनर्मुल्यांकनातील कला व विज्ञान महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास
१२) कृष्णसागर वैशाली अंकुश	श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज सार्वजनिक ग्रंथालय : एक अभ्यास
१३) कुलकर्णी प्रांजली प्रमोद	सोलापूर शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील वर्गीकरण पद्धतीचा वापर : एक अभ्यास
१४) मेठे प्रीती महादेव	सोलापूर विद्यापीठ संलग्नित व्यवस्थापनशास्त्र महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील ई-वाचनसाहित्याची उपलब्धता व वापर : एक अभ्यास
१५) मोने अनिल नारायण	सोलापूर शहरातील महिला महाविद्यालय ग्रंथालयातील विद्यार्थिनींच्या माहितीविषयक गरजांचा अभ्यास
१६) पाटील कावेरी साहेबराव	पंढरपूर तालुक्यातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शिक्षकांच्या ग्रंथालयाबाबत माहितीविषयक गरजांचा

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१७) तोडकरी कांचन शंकर	अभ्यास पंढरपूर येथील कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय ग्रंथालयात विद्यापीठाने निर्धारित केलेल्या अभ्यासक्रमानुसार मराठी या विषयाच्या ग्रंथाची उपलब्धता : एक अभ्यास
विवेकानंद महाविद्यालय, कोल्हापूर	
१) अलवेकर सचिन वसंतराव	श्री छत्रपती शिवाजी सार्वजनिक वाचनालय, सावडे : एक अभ्यास
२) अयरे शुभांगी रंगराव	संजीवन इंजिनियरींग अँड टेक्नॉलॉजी इन्स्टिट्यूट, पन्हाळा ग्रंथालय : एक अभ्यास
३) भालकर पूजा गणपत	कोल्हापूर येथील कमला कॉलेज ग्रंथालयाचा अभ्यास
४) देसाई सुप्रिया बाळासो	श्री कै. हणमंतराव उर्फ बाळासाहेब गणपतराव खराडे कॉलेज ऑफ एज्युकेशन ग्रंथालयांचा वाचकांच्या वाचनाचा अभिरुचीचा अभ्यास
५) हजारे ज्ञानेश्वर सुखदेव	इचलकरंजी येथील 'अ' वर्ग सार्वजनिक ग्रंथालयाचा राजा राममोहन राय ग्रंथालय प्रतिष्ठानच्या अनुदानातून झालेल्या विकासाचा अभ्यास
६) हनकरे प्रशांत राजू	कोल्हापूर येथील डॉ. बापूजी साळुंखे इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनियरींग अँड टेक्नॉलॉजी ग्रंथालय : एक अभ्यास
७) जाधव दीपाली विठ्ठल	कोल्हापूर येथील भारती विद्यापीठाचे इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट ग्रंथालयातील

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
८) कांबळे मीनाक्षी ईश्वर	सेवा-सुविधांचा अभ्यास कोल्हापूर येथील कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन सोसायटी संचालित महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील सेवा-सुविधांचा अभ्यास
९) कांबळे रूपाळी गणपती	कोल्हापूर येथील श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय ग्रंथालयातील सेवा-सुविधांचा अभ्यास
१०) कोळी प्रवीण अशोक	कवठेमहांकाळ येथील पदमभूषण वसंतदादा पाटील महाविद्यालयाच्या ग्रंथालय वाचकांचा अभ्यास
११) कुंभार संगीता भिवा	शाहुवाडी तालुक्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील सेवा-सुविधांचा अभ्यास
१२) मिश्रा मधु राजेंद्र	कोल्हापूर येथील कॉलेज ऑफ आर्किटेक्चर ग्रंथालयाच्या वाचकांकडून इंटरनेटचा होणारा वापर : एक अभ्यास
१३) मुजवर शहेदा इसाली	इचलकरंजी येथील श्री व्यंकटेश महाविद्यालय ग्रंथालयाचे स्वॉट (SWOT) विश्लेषण तंत्राद्वारे मूल्यमापन
१४) नागठानकर शिवकुमार यमन	कोल्हापूर येथील श्री भास्करराव जाधव वाचनालयातील सेवा-सुविधांचा अभ्यास
१५) नाईक शबाना इलाई	कोल्हापूर येथील विवेकानंद कॉलेज ग्रंथालयातील संदर्भ साधनांची उपलब्धता आणि वापर : एक अभ्यास
१६) पाटील उज्ज्वला विष्णू	पन्हाळा येथील कविवर्य मोरोपंत ग्रंथालय व मुक्तद्वार वाचनालय : एक अभ्यास
१७) पाटील स्वाती शंकरराव	कुरुकली येथील भोगावती महाविद्यालय ग्रंथालयातील संगणक प्रणालीची उपयुक्तता

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१८) पाटील नितीन पांडुरंग	व वापराचे मूल्यमापन कोल्हापूर येथील प्रायव्हेट हायस्कूल ग्रंथालयामधील इयत्ता ८ वी व ९ वी तील विद्यार्थ्यांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
१९) पॉल प्रभाकर शंकर	कोल्हापूर येथील छत्रपती शाहू इन्स्टिट्यूट ऑफ बिझनेस एज्युकेशन अँड रिसर्च कोल्हापूर, ग्रंथालय : एक अभ्यास
२०) पोवार सरिता दत्तात्रय	कोल्हापूर येथील देशभक्त रत्नाप्पा कुंभार कॉलेज ऑफ कॉमर्स ग्रंथालयाचे स्वॉट (SWOT) तंत्राद्वारे मूल्यमापन
२१) शिंदे संदीप बबनराव	कोल्हापूर येथील करवीर नगर वाचनालयातील दुर्मिळ वाचन साहित्याचे जतन व संवर्धन : एक अभ्यास
२२) सोनवणे स्वाती मारुती	कोल्हापूर येथील भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फार्मसी ग्रंथालय : एक अभ्यास
२३) येडके अंकुश बाप्पा	कोल्हापूर येथील विक्रम हायस्कूल ग्रंथालयातील वाचकांच्या वाचन सवयींचा अभ्यास
२४) झांजगे नंदकुमार केरबा	कोल्हापूर येथील भिमा इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट अँड टेक्नॉलॉजीच्या वाचकांच्या ग्रंथालयातील इंटरनेटच्या वापराचा अभ्यास
२५) पाटील संदीप संभाजी	—
बापुजी साळुंखे कॉलेज, मिरज	
१) भोपळे अनीता पांडुरंग	कोल्हापूर शहरातील अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील ऑनलाईन

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२) बोराडे प्रदीप देविदास	नियतकालिकांचा वापर : एक अभ्यास सांगली शहरातील महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सेवा-सुविधा पुरविणाऱ्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
३) दानेकर शीतल शंकरराव	ज्ञानगंगोत्री या त्रैमासिकातील लेखांचे उल्लेख विश्लेषण
४) दशवंत अमोल दिलीप	हातकणंगले तालुक्यातील अभियांत्रिकी महाविद्यालय ग्रंथालय E-Journals चे व्यवस्थापन : एक अभ्यास
५) देसाई महेश बालकृष्ण	गारगोटी येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ सिव्हील अँड रूरल इंजिनियरिंग ग्रंथालयातील वाचन साहित्य संग्रह विकासाचा अभ्यास
६) गत अनीता विद्याधर	यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या अभ्यासक्रमाच्या सांगली व मिरज अभ्यास केंद्रातील विद्यार्थ्यांच्या वाचनविषयक गरजा : एक अभ्यास
७) घोरपडे नीलेश नारायण	मिरज शहरातील इंग्रजी माध्यमांची शालेय ग्रंथालये : एक अभ्यास
८) जांबुरे अश्विनी प्रकाश	तासगाव येथील पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालयाचे ग्रंथालय : एक अभ्यास
९) जमादार रमेश लालासो	इचलकरंजी शहरातील श्रीमती आक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा सर्वांगीण विकास अभ्यास
१०) काळे चेतन नंदकुमार	मिरज येथील खरे मंदिर वाचनालयाचे

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
११) काळे संजय रामचंद्र	सांस्कृतिक उपक्रमांचा एक अभ्यास भारतीय ग्रंथालय संघाच्या (ILS) धारवाड येथील आंतरराष्ट्रीय अधिवेशनात सादर झालेल्या शोधनिबंध लेखकांचा चिकित्सक अभ्यास
१२) कामतागी शैलजा जगन्नाथ	जयसिंगपूर येथील श्रीमती गंगाबाई खिवराज घोडावत कन्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील नियतकालिकांचे व्यवस्थापन : एक अभ्यास
१३) मगदूम अर्चना नेमीनाथ	बाहूबली येथील अनेकांत शोधपीठ जैन ग्रंथालय : एक अभ्यास
१४) मजाले शैलजा भाऊसा	जयसिंगपूर शहरातील इंग्रजी माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
१५) मनगुरकर राहुल प्रकाश	दत्त साखर कारखाना, शिरोळ संचालित दत्त सार्वजनिक वाचनालय : एक अभ्यास
१६) नराले उषा रमेश	सांगली येथील वि. स. खांडेकर सार्वजनिक वाचनालयाचे स्वॉट (SWOT) तंत्रानुसार विश्लेषण
१७) पाटील शत्रुघ्न शिवाजी	डेसीडॉक ऑफ लायब्ररी अँड इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी या नियतकालिकातील लेखाचे आशय विश्लेषण
१८) पाटील वंदना श्रीपती	कागल येथील डी. आर. माने महाविद्यालयीन वाचन साहित्य संग्रह विकास : एक अभ्यास
१९) पाटील निर्मला देवेंद्र	ग्रंथपरिवार मासिकाचे आशय विश्लेषण
२०) सूर्यवंशी गोरख पंडीत	जयसिंगपूर येथील डॉ. जे. जे. मगदूम कॉलेज ऑफ इंजिनियरिंग ग्रंथालयाचे स्वॉट

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
२१) सुतार सुषमा सुरेश	(SWOT) तंत्रानुसार विश्लेषण जयसिंगपूर शहरातील बळवंतराव झेले हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
२२) स्वामी संतोष धनय्या	म्हासाळे येथील महात्मा गांधी सार्वजनिक वाचनालय : एक अभ्यास
२३) विभुते सुनीता रावसो	दैनिक लोकसत्तामधील लोकरंग पुरवणीतील लेखांचे आशय विश्लेषण
२४) वाडकर स्वाती अदिनाथ	पुणे विद्यापीठ व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमाचा तौलनिक अभ्यास
२५) वरखेडकर प्रमिला प्रदीप	इंडियन लायब्ररीयन्स ऑनलाईन स्टडी सर्कल : एक अभ्यास
श्रीमती राजमती नेमगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय, सांगली	
१) बनकापूर अपर्णा गंगाधर	कागवाड येथील शिवानंद महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील ग्रंथसंग्रहाच्या विकासाचा अभ्यास
२) भागवत राजश्री तुकाराम	कवठेमहांकाळ येथील पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील वाचनसाहित्य संग्रहाचा विकास : एक अभ्यास
३) चौगुले प्रवीण जयकुमार	सांगली येथील भारती विद्यापीठ वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील नियतकालिकांचे व्यवस्थापन
४) धेंडे सदाशिव केशव	विटा शहरातील बळवंत कॉलेज विटा या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील वाचन

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
५) गायकवाड महादेव अण्णासो	साहित्य संग्रहाचा विकास : एक अभ्यास --
६) जाधव अरुणा संभाजी	न्यू इंग्लिश स्कूल, बेडग या विद्यालयातील विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
७) जाधव मनोहर सर्जेराव	घुणकी येथील रसिक रंजन वाचनालय : एक अभ्यास
८) जगदाळे दीपाली पंडित	आष्टा जनरल लायब्ररी : सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा-सुविधांचा अभ्यास
९) कदम संत्यवान भगवान	मिरज येथील संजय भोकरे अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील ई-संसाधनाची उपलब्धता आणि वापर
१०) कलाल रजनीकांत शाहु	—
११) कनवाडे जयश्री सुरेंद्र	क्रांतिसिंह नाना पाटील सार्वजनिक वाचनालय, कवठे एकंद : एक अभ्यास
१२) करे ज्ञानेश्वर म्हकु	कसबे डिग्रज येथील शतकोत्तरी रौप्य महोत्सवी नगर वाचन मंदिर या सार्वजनिक वाचनालयातील सेवा-सुविधांचा अभ्यास
१३) कसबे विक्रम जगन्नाथ	महाड येथील मुळचंद रामनारायण करवा नगर वाचनालयात दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांचा व उपक्रमांचा अभ्यास
१४) कुलकर्णी श्वेताली श्रीकांत	डि. लिब. या ई-जर्नल्सचे आशय विश्लेषण संशोधन प्रकल्प
१५) लोहार दीपक विष्णू	वारणानगर येथील श्री तात्यासाहेब कोरे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयीन विद्यार्थी व प्राध्यापक यांच्या वाचन अभिरुचीचा अभ्यास
१६) मगदूम पूनम भिमराव	खानापूर येथील श्री गणपतराव कृष्णराव माने सार्वजनिक ग्रंथालयाचे वाचन अभिरुची

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१७) पाटील सविता हनमंतराव	वाढीतील योगदान शतकोत्तरी सांगली हायस्कूल, सांगली : ग्रंथालय : एक अभ्यास
१८) पाटील वैशाली मोहनराव	तासगाव येथील मा. ना. अॅड. आर. आर. (आबा) पाटील ग्रंथालय : एक अभ्यास
१९) पाटील स्वाती लालासाहेब	—
२०) पवार सुप्रिया सुनील	सांगली येथील भारती विद्यापीठ दंत महाविद्यालयाचे ग्रंथालय : एक अभ्यास
२१) रजपुत जयवंतसिंग बालसिंग	बुधगाव (सांगली) येथील पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी तंत्रनिकेतन विभाग (पदविका) ग्रंथालयातील संदर्भ साधनांची उपलब्धता आणि वापर
२२) सागर सत्वशीला तानाजी	राजाराम बापू इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी साखराळे ग्रंथालयातील माहिती तंत्रज्ञान वापराचा अभ्यास
२३) शिंदे मंजुळा चंद्रकांत	संजय घोडावत इंजिनियरिंग कॉलेज अतिग्रे ग्रंथालयातील सेवा-सुविधांचा अभ्यास संशोधन
२४) शिसाळे अविनाश बाबासाहेब	सांगलीवाडी येथील श्री हनुमान वाचनालय : एक अभ्यास
२५) स्वामी सुनील शंकर	पंचधारा मासिकाचे आशय विश्लेषण संशोधन प्रकल्प
रत्नागिरी जिल्हा ग्रंथालय संघ, रत्नागिरी	
१) अंबुर्ले सारिका विलास	शासकीय विभागीय ग्रंथालय रत्नागिरी येथील वाचन साहित्य संग्रहाचा विकास
२) देसाई योगिनी श्रीधर	'तरुण भारत' या वृत्तपत्रातील खजाना नियतकालिकाचा आशय विश्लेषणात्मक

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	अभ्यास
३) देशमुख उज्ज्वला प्रकाश	रत्नागिरी येथील नवनिर्माण महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
४) गवाडे श्रद्धा अनिल	रत्नागिरी शहरातील कवी केशवसुत स्मारक सार्वजनिक वाचनालय व ग्रंथालयाचा अभ्यास
५) गवाले रूपाली शंकर	रत्नागिरी जिल्ह्यातील ज्ञानरश्मी सार्वजनिक ग्रंथालय, गुहागर आणि कै. द. भा. मनोहर सार्वजनिक ग्रंथालय, दापोली यांचा तौलनिक अभ्यास
६) कांबळे नरेश चंद्रकांत	ग. बा. तथा तात्यासाहेब खरे वाणिज्य व पार्वताबाई गुरुपद ढेरे कन्या आणि विज्ञान महाविद्यालय, गुहागर व डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वाणिज्य महाविद्यालय मंगिताम्हणे या ग्रंथालयांचा तौलनिक अभ्यास
७) कामेरकर अमृता श्रीकृष्ण	छत्रपती शिवाजी ग्राम वाचनालय, करंजाणी : एक अभ्यास
८) मराठे मीनाक्षी नीलेश	दादर सार्वजनिक वाचनालय व काशिनाथ धुरू हॉल ट्रस्टच्या ग्रंथालय : एक अभ्यास
९) मिरजकर नूतन राजाराम	खालापूर येथील राष्ट्रसेवा तालुका वाचनालय : एक अभ्यास
१०) नगरकर दीपाली शांताराम	श्री. शां. कृ. पंतवातावलकर अध्यापक महाविद्यालय ग्रंथालय, देवगड : एक अभ्यास
११) पेडणेकर सचिन वसंत	रत्नागिरी परिसरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयात वापरण्यात येणाऱ्या संगणक आज्ञावलीचा अभ्यास
१२) रावनाग सुहास कृष्ण	'अनुभव' नियतकालिकाचे आशय

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	विश्लेषण : एक अभ्यास
१३) संगारे वर्षा आत्माराम	'आरसा' नियतकालिकाचा आशय विश्लेषणात्मक अभ्यास
१४) शेडगे सुप्रिया सदानंद	रत्नागिरी जिल्हा नगर वाचनालयातील वाचनसाहित्य संग्रह विकासाचा अभ्यास
१५) विक्रान्त आशिष बाळनाथ	नवी मुंबई महात्मा गांधी मिशनचे इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट स्टडीज अँड रिसर्च ग्रंथालय : एक अभ्यास
१६) आयचित आरती रविंद्र	—
१७) भोपाळे सनी महादेव	कोल्हापूर येथील राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज ग्रंथालय : एक अभ्यास
१८) कुलकर्णी ऋतुजा उमेश	'व्यापारी मित्र' नियतकालिकाचे आशय विश्लेषण : एक अभ्यास
१९) पाटील रजनी माया	महात्मा गांधी मंदिर - पेण ग्रंथालय व वाचनालय : एक अभ्यास
श्रीराम वाचन मंदिर, सावंतवाडी	
१) चौगुले रोहिदास श्रीपती	'शेतकरी' या नियतकालिकाचे आशय विश्लेषण
२) चव्हाण अमोल आबासाहेब	कोल्हापूर जिल्ह्यातील इंजिनियरिंग महाविद्यालय ग्रंथालयातील संगणक प्रणालीची उपयुक्तता : एक अभ्यास
३) चौगुले स्नेहल श्यामराव	कणेरी येथील श्री काडसिद्धेश्वर हायस्कूल अँड ज्युनियर कॉलेज ग्रंथालयाच्या विद्यार्थी वाचकांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
४) देसाई ललिता प्रकाश	मुरगुड येथील सदाशिवराय मंडलिक महाविद्यालय ग्रंथालयातील वाचनसाहित्य

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
५) जाधव निलांबरी नारायण	संग्रहाचा विकास : एक अभ्यास 'जीवन शिक्षण' या नियतकालिकाचे आशय विश्लेषण
६) खराडे विश्वजित एकनाथ	कुरुकली येथील भोगावती महाविद्यालयाचे ग्रंथालयाच्या प्राध्यापक वाचकांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
७) कोळी पद्मा परशराम	नेसरी येथील कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय ग्रंथालय : एक अभ्यास
८) मगदूम अजित मारुती	नगर वाचनालय कुरुंदवाड आणि राजर्षी शाहू नगर वाचन मंदिर, शिरोळ या सार्वजनिक ग्रंथालयांचा तौलनिक अभ्यास
९) नाईक महेंद्र मधुकर	परेल (मुंबई) येथील कॉलेज ऑफ एज्युकेशन अँड रिसर्च मधील ग्रंथालय वाचन साहित्य संग्रहाचा विकास : एक अभ्यास
१०) नाईक शिवलिंग सत्यप्पा	हुक्केरी (जि. बेळगाव) येथील श्री शिवलिंगेश्वर नागनुरे आर्ट्स, कॉमर्स हुक्केरी कॉलेज ग्रंथालय : एक अभ्यास
११) नेसर्गी संतोष शंकर	निडसोशी (ता. हुक्केरी) येथील हिरा शुगर इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी ग्रंथालयातील इंटरनेट वापर : एक अभ्यास
१२) परब रामचंद्र मधुकर	माणगांव येथील श्री वासुदेवानंद सरस्वती माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालयाचे ग्रंथालय व ग्रंथालयातील सेवी-सुविधांचा अभ्यास
१३) परब संदीप अशोक	कसाल येथील घी कसाल पंचक्रोशी शिक्षण संस्थेच्या माध्यमिक विद्यालयांची व उच्च माध्यमिक विद्यालयांची ग्रंथालये : एक

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
१४) पाटील अनीता रावसाहेब	अभ्यास 'ललित' या नियतकालिकाचे आशय विश्लेषण, सन २०१३-१४
१५) पाटील शुभांगी विश्वासराव	गडहिंग्लज येथील साधना हायस्कूल व ज्यु. कॉलेज ग्रंथालय माहिती साक्षरता उपक्रम : एक अभ्यास
१६) पाटील मनीषा पद्माकर	कागल तालुक्यातील कौलगे येथील स्वा. सै. कै. दिनकरराव भोसले वाचनालय : एक चिकित्सक अभ्यास
१७) प्रभु चेतन वसंत	देवगड येथील स.ह. केळकर महाविद्यालय ग्रंथालयात विद्यार्थी वाचकाकडून इंटरनेटचा होणारा वापर : एक अभ्यास
१८) राव अंजना वेंकटरमन	पणदूरतिठा येथील शिवाजी इंग्लिश स्कूल माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय ग्रंथालय : एक अभ्यास
१९) तांबुलकर प्राजक्ता बाबुराव	रा. ब. अनंत शिवाजी देसाई वाचनालय (जिल्हा ग्रंथालय), कुडाळ येथील महिला वाचकांची वाचन अभिरुची : एक अभ्यास
२०) ठाकूर शुभांगी धर्माजी	तोंडवली येथील सिंधूदुर्गा एज्युकेशन सोसायटी संचालित शिक्षण संस्थेच्या महाविद्यालय ग्रंथालयाचा अभ्यास
२१) तोडकर सोनम अरुण	गडहिंग्लज येथील जागृती शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय ग्रंथालयाच्या वाचकांच्या वाचन सवयींचा अभ्यास
२२) वाझे मनिषा केशव	Athaide Municipal Library,

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	Mapusa : A Study
	राजश्री शाहू आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, लातूर
१) आडे अविनाश प्रभुराव	ग्रंथमित्र पांडुरंग अडसुळे : व्यक्ती व कार्य
२) अंबुलगे अमोल केरप्पा	औसा तालुक्यातील तंत्रनिकेतन महाविद्यालय ग्रंथालयातील इलेक्ट्रॉनिक साधने व संसाधने यांची उपलब्धता व वापर : एक अभ्यास
३) बोडके वर्षा उत्तमराव	लातूर शहरातील नॅक प्रमाणित महाविद्यालय ग्रंथालयातील मनुष्यबळ व्यवस्थापन : एक अभ्यास
४) देवगावकर सारिका सुमंतराव	अंबेजोगाई शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे SWOT तंत्राआधारे विश्लेषणात्मक अध्ययन
५) काळे ज्योती शिवाजीराव	शाहूवाडी तालुक्यातील कापशी येथील संत गाडगे महाराज महाविद्यालय ग्रंथालयातील विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमानुसार निर्धारित केलेल्या कला विद्याशाखेतील ग्रंथांची उपलब्धता : एक अभ्यास
६) मोरे रणजित देविदास	इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या निःशुल्क इंग्रजी साहित्य प्रकारातील ई-ग्रंथांची उपलब्धता : एक अभ्यास
७) नाईकवाडे योगेश सुरेश	लातूर येथील जिल्हा शासकीय ग्रंथालयातील उपभोक्त्यांच्या माहितीविषयक गरजा आणि त्यांच्या माहिती शोध वर्तणुकीचा अभ्यास
८) पालकर मंजुषा भारत	अंबेजोगाई शहरातील महाविद्यालय

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	ग्रंथालयाचा संगणकीकरणाचा तौलनिक अभ्यास
९) पांचाल रेखा भागवत	अंबेजोगाई येथील स्वामी रामानंद तीर्थ ग्रामीण वैद्यकीय महाविद्यालय ग्रंथालयाचे आर्थिक स्रोत आणि त्याचा विनियोग : एक अभ्यास
१०) पवार निकीता बाबुराव	लातूर येथील कृषी महाविद्यालयातील संशोधकांच्या संशोधन कार्यात ग्रंथालयाचे योगदान
११) राठोड कविता यमाजी	परळी शहरातील महाविद्यालय ग्रंथालयाचे नॅक प्रणित मार्गदर्शक तत्त्वानुसार मूल्यमापन
१२) राऊत सविता शिवाजी	लातूर शहरातील महाविद्यालय ग्रंथालयाचे उच्च शिक्षणाच्या विकासातील योगदान : एक अभ्यास
१३) साखरे ज्योत्सना जालिंधर	अंबेजोगाई येथील स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय ग्रंथालयात इलेक्ट्रॉनिक्स सुरक्षा प्रणालीचे उपयोजन : एक प्रस्ताव
१४) समर्थ वैशाली राजकुमार	लातूर शहरातील अ वर्ग सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या विकासाचा इतिहास
१५) संगवे शुभांगी अशोक	लातूर शहरातील अभियांत्रिकी महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाच्या माहिती तंत्रानाच्या उपयोजनातील समस्या आणि समाधान : एक अभ्यास
१६) शिंदे सुवर्णमाला मुंजाजी	मराठी विश्वकोषातील ऐतिहासिक वास्तुविषयक माहितीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन
१७) सोनकांबळे राजेश इंद्रजित	निलंगा तालुक्यातील 'नॅक' प्रमाणित

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	महाविद्यालय ग्रंथालयाच्या प्राप्त अनुदानाचा विनियोग : एक अभ्यास
	श्री शारदा एज्युकेशन सोसायटीचे विधी कॉलेज, नांदेड
१) अडकेश्वर गंगाधर विठ्ठलराव	सगरोळी येथील श्री छत्रपती शिवाजी हायस्कूल, शारदानगर, सगरोळी, जि. नांदेड ग्रंथालयातील वाचन साहित्य संग्रह विकास : एक अभ्यास
२) ढाले संदीप अशोकराव	गंगाखेड येथील श्री संत जनाबाई महाविद्यालय ग्रंथालयातील वाचन साहित्याची देवघेव एक विश्लेषणात्मक अभ्यास
३) किरकान राम बाबुराव	नांदेड येथील मयूर आय.टी.आय.टी. अँड एम. महाविद्यालय विद्यार्थीकडून इंटरनेटचा वापर : एक अभ्यास
४) मडेवाड शिवाजी मोहनराव	दैनिक लोकमत मधील ऑक्सीजन साप्ताहिक पुरवणीचे आशय विश्लेषण
५) मोरे चंद्रकांत शंकरराव	नांदेड मधील श्री शारदा भुवन शिक्षण संस्थेच्या यशवंत महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
६) नलगे मनोहर दत्ता	नांदेड येथील ग्रामीण तंत्रनिकेतनमधील विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवयींचा अभ्यास
७) पांचाल ज्योती दत्ताराम	नांदेड येथील शासकीय आयुर्वेदिक महाविद्यालय ग्रंथालय : एक अभ्यास
८) सपुरे कोंडीबा लक्ष्मण	DELNET - Digital Library

अ.क्र. विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
	Resources या ई-संसाधनात औषध निर्माणशास्त्र या विषयातील माहिती साधनांची उपलब्धता : एक अभ्यास
	श्री शिवाजी कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज, परभणी
१) भालेराव वैशाली गंगाधर	'लोकसत्ता' दैनिकात प्रकाशित होणाऱ्या 'विवा' या पुरवणीचे आशय विश्लेषण
२) चाफळे विठ्ठल उत्तमराव	गंगाखेड येथील महाविद्यालयीन ग्रंथालय व्यवस्थापन : एक अभ्यास
३) चौधरी वैशाली मंगेशराव	परभणी शहरातील वकिलांची माहितीविषयक गरजा आणि माहिती शोध प्रक्रिया : एक अभ्यास
४) देशमुख शरद संतुकराव	—
५) डुडके निरज नारायणराव	परभणी शहरातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयात संगणकाचे उपयोजन : एक अभ्यास
६) कदम अर्चना माणिकराव	नांदेड येथील अभिनव भारत शिक्षण संस्थेच्या नेताजी सुभाषणचंद्र बोस महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा अभ्यास
७) कदम नारायण भिमराव	डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या पंचसूत्रीचे परभणी येथील श्री. शिवाजी महाविद्यालयाच्या रावसाहेब जामकर ग्रंथालयात उपयोजन : एक अभ्यास
८) कांडखेडकर वर्षा संजय	कै. सौ. कमलताई जामकर महिला महाविद्यालय, परभणी येथील विद्यार्थिनींच्या माहितीविषयक गरजांचा अभ्यास
९) मोरे अमृता प्रतापराव	परभणी येथील पशुवैद्यकीय महाविद्यालय ग्रंथालयात ई-साधनाचा वापर : एक

अ.क्र.	विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प विषयाचे नाव
		अभ्यास
१०)	पडलवार राजर्षी सूर्यकांतराव	'सकाळ' या दैनिकात प्रकाशित होणाऱ्या 'सप्तसंग' या पुरवणीचे आशय विश्लेषण
११)	शिंदे रोहिणी हेमंत	परभणी येथील श्री शिवाजी महाविद्यालय ग्रंथालयाचे नॅक मार्गदर्शक तत्वानुसार अध्ययन
१२)	टेकले सुनिता भगवानराव	परभणी येथील श्री शिवाजी इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनियरिंग अँड मॅनेज स्टडीजमधील विद्यार्थ्यांकडून इंटरनेटचा वापर : एक अभ्यास
१३)	लोनीकर किशोर रामराव	परभणी येथील श्री शिवाजी विधी महाविद्यालय ग्रंथालयातील विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमानुसार ग्रंथाची उपलब्धता : एक अभ्यास